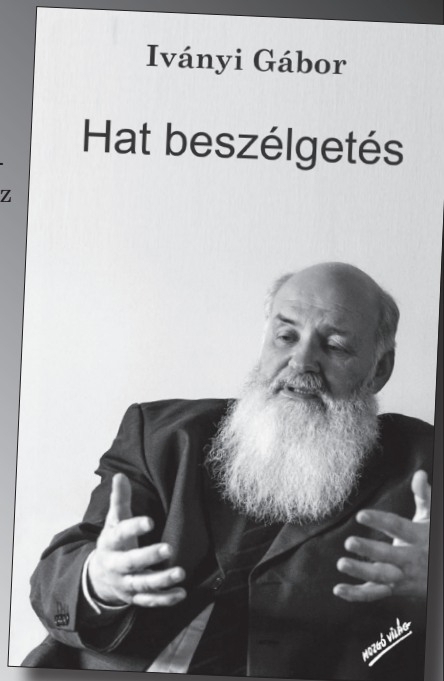

Ára: 1550 Ft

Hogyan lettem beszélgető ember? Gyerekként édesapámmal jártam a Nyíregyháza környéki bokortanyákat, és tátott szájjal hallgattam a gazdák életmeséit. Aztán magam is lelkész lettem, az Úristen engem is ehhez az evezőpadhoz kötött. A hivatásom megtanított beszélni és hallgatni. Igét hirdetni akár az utcán is, a politikai okokból elvett templomunk előtt, akár egy villany nélküli vályogviskóban is. És hallgatni azokat, akik – érdeklődésemet, együttérzésemet látva, érezve – el akarták mondani életük történetét vagy annak egy részletét.

Ez a könyv hat beszélgetést tartalmaz, régieket és újakat vegyesen. **Hazay Lujza (Zizi)** csodálatos asszony volt, gyönyörű, bátor, természetes, vidám. 101 éves korában temettük 2024-ben. **Samu István** pszichiáter főorvos, a hajdani balassagyarmati túsodrámá tárgyalója ateistának mondta magát, de szeretnék olyan bizonyos lenni a magam üdvössége felől, mint az övében. **Tandari Éva**, a színesen mesélő hajléktalan költő úgy imádkozott Jézushoz, hogy „Szólj már apádnak, hogy segítsen.” A csillagszemű **Fehér Eszter** az alkoholizmusból gyógyulva a hajléktalan kórházunkban lett képzett ápolónő. **Orsós Erzsike** bántalmazó kapcsolatban élt kislánya apjával, míg az börtönbe nem került, mégis azon sóhajtozik, hogy milyen szép család lehettek volna. És végül sok beszélgetésünk töredékéből rajzolódik ki annak a **Balogh Károlynak** a kalandos élete, aki minden nehézség ellenére fejébe vette, hogy feltámasztja a kisgazdapártot.

4900.- Ft

Megjelent a Mozdó Világ kiadásában.
Megvásárolható az Írók Boltjában és a Láng Tékában.
Kedvezménytel megrendelhető a szerkesztőségben.
Tel.: +361 331 9393 www.mozgovilag.hu

2025/3

3

MOZDÓ VILÁG

2025/3

A Pax America vége: Eörsi Mátyás tanulmánya • Iványi Gábor beszélget Balogh Károllyal • A Zacherok: Vásárhelyi Mária családtörténete • Aczél György és a film: Révész Sándor tanulmánya • Gergely Ágnes, Istók Anna és Nyilas Atilla versei • Pechünk volt: Kapitány Balázssal beszélget F. Szabó Emese

Csengery Kristóf • Csepeli György • Dalos György • Egressy Zoltán • Gárdonyi László • Hargitai Miklós • Kiss Judit Ágnes • Kőríz Imre • Pető Iván • Stuber Andrea • P. Szűcs Julianna • Vadas József • Végel László

Eörsi Mátyás	3	A Pax Americana vége <i>Tanulmány</i>
Iványi Gábor	10	„Kalandos az élet” <i>Beszélgetések Balogh Károllyal</i>
Vásárhelyi Mária	28	Családtörténetek
Révész Sándor	40	„Közös művünk” – Aczél György és a film <i>Tanulmány</i>
Gárdonyi László	59	Fura figurák – <i>Csató József műveiről</i>
Gergely Ágnes	61	Visszhang <i>Vers</i>
Istók Anna	62	Ne csak így; REM I; REM II <i>Versek</i>
Nyilas Atilla	64	Sakkvakság <i>Vers</i>
Egressy Zoltán	67	Trambulin <i>Novella</i>
F. Szabó Emese	74	Pechünk volt <i>Beszélgetés Kapitány Balázssal</i>

Hónapló

Dalos György	86	Háborúk és választások
Hargitai Miklós	89	Úton
Kiss Judit Ágnes	92	Mennyit ér egy nő élete?
Végel László	96	Patthelyzetben

-ról, -ről

Pető Iván	101	Szépségtörténet, nőtörténet?
Kőríz Imre	105	Mit hiszünk el a tudósoknak?
Csepeli György	111	Az építés apoteózisa
Csengery Kristóf	113	Átjárás
Stuber Andrea	117	Veszethordtát, ember
Vadas József	120	Vadász-házak a Vigadóban
P. Szűcs Julianna	124	A kívülről vezérelt zseni

Kedves Olvasóink! A Mozgó Világ éves előfizetői díja 2025 januárjától 13 000 forint, az áruspéldányok 1550 forintért vásárolhatók meg.

A lap előfizethető valamennyi postán, kézbesítőknél, e-mailen (hirlapelofizetes@posta.hu), telefonszámon (+361-331-9393), a szerkesztőség címén és e-mail-címén is: mozgo@mozgovilag.hu.

Köszönettel és tisztelettel: A Szerk.

Megjelent a

MAZSIHISZ
a változó világra nyitott zsidóság

UK Új Köztársaságért
Alapítvány

© | CONCORDE

LENTUS Kft.

Bojár Gábor

Felcsuti Péter

Horn Péter

Janikovszky János

Kende Péter

Kornai András

Nyíri Pál

Szelényi Iván

és más magánszemélyek támogatásával

B | BRAUN
SHARING EXPERTISE

2

Mozgó Világ 2025/március

ötvenegyedik évfolyam

Főszerkesztő: P. Szűcs Julianna

A szerkesztőség tagjai: Majtényi László (a kuratórium elnöke), Barna Imre (vers, próza), Bog-nár Róbert (kuratóriumi tag), Csák Csongor (kuratóriumi tag), Gárdonyi László (képzőművés-zet), Király Ágnes (asszisztens), Nagy Zoltán (jogász), Rab László (olvasószerkesztő), Szűcs Péter (tördelőszerkesztő), Varró József (gazdasági vezető), Vitányi Iván (kuratóriumi tag).
Terjesztés: Magyar Lapterjesztő Rt. 1097 Bp., Táblás u. 32. Postacím 1388 Bp. Pf. 73.

A szerkesztőség címe: 1051 Budapest, Nádor u. 26. Telefon: 331-9393. E-mail: mozgo@mozgovilag.hu. Kiadja a Mozgó Világ Ala-pítvány. Adószám: 19650414-2-41. Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága, 1008 Budapest, Orczy tér 1. Elő-fizethető valamennyi postán, kézbesítőknél, e-mailen: hirlap.elfizetes@posta.hu. További információ és előfizetői panaszok: Magyar Posta 36 1 767-8262 vagy ügyfelszolgalat@posta.hu. Külföldön terjeszti a Batthyany Kultur-Press Kft. (e-mail: bat-thyany@kultur-press.hu; H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6. Tel.: 201-8891). Előfizetési díj 1 évre 12 000 Ft. Indexszám: 25604. Készült a Coradix Kft.-nél. HU ISSN 0324-4601

Szerkesztőségi fogadóórák: szerda 2-től 5-ig

Mozgó Világ-online: www.mozgovilag.hu

Számlaszámunk: MBH Bank 10300002-20323080-00003285

A Pax Americana vége

Nem tudhatom, ki hogy van vele, én szeretem a National Geographic átlatfilmjeit. Botcsinálta érdeklődőként bepillantást kapok abba a világba is, valahova oda, amikor az emberiség vadászó-gyűjtögető életmódja kialakult. Az oroszlanok, ha a vadászterületük elégtelennek bizonyul, területük határát kiterjesztik, vagy új vadászterület után néznek. És ha ott már vannak oroszlanok, akkor valamelyik megöli a másikat. Persze, a másik el is menekülhet, de akkor vagy ő győzi le egy másik terület birtokosát, vagy éhen hal. Az emberek – szemben a vadállatokkal – rájöttek arra, hogy ha normáik vannak, akkor sokkal hatékonyabban tudnak életben maradni és jobban élni. Az emberi viselkedést, így a konfliktusok kezelését szabályozó normák a civilizáció kialakulásában elengedhetetlenül fontos szerepet játszanak. Ezek a civilizációs szabályok – a törvények, a jog – az emberiség életét kiszámíthatóbbá, biztonságosabbá teszik.

Amikor nemzetközi jogról beszélünk, valójában nem a szó klasszikus értelmében beszélünk jogról, hiszen a nemzetközi jogban előírt kötelezettségek és jogosultságok kikényszerítésére nem megy ki a végrehajtó, hogy valamely bíróság ítéletét végrehajtsa. A nemzetközi jog érvényesülését az erősebb pozícióban lévő felek politikája biztosítja. Ha egy ország nemzetközi jogot sért, akkor politikai – kiemelke-

dő fontosságú esetekben katonai – következményekkel kell számolnia.

A II. világháborút megelőző időszakban Európa történelmének nem csekély hányadát a háborúk tették ki. A II. világháború azonban nem csupán egész Európában és Délkelet-Ázsiában okozott sokmillió áldozatot és mérhetetlen szenvedést, hanem a világ leghatalmasabb államának, az USA-nak is mind emberéletben, mind anyagiakban óriási terhet okozott. Ezért a II. világháború után az USA arra a következtetésre jutott, hogy könnyebb és olcsóbb a háborúkat megelőzni, mint megnyerni. Létrehozta az ENSZ-t és számos nemzetközi szervezetet, közte a NATO-t, amelynek legfontosabb és roppant sikeresen teljesített feladata az volt, hogy a terjeszkedésre, hódításra mindig hajlamos Szovjetuniót elrettentse további birodalmi ambícióitól. A II. világháborút követő világot így többékevésbé, de az atlanti (Észak-Amerika és Európa) térséget túlnyomóan a nemzetközi jog uralta.

A II. világháború egyik nagy tanulsága az volt, hogy a hódítót a lehető leggyorsabban kell elrettenteni a háborúzástól. Ha Putyin terjeszkedési törekvéseit a II. világháború tanulságaival vetjük össze, a kihívás hasonlatos Chamberlain és Daladier 1938-as müncheni dilemmájához. Nézzük el Hitlernek a Szudéta-vidék elfoglalását? Ha van esély arra, hogy Hitler megkapja a Szudéta-vidéket, ezzel kielégítődnek hódító ambíciói? Ugyanígy: nézzük el Putyinnak Uk-

* A szerző volt országgyűlési képviselő, külügyi államtitkár, jelenleg a DK elnökének külpolitikai tanácsadója.

rajna lerohanását, higgyük el neki is, amit a háború okairól mond, ezért bízunk abban, hogy Putyin csupán Ukrajnát akarja, és semmi többet? Mint tudjuk, Chamberlain és Daladier elhitték Hitlernek a Münchenben mondott szövegeit. Elhitték, mert el akarták hinni, hiszen mindössze húsz évvel voltunk az első nagy világháború után, érthetően mindketten meg akarták kímélni nemzetüket az új pusztító háborútól. Egy évvel később, 1939. szeptember 1-jén már ők is tudták, hogy óriásit tévedtek. Azt persze utólag lehetetlen megállapítani, hogy „mi lett volna, ha...”, azaz Hitlert meg tudták volna-e állítani korábban. Bár köztudomású, hogy amikor Hitler az első sikerét elérte, nevezetesen, amikor katonáival 1935. március 1-jén bevonult a Népszövetség igazgatása alatt álló Saar-vidékre, azzal a parancssal küldte őket, hogy ha katonai ellenállást tapasztalnak, azonnal vonuljanak vissza. Mindez, ha többet nem is, de annyit valószínűsít, hogy ekkor még leállítható lett volna Hitler. Ma is sokan ugyanazt gondolják Putyinnal, mint amit Chamberlain és Daladier gondolt Hitlerről.

Az USA azonban más következtetésre jutott. Arra, hogy a háborúzni óhajtó országoknak a lehető leghamarabb határozottan ellen kell állni, és a háború megelőzése érdekében ehhez az ellenálláshoz rendkívül erős hadsereget kell fenntartani. A „Si vis pacem, para bellum”, azaz a „Ha békét akarsz, készülj a háborúra” igen bölcs gondolatot meglehetősen erővel ültették át a gyakorlatba. Nehéz lenne vitatni, hogy ez a politika sikerre is vezetett. Bár a hidegháborúban is akadt néhány igazán forró pillanat, a háborút sikerült megelőzni. Európa soha korábban nem látott békében

tudott élni évtizedeken keresztül. Ennek, valamint az USA erejének és eltökéltségének következtében a mai idősök – köztük e sorok szerzője – az első generációk hosszú sorában, akik saját szemükkel nem láttak háborút, és főképp nem szenvedték el annak minden szörnyűségét.

Ezt a békét pedig – tetszik, nem tetszik – az USA-nak köszönhetjük. Annak az USA-nak, amely követhetett el, sőt, el is követett súlyos hibákat, mégis roppant haderejének, rámenős (mások szerint arrogáns) diplomáciájának köszönhetően az agresszorok többségét visszatartotta a kalandor hódításoktól. Ezt az állapotot nevezte el a világ Pax Americanának. Amikor ennek az írásnak nekiláttam, még úgy terveztem, hogy a „Pax Americana vége” cím után teszek egy kérdőjelet. De olyan gyorsan pörögnek az események, hogy az írás végére érve a kérdőjelet szomorúan elhagyom.

Mielőtt megpróbáljuk kibogozni, mi is történt, ismét vissza kell ugorjunk az időben. A Monroe-doktrínát, az USA egyik legfontosabb külpolitikai alapelvét James Monroe amerikai elnök 1823-ban (!) fogalmazta meg. A Monroe-doktrína legfontosabb tétele az volt, hogy az Egyesült Államok nem tűri el sem az európai hatalmak gyarmatosítási törekvéseit, sem egyéb beavatkozását az amerikai kontinensen. Volt azonban a Monroe-doktrínának más tétele is, és ez a második játszik fontosabb szerepet a 2025 elejei politikai cunami megértésében. Ez a tétel pedig azt mondta ki, hogy az USA nem avatkozik be az európai országok közötti konfliktusokba és politikai ügyekbe. A Monroe-elv ezen pontja pedig az USA megalapítása körüli időszak hagyományaihoz nyúl vissza. Gondoljuk csak el, azok

a milliók, akik elhagyták óhazájukat, és az új világban akarták folytatni az életüket, nem csupán a szegénységtől, az éhezéstől, az üldöztetéstől menekültek. Az állandóan háborúzó Európától is menekültek. Nem is olyan nehéz belegondolni az emigránsok millióinak a lelkébe: „Azért hagyjuk ott Európát, mert elégünk van a szenvedésből, elégünk van a háborúkból. Ha Európa háborúzni akar, hát tegye azt, de mi ebből nem kérünk. Magunkat megvédjük, ha az amerikai kontinensen az érdekeink úgy kívánják, fellépünk, de más kontinensek háborúhoz semmi közünk, intézzék úgy, ahogy akarják. Mi inkább békében kereskedünk és gazdagodunk egy jobb élet reményében.” Így is tettek, és ez a hozzáállás az USA-néplélek fontos ethoszává vált. Az USA vezetői nem ostobaságból halogatták a beavatkozást mindkét világháborúba. Az amerikai néplélekbe mélyen beivódott Monroe-doktrína következtében a beavatkozást a választók nem tolerálták az amerikai nép előtt is egyértelmű casus belliig. Az I. világháború során a casus belli Németország bejelentése volt, hogy minden semleges ország hajóját elsüllyeszti, így az USA hajóit is, valamint a Zimmermann-távirat, amelyben Németország a szövetségért cserébe Texas, Arizona és Új-Mexikó egy részét ígérte meg Mexikónak. A II. világháborúba való belépés közvetlen oka közismertebb, ez pedig Japán pusztító támadása volt az USA ellen Pearl Harbornál. (Innen üzenem Trump elnöknek, hogy ha Ukrajna felelős azért, mert nem hártotta el az akadályokat az elől, hogy Oroszország megtámadja, akkor az USA is felelős Pearl Harborért, hiszen a japánok azért támadták meg Amerikát, mert az USA olajembargót

vezetett be Japán ellen a japán terjeszkedés megállítására céljából.)

A II. világháború után az USA megértette, hogy lényegesen olcsóbb és kockázatmentesebb számára, ha nem várja meg, amíg megtámadják, hanem a lehető legkorábbi időpontban megálljt parancsol mindenkinek, kivált más nagyhatalmaknak, ha más országok megszállásával foglalkozkodnának. Voltak itt teljes sikerek (Kuvait megvédése Szaddám Irakjától). Voltak félsikerek (Dél-Korea) és kudarcok (Vietnám), de gondoljunk bármit ezekről a kétségkívül megosztó háborúkról, a cél az volt, hogy idejekorán megálljt parancsoljanak Maónak és Sztálinnak. És ezektől a kivételektől eltekintve ez a politika a világtörténelem leghosszabb békés időszakát hozta el. Ugyanilyen megfontolás volt a célja Ukrajna támogatásának is, jelesen, hogy Putyin hódító ambícióinak gátat szabjanak.

5

Minden jel arra utal (szeretnék visszafogottan fogalmazni), hogy Trump győzelmével ez a nyolcvan évig tartó politika hirtelen véget ért. Kétségünk se legyen afelől, hogy a változás a Monroe-doktrínában megfogalmazott amerikai hagyományok termékeny talajára hullott. A II. világháború immár kétszer ért véget. Először 1945-ben, Németország és Japán feltétel nélküli kapitulációjával, és 2025-ben, a háború tanulságainak az elenyészésével.

Naponta kapkodjuk a fejünket a sokkoló hírek hallatán. Zelenskij a hibás a háborúért, amelyet nem is Oroszország kezdett el. Másnap mégis Oroszország kezdte el, de Ukrajna megakadályozhatta volna (az titok marad, hogy hogyan akadályozhat-

---

* A cikk Trump és Zelenskij hírheft találkozója előtt készült - a szerk.

ta volna meg, hacsak nem azonnali fegyverletétellel, és Kijev kulcsainak bársonypárnán való felkínálásával). John Bolton, aki Trump nemzetbiztonsági tanácsadója volt az első elnöki ciklusban, tehát mindannyiunknál sokkal jobban ismeri az elnököt, a CNN kérdésére, hogy miért csinálja ezt Trump Zelenszkijjel, azt válaszolja: „Mert nem kedveli.” Fogalmunk sincs, hogy „madman theory”-val vagy valódi madmannel van-e dolgunk. (A „madman theory” kifejezést Richard Nixon elnökségével kapcsolatban használják, mivel ő és Henry Kissinger nemzetbiztonsági tanácsadó szándékosan próbálták elhitetni az észak-vietnámiakkal, hogy Nixon kiszámíthatatlan, irracionális, és hajlamos lehet nukleáris fegyvereket bevetni.) Ahogy ezeket a sorokat írom, világszerte elemzések ezrei próbálják meg kideríteni a valóságot, mit is akar valójában Trump, és hogyan akarja elérni. Én nem tudom, mi az igazság, talán ezért is azt javaslom, ne Trumpot próbáljuk megfejteni, hanem vegyük tudomásul, hogy ő a világ legerősebb hatalmának, az USA-nak az elnöke. Trumpgal küzdjön meg Amerika, 2026-ban félidős választások lesznek, újválasztják az egész képviselőházat és a szenátus harmadát, kormányzók egész sorát, akkor tud Amerika csapást mérni Trumpra. Mi pedig, itt Európában, az ő személyiségének megfejtése helyett arra koncentráljunk, hogy hogyan reagáljon az előállt helyzetre Európa. A legnagyobb hiba, amelyet Európa elkövethet, az lenne, ha megpróbálna „alámerülni és kibekkelni” Trumpot, várva a demokraták győzelmét. Donald Trump ugyanis nem egyszerűen az oka az előállt helyzetnek, sokkal inkább következménye. Nincs az a

Trumpot esetleg követő demokrata elnök, aki visszatérhetne a transzatlanti „békeidők” politikájához. Aki nem hiszi ezt el, gondoljon csak arra, hogy az USA és Európa közötti viták nem Trumpgal kezdődtek. Bill Clinton, bár a maihoz képest lágyan és diplomatikusan már sürgette európai szövetségeseit, hogy költsenek többet védelmükre, Barack Obama szintén, ráadásul az ő elnöksége alatt fordult el az USA biztonságpolitikai fókuszusa Európától Ázsia felé. Ahogy Trump elődjeihez képest cunami módjára forgatta fel a transzatlanti kapcsolatokat, arról kell, hogy meggyőzzön bennünket, európaiakat, hogy nem Amerikától, hanem saját magunktól várjuk el a megoldást.

Először is legyünk őszinték, és lássuk be azt, hogy Európa ez idáig a Pax America potyautasa volt, aki úgy utazik, hogy nem fizet viteldíjat. Persze, az így megtakarított hatalmas pénzeket volt mire költeni Európának. Gondoljunk csak arra, hogy hány és hány eleme van annak az európai büszkeségnek, hogy mennyivel biztonságosabbak, szolidárisabbak, humánusabbak vagyunk. Mennyivel jobban próbáljuk fékezni a klímaváltozást, és még vég nélkül lehet sorolni azokat a vívmányokat, amelyekre Európa sok pénzt költ, és amelyek miatt oly büszkéek vagyunk európaiságunkra. Csakhogy mint az életben mindennek, ennek is komoly ára volt. Európának azért lehetett pénze erre a tengernyi vívmányra, mert a saját maga – és a világ – védelmét rábízta az Egyesült Államokra. Ennek nem csupán az lett a következménye, hogy az Egyesült Államok a világ legerősebb katonai hatalma maradt, hanem az is, hogy a katonai védelem területén Európa saját magának nem

osztott semmilyen lapot. A transzatlanti szövetség részeként részt kívánt venni a biztonságpolitikai döntések meghozatalában, míg a végrehajtást, a maga szimbolikus részvételén túlmenően, az USA-ra hagyta.

Ezért aztán arra a kérdésre, hogy Trump miért hagyja ki az EU-t az ukrajnai tárgyalásokból, a legelső kézenfekvő válasz az, hogy azért, mert megteheti. Az a szomorú helyzet állt elő, hogy ha az EU-nak lehet is szerepe az Ukrajna és Európa számára is elfogadható megállapodás végrehajtásában, annak megszületéséhez nincs rá szükség. Miután teljes joggal dühödten próbáljuk kitalálni, mi jár Trump fejében, meg kell állapítanunk, hogy az az EU súlyos hibája is, hogy oda se engedték az asztalhoz. Vajon meglepetésként érte ez a megalázó fordulat az EU-t? Dehogy. A szíriai polgárháborút lezárni óhajtó nemzetközi konferenciákra se hívták meg. Ott ült Oroszország, ott ült az USA, ott Törökország. Egyedül az az EU nem képviselhette az érdekeit, amely a szíriai polgárháborút követő menekültválság terheit leginkább viselte, máig – és feltehetően még sokáig – tartó súlyos politikai következményekkel. Ki tudja megmondani, hogy erre a megaláztatásra hogyan reagált az EU? Senki nem tudja megmondani, mert nem láttunk semmilyen reakciót. Ilyenkor a legkézenfekvőbb az EU intézményeinek és tagállamainak a vezetőit hibáztatni. Nem ébredtek fel, nem léptek fel, nem voltak kellően kemények. Persze hogy nem, mert nemigen volt erre módjuk. Miért nem?

A válasz az EU felépítésében rejlik. Ahogy az EU elődje, az Európai Közösség felismerte, hogy a globális politikában a súlya csökkent, így a

Lisszaboni Szerződésben kísérletet – felemás kísérletet – tett arra, hogy növelje a szerződés által létrehozott EU súlyát. Létrehozta az Európai Bizottság alelnöki rangjával együtt járó Külügyi Főképviseelő posztját. Nagyszerű, mondhatnánk, végre van egy telefonszám, amelyet Henry Kissinger szellemesen hiányolt. Csakhogy a telefonszámhoz igen mérsékelt hatalmat adtak, mivel a külügyeket az állam- és kormányfők továbbra is tagállami hatáskörben tartották. Azt, hogy ez mit jelent, azt a magyar közönség pontosan ismeri a napihírek-ből. Bármely tagállam akár egyedül is képes blokkolni bármilyen EU-s külügyi nyilatkozatot, lépést, bármit. Képzeljük el, hogy Kamala Harris az USA elnöke, és meghívja az EU-t a béketárgyalásokra. Bár a magyar külpolitika ismeretében ezt még Harris megválasztásánál is nehezebb elképzelni, mégis próbálkozzunk vele: a 7
27 külügyminiszter összeül, és megállapodik a Külügyi Főképviseelő számára egy mandátumban. A Külügyi Főképviseelő USA-partnerével egyeztetve részt vesz a tárgyaláson, ahol az orosz fél kompromisszumos ellenajánlatot tesz. Az amerikai tárgyaló könnyű helyzetben lesz: konzultál az elnökkel. Az ukrán delegáció a saját elnökével. De mit csináljon az EU Külügyi Főképviseelője? Felhívja mind a huszonnégy állam- és kormányfőt, vagy a külügyminisztereiket? Vajon mekkora az esélye annak, hogy másnap egységes válasszal térjen vissza a tárgyalóasztalhoz? Bizony elenyésző lenne a valószínűsége annak, hogy a Külügyi Főképviseelő hatékonyan tudjon tárgyalni. Ezért időt kérne, blokkolna. Ha ön lenne felelős, kedves olvasó, a béketárgyalás sikeres lebonyolításáért, ismerve a hátteret,

vajon nem tenne meg mindent annak érdekében, hogy az EU-t lehetőség szerint távol tartsa a tárgyalásoktól? Kivált, ha ennek az EU-nak még különösebb ereje sincs ahhoz, hogy az érdekeit kellő súllyal képviselje.

De vajon mi lenne ez az erő? Természetesen, kivált háborús konfliktus esetén, csakis a katonai erő jöhet számításba. Az a katonai erő, amelyre Európa nem fordított sem figyelmet, sem energiát. A rendelkezésre álló pénzt számottevő haderő helyett jobb életszínvonalra, kiterjedt szociális hálóra, környezetvédelemre és ezernyi más fontos célra fordította. A 449 millió európai polgár meggyőző többsége pedig ezt a politikát támogatta. Egészen bizonyos vagyok abban, hogy ez a 449 millió ember gyerekkorában megismerte La Fontaine híres meséjét a tücsökről és a hangyáról, de a mese tanulságát mellőzve a nagy többség szíve mégis a tücsök választása felé húzott. Mint az életben mindennek, ennek is meg kell fizetni az árát. Ennek a fizetségnek az első részletét láthatjuk most, amikor Európát meg sem hívják a szomszédunkban dúló gyilkos háború befejezéséről folyó tárgyalásokra. Ne legyen kétségünk afelől, hogy a többi részlet számlájának a benyújtása még előttünk van.

Végül is nem volt még a világtörténelemben olyan birodalom, olyan hatalmi struktúra, amely ne bukott volna meg. Akár bele is nyugodhatunk abba a fejleménybe, hogy Európa oly sok évszázad után megszűnik globális erőcentrummá válni. Persze Európa dönthet másképp is. Ha egyszer tudomásul veszi, hogy a Pax Americanának vége, akkor dönthet úgy is, hogy megpróbál megkapaszkodni. Értem én, hogy az EU megálmodói és alapítói az EU-t államok

szövetségének képzelték el, ahol a hatalmi centrumok a fővárosokban maradnak. Csak rá kell nézni a földgömbre, hogy belássuk, a ma szuperhatalmai, kivált az USA, Kína, India és a megroggyant, de atomfegyverei miatt még mindig számításba veendő Oroszország mellett a hajdani óriásnak számító Franciaország, Németország és az Egyesült Királyság mára fogatlan oroszlánokká váltak, olyan kis országokról, mint a szuverenitásáért leginkább lihegő Magyarország, nem is beszélve.

A Szaharában azok az oroszlánok, amelyek bármilyen okból képtelenek szövetséget kötni, elpusztulnak. Pontosan így lesz ez Európával is, ha kitart a szuverén államok együttműködésének idejétmúlt víziója mellett. A kontinens megmarad, sok száz millió ember fog itt élni, tehát nem apokalipszist vizionálok; mint hatalmi centrum fog elenyészni. A legfontosabb döntéseket Európáról nem Európában, hanem máshol fogják meghozni. A Pax Americana végével, ahogy a szuverenitásáért legharsányabban küzdő kis ország kormánypártját idézzem: A jövő elkezdődött. Ez a végkifejlet azonban nem szükségszerű. Európa magára találhat, ha megérti a Pax Americana végének következményeit. Csakhogy ki is az az „Európa”? Persze, a legkézenfekvőbb az EU-intézményekre, azok vezetőire, a tagállamok állam- és kormányfőire gondolni, kézenfekvő őket hibáztatni. Csakhogy Jean-Claude Juncker, az Európai Bizottság korábbi elnöke (2014–2019) mondta, hogy „mindannyian tudjuk, hogy mit kellene csinálni. Csak azt nem tudjuk, hogy ez esetben hogyan nyerjük meg a következő választást.” Persze, őt is meg lehet vádolni azzal, hogy lám, mennyire

cinikus, csak a választás megnyerésére, csak a hatalomra gondol, nem pedig Európa jövőjére. Pedig Juncker szavai ennél többet jelentenek. Azt jelenti, hogy „mindannyian tudjuk, hogy mit kellene csinálni. Csak azt is tudjuk, hogy az európai polgárok ebben nem támogatnak bennünket.”

Ezért önhöz fordulok, kedves olvasó, és arra kérem, nézzen a tükörbe, és válaszoljon arra a kérdésre, hogy 1. támogatná-e a kormányát, ha az a külügyeket és a hadügyet annak teljes spektrumában átruházná az EU-intézményekre, majd 2. támogatná-e az EU intézményeit abban, hogy az eddigiekhez képest sokkal többet költsön a katonaságra, akár

a szociális, zöld- és egyéb szívmengető kiadások lefaragása mellett is? Ha nem csak ön, hanem az európai polgárok többsége mindkét kérdésre igenlő választ ad, akkor ismét megnyílik az esély arra, hogy Európa visszaszerezze régi pompáját a globális küzdőtéren. De ha ön sem tudja ezt támogatni, vagy ha támogatja bár, de kisebbségben marad, akkor vegyük tudomásul, hogy a Pax Americana végével Európa eljelentéktelenedik. Ma még csak az orosz–ukrán háború lezárását célzó béketárgyalásokra nem hívják meg, holnap és holnapután újabb és újabb megaláztatások fogják érni. A Pax Americana végéhez ért. Európa jövője az ön kezében is van.

páratlan oldal

www.es.hu

IRODALMI ÉS POLITIKAI HETILAP

**Kattintson
a www.es.hu-ra!
SMS-sel is
előfizethet!**

PUBLICISZTIKA,
FEUILLETON,
PRÓZA, INTERJÚ,
VERS, VISSZHANG,
KÖNYVKRITIKA,
MŰBÍRÁLAT,
GALÉRIA

„Kalandos az élet”*

Beszélgetések Balogh Károllyal

– 2017–2018 után két éve újra te vagy a felszámolás alatt lévő kisgazdapárt elnöke. Képzelted korábban ezt a karriert? Van esetleg valami családi kapcsolódásod?

– Igen. Anyai nagyapám püspökladányi gazdálkodó volt. Igaz, nem kisgazda, hanem kimondottan jómódú nagygazda. Négy tanyája volt. Egyszer negyven lovat adott le Bécsben, és az egyik legnagyobb dinnyetermesztő volt Hajdú-Biharban. Úgy döntött, hogy részt vesz a párt alapításában. Később természetesen kuláklistára került, elvettek tőle mindent. Ettől függetlenül minden évben összejöttek a püspökladányi kisgazdák, és söröztek. Nekem erről vannak emlékeim, holott kétéves voltam, amikor nagyapa meghalt.

– *Nem üldözték amiatt, hogy találkozik a régi kisgazdákkal?*

– Őt nem. A nagybátyám viszont, édesanyám testvére, ő politikai rabként került Tatabányára, kényszermunkára... Amúgy tizenegyen voltak testvérek, de csak hárman, ő, anyu meg egy lánytestvérük érte meg a felnőttkort.

– *Szóval az a családi kötődésed, hogy a nagyapád nagygazda kisgazda volt. És a nagymamád?*

– A nagymama egy karcagi zsidó lány volt. Ő is meghalt, mire felcseperedtem. Rá egyáltalán nem emlékszem, de azt tudom, hogy gyűlölte a

megszálló oroszokat, zsigeri ellenszenv volt benne, és ebből arra következtetek, hogy... hogy is mondjam?... valószínűleg egzecírozatták az orosz katonák.

– *Édesanyád testvérét büntetőtáborba küldték. Őt ismerted?*

– Hogyne, persze. Megismerkedt egy csillés fiatalasszonnyal, és miután fölszabadult, ott maradt Tatabányán, és bányász lett belőle. Mi úgy kerültünk Tatabányára, hogy Püspökladányban meghalt a papa, a szüleim négyéves koromban elváltak, és akkor elköltöztünk Tatabányára a nagybátyám után.

– *Kitől hallottál a kisgazdákról? A nagybátyádtól vagy édesanyádtól?*

– A nagybátyámtól. Akkor lett ez igazából téma, amikor a rendszer-váltásnál lehetőségünk lett volna kárpótlási jegyet igényelni. Leültem a nagybátyámmal, és megbeszéltük, hogy nem fogadunk el kárpótlási jegyet, mert azt méltatlannak tartjuk. A földhöz, amit elvettek tőlünk, ahhoz ragaszkodunk, a kárpótlási jegyre nem tartunk igényt.

– *Mi lett?*

– Semmi. Nem kaptunk semmit. De az igényünk továbbra is megvan rá. Az igényünk nem évült el.

– *Úgy gondolod, hogy jöhet még egy olyan történelmi pillanat, amikor...*

– Igen. Egyértelműen. A rendszer-váltásnak nevezett színjáték árát a vidéki emberek fizették meg, és fizetik mind a mai napig. A kárpótlás el-

* Részlet a szerző Hat beszélgetés című könyvéből – a szerk.

maradása kivégezte a vidéket, és ami történt Magyarországon, elsősorban azért következhetett be, mert a háttérből az impexesek vezényelték le az egészet.

– *Kik azok az impexesek?*

– Van egy könyv, „Az impexek kora”,¹ abban minden meg van írva. A 70-es évek elején a magyar állami külkereskedelmi vállalatok a nyugati államok hallgatóságos együttműködésével a titkosszolgálatok felügyelete alá kerültek, és az lett az egyik legfontosabb feladatuk, hogy mindenféle reexporttal és egyéb manőverrel hozzájáruljanak a keleti blokkba az embargós dolgokat, tehát minden olyasmit, ami a technológiai fejlettsége miatt tiltás alá esett. Elvileg, ugye, a Nyugat nem akarta, hogy a keleti blokk felhasználja ezeket a hadiiparban. Mellesleg az extraprofitból finanszírozták a Nyugaton működő kommunista pártokat, legalábbis elvileg, mert valójában elkezdtek tőkét felhalmozni, és a nagy vagyonból finanszírozták többek között a titkosszolgálatok nyugati munkáit meg a kommunista elit utazásait és a gyerekeik taníttatását. Tehát a felhalmozott devizaállományt gyakorlatilag sajátjukként kezelték. Mondok egy példát: amikor az egyik impexnek az igazgatója váratlanul meghalt, készült egy végrendelet, és abban a feleségére és a gyermekére hagyott mindent. A titkosszolgálatok nagyon fölháborodtak. A feleségnek és a fiúnak le kellett mondania az örökségről. Abban a svájci trezorban, ami a végrendeletben szerepelt, negyven kiló arany volt, harminc kiló ezüst, több százezer márka és huszonnyolc másik székfulecs.

¹ Borvendég Zsuzsanna: *Az „impexek” kora*, Kárpátia Stúdió, 2020.

– *Azt a mindenit!*

– A horrorisztikus vagyonok kikerültek az állam fennhatósága alól, offshore számlákon vannak, és nem tudni, hogy ki kezeli őket. De több ezer milliárdról beszélünk. Több ezer milliárdról dollárban!

– *Azt a mindenit! Több ezer milliárdos összeesküvés! Hanem egyelőre térjünk vissza életed fonalához. Tudsz-e valamit a zsidó vonalról azonkívül, hogy a nagymama gyűlölettel beszélt a szovjet katonákról?*

– Abszolút semmit. Az édesanyám meg a nagynéném nagy néha mondott egy-két szót, de igazából ez nem volt téma nálunk. Különben is a nagynéném haragudott anyukámra, amiért leadta a vallását, és fölvette a katolikust, hogy hozzá tudjon menni az édesapámhoz... nem mondom, hogy kényszerből, de a hagyományok tisztelete végett mindenképp. Ennyit tudok.

– *Tehát édesanyád zsidó családjáról tulajdonképpen semmit nem tudsz.*

– Semmit. Abszolút semmit. Karca-giak voltak. Ennyi. Valószínű, hogy őket is elérte a vidéki zsidóság sorsa, és eltűntek a Soóban.

– *Nem jártál soha ott a temetőben, hogy ősokeket keress?*

– Nem. Annyi mindennel foglalkoztam, hogy ez valahogy mindig háttérben maradt. Nincs elfelejtve, de háttérben maradt.

– *Mit tudsz édesapád családjáról?*

– Derecskei kereskedő cigányok voltak, ezenkívül róluk se nagyon tudok. Amikor a szüleim elváltak, akkor már hárman voltunk testvérek. A negyedikkel volt terhes az édesanyám, és állítólag az édesapám nem volt biztos benne, hogy tőle van a gyerek, ezért vált el.

– *Édesapád hűtlenséggel gyanúsította meg édesanyádat?*

– Igen, de erről csak mostanában szereztem tudomást, akkor ott, Püspökladányban csak annyit érzékeltem az egészből, hogy kettesben voltam az apukámmal, jött egy teherautó, ő fölpakolt rá, és engem ott hagyott a szomszédnál, majd elment a nagy bútorszállítóval. Anyu pedig fogott bennünket, az egy évvel idősebb nővéremet, engem meg a két évvel fiatalabb öcsémet, és a húgunkkal terhesen Tatabányára költözött. Az, hogy gyakorlatilag nem volt édesapánk, mindannyiunkra rányomta a bélyeget. A nővérem szerencsétlenül ment férjhez. Gyakorlatilag egyedül él. A kislányát sokáig én neveltem, mert nem volt méltó rá, hogy anya legyen. Az öcsém házassága sem...

– *Várjál! Mit jelent, hogy a nővéred nem volt méltó rá, hogy anya legyen?*

– Hát tudod, meglehetősen ledér életet élt, és nem nagyon foglalkozott a gyerekével.

– *Felnőtt korotokig egy nagy családban éltetek együtt, édesanyád és körülötte a gyerekek?*

– Amikor már felnőttek voltunk, meghalt a nagybátyám, meghalt a nagynéném... A húgom epilepsziás. Édesanyám őt nevelte, és én házat vettem nekik, először Rinyabesenyőn, mert azt kérte, hogy ott vegyek.

– *Miért? Mi kapcsolja Rinyabesenyőhöz?*

– A világon semmi. Szerintem csak szégyellte az epilepsziás húgomat, és el akart bújni vele a világ elől.

– *Milyen anya volt, ha szabad ezt megkérdezni?*

– A maga módján biztos jó anya volt. A maga módján. Mert játszani nem játszott velünk soha. Soha nem mondta, hogy szeret, soha nem kért, soha nem köszönt meg semmit. Nem

volt egy rendszerető, viszont hihetetlenül agresszív és durva volt.

– *Vert?*

– Engem folyamatosan.

– *Miért?*

– Mindenért. Mindenért. Bányagépgyárban dolgozott, kitanulta a hegesztőszakmát, hogy jobban keressen, és nekem hétéves koromtól fogva minden áldott nap mennem kellett biciklivel moslékért, mert mindig voltak állataink, mindig volt disznónk, egy-két szárnyasunk, és mondjuk elestem a biciklivel, kiömlött a moslék, vagy elrepedt a moslékos edény, ő pedig kiabált velem, és agyba-főbe vert. Kiverte magából a feszültséget meg a keserőséget. Folyamatosan ütött-vert, folyamatosan. Így mutatta ki a szeretetét.

– *És később? Nem tudtátok megbeszélni a kölcsönös sérelmeket?*

– Hát nem. Én egyszer beszéltem vele őszintén, a halálos ágyán. Igaz, akkor az volt az utolsó mondata, hogy „mindent köszönök, drága kisfiam”. Ezt mondta. Előtte soha életében semmit nem köszönt meg. Soha semmit.

– *De azért belül biztosan büszke volt rád.*

– Persze, persze.

– *Benned maradt harag iránta?*

– Te, én akkor se haragudtam rá, amikor vert. Nem is sírtam, ami egyébként borzasztóan zavarta. Ezért még jobban ütött, ahol csak ért. Hátamat, fejemet, szíjjal, sodrófával, fakanállal, mindennel, ami kézre esett.

– *És a testvéreidet? Őket is verte?*

– A nővéremet nem, mert az abszolút mindent el tudott játszani, az öcsémet se nagyon, de később, már felnőtt korunkban volt olyan, hogy hosszú évekig egyikőnkkel se beszélt. A húgomat azért nem verte, mert nem hagytam.

– *Elé álltál?*
 – Persze.
 – *Nagy, erős gyerek voltál, ő pedig egy törékeny asszony?*
 – Fiatalon törékeny volt, aztán már nem, és a halálos ágyán megint törékeny lett. De volt tartás benne, erős ember volt, erős egyéniség. De erősnek is kellett lennie, hogy négy gyereket egyedül neveljen, egyedül eltartson. Utána már volt egy élettársa.
 – *Amikor ti már kiröpültetek?*
 – Nem, még nem. Négy év után lett egy élettársa, oda is költözött hozzánk. Egy bányász.
 – *És ő hogy bánt veletek?*
 – Én legelőször úgy találkoztam vele, hogy fölébredtem egy reggel. Kimentem... szoba-konyhás lakásunk volt. Édesanyám a konyhában lakott, mi gyerekek bent a szobában. Mentem ki, és ott ült egy pali, aki reggelizett. Voltam, ugye, nyolcéves, és teljesen kiakadtam, hogy ő miért kap reggelit. Mi soha életünkben nem kaptunk, mi csináltunk magunknak. Neki meg csinált, és nem mondta, hogy jó, ha már itt vagy, gyere, ülj le, egyél te is. Úgyhogy rossz volt az entrée-ja. De rendes ember volt.
 – *Téged nem bántott, nem fenyegetett?*
 – Se engem, se mást, soha senkit. Egyszer, mikor tizenhét éves voltam, beszólt valamit, akkor sajnos leütöttem, és ezt, amíg élek, bánni fogom. Egész addig nem is szólt hozzám, nem beszélgettünk, semmi. Úgy éltünk egy lakásban.
 – *Egyébként verekedős gyerek voltál?*
 – Á, nem, dehogy. Magamért nem verekedtem, de azt soha nem tudtam elviselni, hogyha gyengébbet bántanak.
 – *Hogy ment az iskola?*

– Nagyon jól. Zseninek tartottak. Nem tanultam, mégis mindent tudtam, mert amit órán hallottam, az rám ragadt. És rengeteget olvastam, de nem iskolakönyveket, hanem bármit, ami a kezem ügyébe került.
 – *Tatabányán jártál iskolába?*
 – Általánosba igen. Aztán Esztergomba mentem, az I. István Gimnáziumba.
 – *Miért? Tatabányán nincs rendes gimnázium?*
 – De volt. Csak hát én el akartam kerülni otthonról. Mindenáron.
 – *A verések miatt?*
 – Nem feltétlenül a verések miatt, hanem mert úgy éreztem, hogy kész, felnőttem, elég szuverén vagyok, hogy magam döntsek az életem felől.
 – *Szuverén? Már tizennégy évesen?*
 – Abszolút! Hétéves korom óta.
 – *Miben nyilvánult ez meg? Jó, te mentél a moslékért édesanyád helyett...*
 – És például intéztem a húgom ügyeit. Elvették a gyógyszereit, mert úgy döntött a rendszer, hogy nem fog meggyógyulni. Nagyon drága gyógyszer szedett, és elvették tőle. A Dorottya utcában van egy gyógyszertár, oda kellett érte menni. Először az anyukámmal voltam, ő ott lebeszélte, hogy innentől kezdve én fogok járni a gyógyszerért. Aztán amikor letiltották, elmentem az Egészségügyi Minisztériumba.
 – *Hány éves voltál?*
 – Tíz.
 – *Tízéves korodban fölültél a vonatra, följöttél Pestre, a minisztériumba? Hogy találtad meg egyáltalán?*
 – Megtaláltam. Kérdeztem rendőrt, és megtaláltam. Beengedtek. Utólag belegondolva szurreális volt az egész, mert aki jött szembe a folyosón, annak én elmondtam a problémám.

Elvezettek egy ügyintézőhöz, és ő valamilyen rendszeren keresztül talált egy kanadai embert, aki átvállalta az anyagi terheket. Egyszer, egyetlen-szer találkoztunk is avval a kanadaival, eljött hozzánk látogatóba, de az később volt, mindenesetre a minisztériumi intézkedésem után újra mehettünk a Dorottya utcában.

– *Ott tartottunk, hogy később elkerültél Esztergomba. Kollégista lettél?*

– Igen, Aztán kirúgtak a kollégiumból.

– *Várjál, ne siess annyira! Egyelőre épp csak megérkeztél Esztergomba. Egyáltalán: édesanyád mit szólt, hogy elmész?*

– Elfogadta. Nem szólt semmit. A mi kapcsolatunk elég speciális volt, mert az időjáráson kívül másról nemigen beszélgettünk. Ő elmondta, hogy mire van szüksége, én minden esetben megpróbáltam teljesíteni, amit kért, és kész. Ennyi volt a kapcsolatunk, de egyébként nagyon szerettük egymást.

– *Miben nyilvánult meg, hogy nagyon szeretitek egymást?*

– Én nagyon szerettem az anyukámat, és szeretném azt hinni, hogy ő is szeretett engem.

– *Ennek a jeleit nemigen mutatta ki, ha jól értem, amit eddig mondtál.*

– Voltak pillanatok, amikor kimutatta.

– *Azt mondtad, hogy sosem mondtad, hogy szeret.*

– Azt nem.

– *De megölelt?*

– Nem.

– *Nem?*

– Soha.

– *Nem akarlak faggatni, de mi volt a jele a szeretetének? Vagy csak, ahogy az imént mondtad, te szeretnéd azt gondolni, hogy mint anya szeretett téged?*

– Én így éreztem. Amikor ütött-vert, abban az időszakban sem gondoltam, hogy rám haragszik. Mindig úgy éreztem, hogy a sérelmeit, az őt ért bántalmakat próbálja kiverni magából.

– *Őt is bántották a szülei? Vagy az édesapád bántotta?*

– A szülei biztos nem. Hogy az apám, azt el tudom képzelni, aki a gyerekeit is úgy hagyta el, mintha köze nem volna hozzánk. Tizenhat év múltán találkoztam vele, mert beperelte az édesanyámat. A húgom epilepsziás, százszázalékosan rokkant, ezért amíg él, jár utána a gyerektartás. És az édesapám keresetet indított, hogy a bíróság kevesebb pénzt ítéljen meg. Én vittem a bírósági tárgyalásra az anyukámat, mert szerettem volna találkozni az apámmal. Húszévesen már autóm volt, speckó Zsiguli, okkersárga, matt fekete tetőablakkal. Báránybőr ülések meg minden extra, ami csak volt akkoriban. Szóval vittem anyukámat. A bíróság folyosóján jött az édesapám, kézen fogva egy gyerekkel, és azt mondja nekem: „Bemutatom a testvéredet, Balogh Karcsit.” Hát én ott kész, megsemmisültem. Hogy ugyanazt a nevet adta annak a fiának, mint nekem. Legközelebb aztán negyven év múlva találkoztam vele. A fiam mondta, hogy szeretné megismerni. Az egyik féltestvérem összehozta a találkozót. Félelmetes, hogy az új házasságából ugyanúgy négy gyerek lett, ugyanolyan sorrendben, tehát lány, fiú, fiú, lány, és a legkisebb ott is beteg volt, meg is halt. A fiúkat pedig ugyanúgy hívják, mint minket. Édesapám külföldön dolgozott mint vízműves szakember, folyamatos kiküldetésben volt, és állítólag a felesége nevezte el a gyerekeket.

– *Menjünk vissza hozzád, oda, hogy Esztergomban éppen tanulással vagy elfoglalva.*

– Tanulással éppen nem, mert mondom, zseninek voltam elkönyvelve, és nem kellett tanulnom. Viszont pont amikor Esztergomba kerültem, akkor kezdődtek az ásatások egy lakótelep helyén. Megismerkedtem egy segéd-régésszel...

– *Tizennégy évesen?*

– Tizennégy évesen, igen. A segédrégész egy alternatív ember volt, hosszú haj, hosszú szakáll, akár a Jézus, úgy képzeld el. Németh Kálmánnak hívták. Nagy diákélet zajlott nála. Lehetett Szabad Európa Rádiót, Amerika Hangját hallgatni, és voltak olyan könyvei, amik egyébként tiltva voltak. Nagy beszélgetések voltak, nagy politizálások. Egyszer ott ültünk nála, és kérdezte a társaságtól, hogy diákmunkát vállalnának-e. Kutató gödröket kell kiásni, a múzeum tud ezért fizetni. Oké, mondtam, menjünk ki, nézzük meg. Kimentünk, megnéztük. Mondtam neki, hogy én ezt meg tudom oldani, szerzek munkásokat. Oké, csináld. Megegyeztünk. Pénzre nem emlékszem, de volt egy kikötése: hozzam az emberek személyi igazolványát. Mondom, oké. Ott volt a szakmunkásképző intézet a közvetlen közelben. Egyenesen az igazgatóhoz mentem, és fölajánlottam, hogy társadalmi munkában kiáshatják a gödröket. A múzeum le fogja igazolni az iskolai KISZ-szervezetnek a társadalmi munkát. Az igazgató azt mondta, oké, ekkor meg ekkor jöjtek, beszéljem meg a diáktanácscsal. A gyerekek jobbára szabolcsiak voltak. Hozzánk, az Istvánba is járt egyébként szabolcsi fiú, a Gulyás Lázár... ja nem, ő bujáki, az Nógrád, na mindegy... a lényeg, hogy ő a mai napig hálás nekem, mert nem

engedtem, hogy eldobja a tájszólását. Annyira szégyellte, hogy nem mert megszólalni. Nagyon sokat beszélgettem vele, és a végén büszke volt a tájszólására. Most Bécsben rajzoló. Látványosan mellé álltam, fölkaroltam, mert kigúnyolták. Én az iskolában egy kimagaslóan vezető pali voltam. Derékig érő hajam volt, spárgán kötöttem a könyveimet, úgy hordtam, úgy jártam iskolába. Tehát én is egy alternatív valaki voltam. Volt egy Kuczman nevű fodrász Esztergomban, a belvárosban, ő csinált második koromban nekem digó frizurát, ami akkoriban újdonság volt és nagy szám. Volt egy falábú szabó, csináltattam nála egy öltönyt, és onnantól kezdve digó voltam. Westerncsizmát is csináltattam...

– *Honnan volt rá pénzed?*

– Elmondom. A szabolcsi fiúk pillanatok alatt kiásták az összes gödröt, ami ki volt jelölve, én meg összeszedtem a személyi igazolványokat, bementem Németh Kálmánhoz a múzeumba, felvettem a fizetést, aztán visszaadtam a személyi igazolványokat, a pénzt meg elraktam. Ez volt az első bevétel. Na most akkoriban marha nagy igény volt farmerra meg egyéb hiánycikkekre. A Keleti mellett volt egy lengyel piac, és én már évek óta feljártam Pestre a húgom gyógyszeréért, és mondhatom, hogy az összes pénzváltót, seftest meg mindenkit ismertem. A Keleti pályaudvar és környéke, az a második hazám volt. Volt pénzem az ásatásból, fölmentem, vásároltam, visszamentem, eladtam. Szóval feketéztem. És ebből brutálisan jól éltem. Brutálisan jól. Koptattam a farmerokat. Vettem egy karton csöves, ezüstgombos Lee farmert, ami olyan csúnya volt, hogy nem tudták eladni. Megvettem az egészszet, és mo-

sógépben fél téglával járattam. Gyönyörű színe lett, és horror pénzért el tudtam adni. Ilyen üzleteim voltak. Órák! Rengeteg óra. Mindig volt a kezemen nyolc-tíz óra.

– *Akár egy szovjet katona.*

– Igen, igen, pontosan. Üzleteltem oroszokkal is, mindenkivel és mindennel sefteltem.

– Lányok?

– Persze. Az első pillanattól kezdve.

– *Első szerelem?*

– Tizennégy éves voltam. Nyolcadik után megvolt a ballagás, elmentem a halászkertbe, kértem egy slambucot. Mármost nem azt a bográcsos krumpolis tésztát: Tatabányán a fröccsöt nevezték így, elszívtam első cigimet, elcsattant életem első csókja, egy síkvölgyi édes kislánnyal csókolóztam, és be is rúgtam. Minden egyben volt. Esztergomból is azért rúgtak ki a kollégiumból is, mert összejöttem egy lánnyal. Ő is kollégista volt, de a mi kis kollégiumunk a Kispipa mellett volt a Kossuth utcában, a lányoké meg fent a Bazilika mögött. Természetesen minden este hazakísértem, de emiatt rendszeresen elkéstem a kollégiumomból, ezért az ablakon közlekedtem. Egyszer nem átléptem, hanem beleléptem. Kitért az üveg, azonnal kirúgtak.

– *Hova mentél?*

– Odaköltöztem Kálmánhoz. Egy elhanyagolt szolgálati kis ház volt lent a Kis-Duna-parton. Volt benne vagy három szoba, de nem takarított senki, az egy bohémtanya volt. Kálmán nem is ott lakott, hanem inkább a nőjénél. Egy üveg zöldszilváni volt a bérleti díj. Én akkor nagyon nagy király lettem. Az iskola ott volt tíz méterre, és az összes csaj ott volt nálam állandóan. Nagy élet volt, nagyon nagy élet. Jó volt. Na és

akkor jött április, „felszabadulásunk ünnepe”, amikor a vörös zászlókat bedobáltam a Kis-Dunába, és eltanácsoltak az iskolából. De legalább úgy rúgtak ki, hogy befejezhettem a másodikat. Át akartam menni a nyergesújfalui gimnáziumba, mert egy szívemnek kedves barátnőm oda járt, de sajnos a jellemzésembe beleírták, hogy lányos osztályba nem javasolják a felvételemet. Nem is vettek fel Nyergesre, és akkor már időzavarban voltam. Úgyhogy visszamentem Tatabányára, és beiratkoztam a tatai Bláthy Ottó szakközépiskolába. Zseniális volt, mert ott aztán végképp semmit nem kellett csinálnom. Hogy mást ne mondjak, az egész iskolában egyedül én tudtam logarléccel számolni.

– *Megint király lettél.*

– Abszolút király voltam, abszolút király.

– *Milyen technikumba jártál?*

– Gépgyártás-technológus vagyok, gépész végzettséget adó iskola volt.

– *Van érzéked a műszaki dolgokhoz?*

– Nincs. De akkor csak az vezérelt, hogy Esztergomba menni, mert minket valamiért az a város vonzott.

– *Kellett valami gyakorlatot is végezned?*

– Igen, de arra nem jártam, mert az mindig szombaton volt, és azt én kihagytam.

– *De hogy tudtál leérettségizni? Ha nem jártál gyakorlatra?*

– Gyakorlatból nem volt érettségi, csak elméletből. A gyakorlatot csak igazoltatni kellett. És megvoltak a kapcsolataim már akkor is.

– *Nocsak! És a seftelés? Az is ment tovább?*

– Ment, mert hiánygazdaság volt, és én ezt használtam ki. A Keletinél a lengyel piacon szereztem be minden-

féle termékeket, főleg a folyadékkrisztályos órákra volt óriási kereslet.

– *Voltak barátaid is, vagy csak üzletfeleid voltak?*

– Igazából érdekbarátságok voltak.

– *Ki az igazi barát?*

– Aki a szarban is barát. Igazából akkor derül ki, amikor fordul az ember élete, és föntről lekerül, hogy most milyen kapcsolatai voltak. Érdekkapcsolatok vagy pedig valódiak.

– *Hogy élted meg, ha elszivárogtak mellőled a korábbi vélt barátok?*

– Az első pillanattól számítottam ilyesmire. Az, hogy jól prosperáljak, elég komoly elfoglaltság volt. Gyakorlatilag nulla-huszonégyben működtem. Amikor ki akartam kapcsolódni, ahhoz mindig volt partner. Mentünk, szórakoztunk, és én fizettem. Fizettem, mindent. Nekem ez volt a kikapcsolódás, de én tisztában voltam vele, hogy ezek nem barátok.

– *Egyelőre még ment az üzlet.*

– De nagyon. Nagyon-nagyon. Összejöttem Tatabányán egészségügyi lányokkal. Hozták nekem stószokban az aláírt, lepecsételt igazolásokat, azokat is árultam. Az osztályfőnököm tőlem vett orvosi igazolást a fiának.

– *Aha! Már megint a lányok!*

– Kérlek szépen, az a vicc, hogy rólam mindenki azt gondolta, hogy óriási szoknyapecér vagyok. Pedig már tizenhét éves voltam, amikor az első valódi szexuális élményem volt. Csak kiskamasz koromtól fogva mindenkinek bókoltam, mindenkinek udvaroltam, s ez a mai napig így van. Az első partnerem egy kimondottan szép, nagyon jó alakú lány volt. Ő volt az első nő, aki megcsalt egyébként, és utána az összes többi is megcsalt. Ez nagy trauma volt egész életemben. Mert szerintem amiatt a lány miatt csalt meg az összes többi barátnóm.

– *Hogyhogy?*

– Mert olyan betegesen féltékeny voltam, és annyira elviselhetetlen volt a tudat, hogy megcsalhatnak. Mindenkinek vannak fóbiái, nekem ez volt az egyik, és elkísért egész életemben. Pedig mindig király voltam, mindig felnéztek rám, főleg a régi rendszerben. Sok pénzem volt, tizenöt éves korom óta van autóm. Mindig vezetője voltam annak a körnek, amit én hoztam létre, mindig követtek, irigyeltek. És közben tele voltam féltelmekkel, egész életem rettegés volt. Talán mert nem volt apám, nem volt példa előttem. Nem is tudom. Mindig kompenzálni akartam, mindig rettettem attól, hogy egyszer lebukom, kiderül, hogy nem is vagyok zseni, kiderül, hogy nem is vagyok annyira jó pasi, nem is vagyok annyira gazdag. Egy csomó mindentől félttem.

– *Ma, hatvanon túl, nyilván tisztában vagy vele, hogy mik a féltelmed forrásai, de annak idején...*

– ...Figyelj, gyakorlatilag nem volt gyerekkorom. Nem játszottam soha, nem is voltak játékaim, labdát is én vettem magamnak. Olvastam. Rengeteget. Két-három könyvet kivettem a könyvtárból, és egyszerre olvastam őket, hogy minél tovább tartsanak, ne legyen hamar vége egyiknek se.

– *Újra otthon laktál édesanyádéknál?*

– Igen, és nem is volt semmi probléma, először a nővéremet dobta ki valamiért, aztán az öcsémet. Az öcsémet egyébként én iskoláztattam, én pénzelttem, én gondoskodtam róla.

– *Édesanyádnak is adtál pénzt?*

– Persze. De azért följelentett.

– *Följelentett a rendőrségen?*

– Igen.

– *Hogy a fia tiltott kereskedést folytat?*

– Még ennél is rosszabb. Tizennyolc éves voltam. Elmentem a Komárom megyei Mezőkert nevű céghez. Ezzel felkerültem a Bosnyák téri piacra felvásárlóként. Ez éjszakai munka volt, és mellette nappal tudtam csinálni nyugodtan egyebet. Ez az az időszak volt, amikor az almaszappan, a Kreml-21 meg ilyen termékek mentek, de dollár kellett hozzájuk. Volt az InterContinentalban egy dollárbolt lent a pincében. Onnan szereztem be ezeket a kurrens termékeket.

– *Mikor aludtál?*

– Tíz percekét aludtam. Igazából egész életemben nem tudtam sokat heverészni.

– *Két ügy között megálltál az autóval, és szunyókáltál egyet?*

– Inkább elájultam. Amikor már nem bírtam, akkor elájultam.

– *Nem volt ebből baleset?*

– Elalvásból nem, legfeljebb abból, hogy nagyon hajtottam, és nem tudtam megállni. Akkoriban Zsigulikkal jártunk. Sok balesetem volt, mivel állandóan siettem. Ez így ment egy évig. Akkor vettem egy lakást magamnak Tatabányán. Aztán volt egy balesetem, és akkor nem hazamentem, hanem az édesanyámhoz Tatabányára. Kipakoltam a kocsiból a cuccot, mert nem lehetett lecsukni a csomagtartót. Édesanyám megijedt, hogy bűnöző lettem, és följelentett. Úgy emlékszem, hogy valamilyen közveszélyes munkakerülésért. Ott volt a lakásom, ami egyébként egy tanácsi bérlakás volt. Lelépést fizettem, és az anyukám nevére lett a lakás megcsinálva. Édesanyám bepánikolt, hogy én mi-féle ügyletekbe keveredtem, és úgy döntött, hogy följelent. A tárgyaláson ott volt a bíró meg egy Legeza nevű ügyész. Én voltam a vádlott, és édesanyám bejött tanúnak. Könyörgött

neki a bíró is meg az ügyész is, hogy ne tanúskodjon, őneki nem kell vallomást tennie. De ő vallomást akart tenni. Megkérdeztek, hogy kívánok-e reagálni rá. Mondtam, hogy nem kívánok, mert az édesanyám.

– *De azért nyilván fájt a lelked, csak nem akarod bevallani. Vagy nem akard megmondani édesanyád iránti tiszteletből?*

– Én az anyukámat maximálisan tiszteltem, de mint mondtam, elég speciális volt a viszonyunk. Folyamatosan ütött, vert, és egyre drasztikusabb lett, de nem is haragból, hanem kétségbeesésből.

– *Mi lett a per végeredménye?*

– Nem mondtam semmit a bíróság előtt, s így kaptam tizenegy hónapot három évre felfüggesztve, és három évig úgynevezett szocialista munkahelyen kellett dolgoznom. Rám tették a rendőri felügyeletet, meg a pártfőgői felügyeletet. '81. március 21-én emelkedett jogerőre az ítélet, és '81. március 21-én beléptem a SZÜSZ-be, a Számítástechnikai Ügyvitelszervező Vállalatba. 1350 forintos fizetésem lett. Volt egy 504-es Peugeot-m, tehát pont egy tank üzemanyagot sikerült volna egy hónap alatt keresni. Akkor elvégeztem a programozóit, szervezőit, operátorit, és a főállás mellett volt négy másodállásom. Voltak hozzám tartozó cégek, amiknek az adatfeldolgozását csináltam. Annyi munkám volt, hogy ott a tatabányai SZÜSZ-ben nem volt elég gépidő. Egyébként minden megyeszékhelyen volt ilyen, és én minden megyeszékhelyen megkaptam a szabad gépidőket. Béreltek nekem autót, én pedig mentem, és feldolgoztam az anyagokat. Közben '81 augusztusában egy hónapig katona voltam. Imádtam a katonásdit. Föl voltam mentve surranóból, reggel pa-

pucsban lesétáltam a gyengélkedőre, és utána este visszasétáltam. A kettő közt intéztem a tisztok seftjeit. Jött reggel a kenyeres kocsis, az hordta be a palántát, a téli szalámit, a piát, mindent, amire szükség volt. Konkrétan egy komplett laktanyát elláttam a kurrens termékekkel. Ezeket én beszereztem, és cserébe békén hagytak, elviselték, hogy én ilyen alternatív katona vagyok. Egy hónap után leszereltem. Utána ugyanúgy, mint előtte. Annyira el voltam magamtól esve, hogy '83-ban összejöttem Demjánnal, aki hívott, hogy menjek oda a Skálába, mert ott is volt egy számítógép. Leszámoltam, odamentem, és mivel akkor a Skála a Belkereskedelmi Minisztériumhoz tartozott, hamar kiderült, hogy van egy felfüggesztett büntetésem, nem kaphatok erkölcsit, és ezért nem tudok ott elhelyezkedni. Visszamentem a SZÜSZ-be, és '84. március 21-én, amikor lejárt a felfüggesztés, akkor számoltam le. De akkor már nem számítógépesnek mentem vissza a Skálába, hanem addigra kitaláltam, hogy Cocom-listás termékeket fogok importálni Magyarországra. Nyitottunk a Ráckevei Aranykalász TSZ szakcsoportjaként egy műszaki bizományi üzletet a Skálában, meg egyet Tatabányán, a Skála Sztrádjában. Onnantól kezdve nagyüzem volt. Amikor el kellett onnan jönnöm, az egészét átvittem a Flóriánba.

– *Huszonhárom éves vagy. És még mindig nincs feleség. Mikor lett mégis?*

– Ez egy véletlen történet volt. Éppen Szegeden a Hungária Hotelban voltam londoner.

– *Merthogy beszéltél idegen nyelvet?*

– Nem beszélek semmilyen idegen nyelvet, csak makogok idegenül, de ez nem zavar. Volt ott egy frissen vég-

zett orosházi nő. Pincér végzettsége volt. Amikor én eljöttem, akkor utánam jött.

– *Mert már egy kis románc kialakult közöttetek?*

– Igen, de azért elég szabadosan élttem. Tehát, hogyha volt lehetőségem, akkor azt kihasználtam. Nos, amikor leléptem, ez a lány utánam jött, pedig még csak akkor mentem negyedikbe. Együtt éltünk. Kiderült, hogy egyszerűen megszökött otthonról, és a szülei kitagadták. Akkor lejöttem Orosházára, és beszéltem a szüleivel.

– *Mennyi idős volt a lány?*

– Tizenhét.

– *Tehát körülbelül egyidősek voltatok.*

– Igen, igen. Szóval lejöttem Orosházára, noha nem akartam komoly kapcsolatot, sőt nem akartam semmit. Leültem az apukájával, és megkérdeztem, hogyha elveszem, akkor visszafogadják-e a lányukat, és azt mondta, hogy akkor igen.

– *Nem mondták, hogy fiam, fiatal vagy, még iskolába jársz?*

– Nem mondtak semmit se. Ez egy zenészdinasztia volt, és szégyenként élték meg, hogy ilyesmi megesett velük.

– *Roma zenészek voltak?*

– Szerintem igen, de nem vállaltan voltak romák. Csak jól menő muzsikusok. Jól szituált család volt.

– *A lány örült, hogy feleségül akarod venni?*

– A lánynak ez volt a célja. Én meg úgy voltam vele, hogy rendben, elveszem, leérettségizem, de utána rögtön elmegyek. Így is történt. Elvettem, és utána közöltem, hogy ezzel a lendülettel váljunk is el, hiszen az egész csak az ő tisztessége megőrzéséért történt. Ő akkor öngyilkos akart lenni háromszor egymás után, de én még-

is elváltam. Gyerek nem lett, ő pedig maradt Tatán mai napig. Ott laktunk albérletben.

– *Férjhez ment másodszor is?*

– Igen, még azon a nyáron, aztán újra elvált, de abból született egy vak gyermeke. Ott maradt, és egy halászcsárdát visz azóta is. Nekem nincs vele semmiféle kapcsolat.

– *Volt tehát egy házassági kezdeményezésed, ebből kiszabadultál. Hogy ismerted meg a második asszonyt?*

– Tankoltam egy benzinkúton. Állt előttem egy tanulóautó, és ült bent hátul egy fiatalasszony. Hátrafordult, megláttam, és eldöntöttem, hogy ő lesz a feleségem.

– *Ő is úgy látta, hogy ez így lesz?*

– Amit én eldöntöttem, azt általában végig is vittem. A feleségem lett, és abból született a nagylányom.

– *De azért mondd el, hogy ez, hogy megy. Meglátsz egy nőt, odamész hozzá...*

– Ott konkrétan az volt, hogy mire én is végeztem a tankolással, addigra ők elmentek. Végigjártam a rutinpályákat, mert tudtam, hogy valamilyen ott lesz. Ott is volt, Megmondtam, hogy tetszik nekem, és este már nála aludtam.

– *Volt egy lakása, tehát független nő volt...*

– Igen, és amúgy nem tudtam róla semmit. Együtt éltünk, s egy év múlva elvettem feleségül. Tőle van a nagylányom, Petra. Aztán terhes lett megint, de elvetette, merthogy az alakja. Ettől én kész lettem. Totál kész. Beültem a kocsiba, és eljöttem.

– *Elváltatok?*

– Igen, el. De mindent ott hagytam. A ruháimat se hoztam el. Akkor megismertem egy bolond nőt, aki meg mindenhova eljött velem, és mindenben partner volt, mindet bevállalt,

nem úgy, mint a feleségem, aki csak elnézte, hogy jövök, megyek, utazom, sőt, ha két napot otthon voltam, már pakolta a bőröndöt, hogy menjek már.

– *Mivel foglalkozott?*

– Gombatermesztő volt, amikor megismertem. Utána elvégeztettem vele egy ingatlanos iskolát, és csináltam neki egy ingatlanforgalmazó céget. Ő értékesítette a Sasad Liget lakóparkot. Az egészet.

– *Ügyes!*

– A vérében van az eladás. Volt egy olyan üzletem is, hogy Amerikában a nyolcvanas évek végén alapítottak egy Geo nevű márkát, amelyik a japán kisautókat forgalmazta. A Storm nevű modell például ugyanaz, mint a Suzuki Swift. Arra mi csináltunk egy értékesítőhelyet. Volt olyan nap, hogy harminchat autót adott el előrendeléssel, holott összevissza volt egyetlen darabunk. Hát, igen, a rendszerváltás után voltak érdekes dolgok. Egy ötezer Daciából álló kontingenst kivittek Dél-Amerikába, de valamiért nem tudták honosítani. Fillérékért el lehetett volna hozni, csak jóformán a szállítási díjat kellett volna kifizetni. Ki is mentem Kolumbiába, megnéztem, de úgy döntöttem, nem vágok bele. A maffia pénztárnoka viszont igen, és nem is tudom, mennyit, látatlanban eladtak belőle. Hihetetlen! A feleségem akkor már ingatlanozott, nem is engedtem volna, hogy belenyúljon, csak azért meséltem el, hogy lásd: mi mindennel tele voltam, mint az ökör. Kockázati tőkebefektető voltam, és hogyha pénz kellett valamihez, megkerestek. Én pedig adtam vagy nem adtam.

– *És ott volt ez az asszony, aki eladott egy sasadi lakóparkot. Tulajdonképp miért váltatok el?*

– Mert ő egy eléggé érdekes terem-
tés volt, azért.

– *Nem fagगतlak, ha nem akarod el-
mondani. De mit jelent, hogy „érdekes
teremtés”?*

– Az ingatlanos szakmának van egy
olyan hátulütője, hogy az értékesítő
fiatalasszonyok folyamatos kísértés-
nek vannak kitéve. Hiszen önmagu-
kat is el kell adniuk, mert mindegy,
mit árul az ember, valahol mindig ön-
magát adja el. Van, aki ellen tud állni
a kísértésnek, van, aki nem... Elég az
hozzá, hogy fogtam magam, kimen-
tem Nyugat-Berlinbe, és vettem egy
Mercit.

– *Hogy tudtál kimenni?*

– Diplomata-útlevelém volt egy vé-
letlennek köszönhetően.

– *Nincsenek véletlenek. Hogy sike-
rült?*

– Amikor először mentem Berlinbe,
kiváltottam az ötvendolláros valuta-
keretet, és adtak egy „ablakot”, egy
külön papírlapot, ami a világ összes
országára érvényes volt. Kelet-Ber-
linben be kellett menni a követség-
re, ahol láttam egy kis fehér füzetet,
amiről azt mondták, hogy egyszeri át-
lépésre jogosít. Megkaptam a füzetet.
Este elmentünk megünnepelni, hogy
Berlinben vagyunk. Túl jól sikerült az
ünneplés, és másnap hullá fáradtan,
másnaposan beálltam a sorba, hogy
megyek U-Bahnnal át Nyugatra. Bal-
ra hosszú sor volt, olyan 30-40 ember
állt előttem, és nem mozdult a sor. Két
ajtó volt. Gondoltam egyet, és bemen-
tem a másikon. Nem volt kiírva sem-
mi. Bementem, megnézték az útleve-
let, visszaadták, és nem pecsételtek
bele. Húha! Ez biztos a diplomatasáv!
Visszafelé már direkt a diplomatasáv-
ba mentem. Megnézték, visszaadták,
most sem pecsételtek. Onnantól ezt
az utat jártam. Egy hónapig érvényes

volt ez a kis füzet a határátlépésre. A
diplomata-családtagnok is ugyanezt a
kis füzetet kapták. Amikor átmentem
a VIP-ajtón, úgy viselkedtem, mint
egy diplomatarokon. Később megpró-
báltam állandó ablakot csináltatni, de
nem sikerült. Viszont összejöttem egy
nemzeti bankos fiatalasszonnyal, és ő
felvilágosított: ha van valutakiviteli
engedélyem, és kérek Mongóliába ki-
lépési lehetőséget, akkor a Nyugatra
is érvényes világablakot adják. Hát
így. Havonta kértem engedélyt Mon-
góliára, és folyamatosan „diplomata-
útlevelém” volt, úgyhogy senki nem
tudta. Persze nem ettől a kis füzettől
lett diplomata-útlevél az útlevél. Ka-
landos az élet...

– *Na, és végül mi miatt volt jó neked
ez a német ide-oda utazás?*

– Plottereket hoztam, rajzgépeket.
Két és fél millió tiszta hasznom volt
egy-egy darabon. Volt olyan hét, hogy
hoztam be tízet.

– *Kik rendelték meg?*

– Állami vállalatok.

– *Németországban nem ismertél
meg esetleg valakit, akivel érdemes
volt összebútorozni?*

– Anélkül nem is ment volna. Volt
a tatabányai szénbányáknak egy
külkereskedője, akinek német fe-
lesége volt. Ő rendelkezett azzal a
kapcsolati tőkével, ami ehhez kel-
lett, és a kettőt összeraktuk. Aztán
nyitottunk Drezdában is egy üzle-
tet. Így ez a három kereskedelmi
egység lett. Magyarországon kettő.
Ez évekig tartott, csak minden hó-
napban újra kellett az útlevelemet
rendezni. Közben itthon vittem a Fló-
riánban lévő üzletet. Sőt akkor már
tulajdonosa voltam. És közben utaz-
tam folyamatosan Nyugat felé. Utána
kitaláltam, hogy ide települő német
feleségek vámmentesen tudnak be-

hozni dolgokat, és utána már konténerszámra hoztam plottereket. Aztán vége lett ennek a biznisznek.

– *Miért?*

– Mert a Belügyminisztérium is rendelt tőlem, és amikor leszállítottam az árut, lecsaptak mind a két üzletre.

– *Csapda volt a rendelés?*

– Valószínű, igen. De én nem kerültem bele, mert gyorsan kimentem Nyugat-Berlinbe, onnan át Bécsbe. Ott megkeresett Blazsejovszki Rudolf, a Magyar Nemzeti Bank NBH-tisztje, és kaptam egy lehetőséget, hogy Kijevbe szállíthatok egy kamionnyi IBM-számítógépet. Ha ezt megcsinálom, amnesztiát kapok. Így lett, és visszajöttem. Sajnos vagy hála istennek.

– *Hogy bírtad ezt a hihetetlenül megerőltető tempót? Említetted, hogy volt egy idő, amikor jószerivel csak az autóban aludtál néhány percet...*

– Meg is lett az eredménye. Mentem Olaszországba a nyolcason, és ahogy följöttek a szántóföldről a traktorok, nagy agyagdarabokat hordtak föl. Mentem kétszázötven-kétszázhuszszal, nem voltam bekötve. Soha nem voltam bekötve, akkor sem. A Porsche Carrera megcsúszott, ki a szántóföldre, bukfencezett egypárat. Elájultam, megtaláltak. Jött a mentő, be akartak vinni, de nem engedtem. Mondtam a rendőröknek, hogy szóljanak be Tatabányára. Ott az emberem fölrakja a másik Porschét az autómentőre, és lehozza. Így is lett. Beültem, és folytattam az utamat.

– *Nem fájt semmi?*

– Nem, de amikor kiértem Olaszországba, már nem tudtam kiszállni az autóból. Kerestem egy kórházat. Az orvosok szerint annyira nagy volt a sokk, hogy egyszerűen nem reagált rá

az egész szervezet. Lelidokainozták a gerincemet. Úgy jöttem vissza. Előzőleg elintéztem az üzleti ügyeimet. De itthon sem tudtam kiszállni az autóból. Nem tudtam kiegyenesedni, a gerincem sérült egyértelműen. Egyenesen a kórházba hajtottam. Először itthon is folyamatosan lidokainoztak egy darabig. Ám egyszer épp vittem a gyerekemet valahova a családi autóban, ami akkor egy BMW 850 CSI volt. Elaludt a kicsi a hátsó ülésen. Benyúltam érte. Hülyén kellett behajolni. Kiemeltem, és akkor reccsent egy nagyot a gerincem. Még bevittem a gyereket a házba, lefektettem, aztán összeestem, és egy év múlva kelttem föl. Kiderült, hogy szétrobbant két porckorong, és meg volt repedve közte a csigolya. A Honvéd Kórházban egy Katona István nevű főorvos kiműtötte a hármas-négyes közötti porckorong felét, meg a hármas-ötöst teljesen. Amikor fölbredtem, föl tudtam állni. De javulni nemigen javult, hiába voltam két hetet Balfon rehabilitáción. Visszahoztak a Honvédba, és egy orvosi bizottság úgy döntött, hogy azoktól a költséges kezelésektől, amikre szükségem van, nem várható jelentős javulás. Úgyhogy lenyugdíjaztak. Huszonnégyezer forint rokkantnyugdíjat kaptam. Ezt 2012-ben az Orbán-kormány elvette, merthogy állítólag nem voltam kötelező bizottsági felülvizsgálaton, amiről persze nem is tudtam. Na mindegy. Hosszú lenne elmondani a gyógyulásom történetét, elég talán annyi, hogy Los Angelesben megműtött egy prof, fél évre Dominikába mentem rehabra, aztán vissza Amerikába, de ott a prof túl kockázatosnak találta, hogy implantátumot rakjon be, pláne hogy anélkül is sokat javult az állapotom. Utána, 2002-ben, hazajöttem eladni

a még itthon megmaradt dolgaimat. Akkor ismertem meg a kisfiam anyukáját. Ezért itthon maradtam. Úgy kezdődött, hogy megkérdeztem, hajlandó-e nekem egy kisserácot szülni. Mondta, hogy ha úgy elveszem, ahogy ő akarja, akkor igen.

– *És hogy akarta?*

– Hát... ilyen baromságok, hogy a Náray varrja a ruháját, nagy lagzi legyen, limuzin legyen, kisvonat a gyerekeknek. Tehát „semmi extra”.

– *Hogy ismerted meg a hölgyet?*

– Náraynak volt egy bemutatója, ő pedig a csapatában volt manöken. Ahogy kijött a kifutón egy bukósisakban, rögtön tudtam, hogy ő lesz a feleségem.

– *A bukósisak tetszett meg?*

– Nem, hanem a sugárzása, meg a mozgása, meg az egész úgy, ahogy volt. Elkezdtem udvarolni neki, közöltem vele, hogy ő lesz a feleségem. Először kiröhögött, aztán egy év múlva hozzám jött. Itthon maradtam, és Tatára helyeztem a székhelyemet, mert láttam egy listán Tatát, mint a Bécs, Pozsony, Budapest háromszögben betelepülő multinacionális nagyvállalatok vezetőinek kinézett pihenőterületet. Volt egy barátszerű ember, aki egy hamburgi tanácsadó cégben dolgozott, ott volt résztulajdonos. Leültem vele, és megbeszéltük, mit akar a „pihenővezet”, mi kell ehhez. Vettem Tatán egy irodát, mellette megvettem egy épületet, amiben volt egy működő konditerem. Rögtön vettem még egyet. Úgy gondoltam, hogy a kettő együtt fog tudni annyi pénzt hozni, hogy ezekből a havi kiadásaim meglesznek. Megcsináltam Tata regionális fejlesztési tervét. Szereztem egy svájci bankot, ami befektetőként beleállt volna, és elkezdtünk dolgozni. Igazából menet közben ismertem

meg, hogy tulajdonképpen mi ez, amit ma politikának hívnak. Napi szinten prostituáltakkal tárgyaltam, utaztattam őket, fizettem őket. De végül is nem lett ebből a tatai történetből semmi, mert közben megkeresett a kiscgazdapárt, hogy a Szeremleyvel kialakult helyzetet próbáljam meg elrendezni. 2004-ben jártunk ekkor.

– *Hogy kerültél a kiscgazdapárthoz?*

– Vető Miklós a tatai mezőgazdasági kombinát egyik vezetője volt. Jóban voltunk. Ő vett rá, hogy belépjek a kiscgazdapártba. Az én irodám lett a Komárom megyei kiscgazdák gyülekezőhelye. Na szóval Miklós szólt, hogy segítsek eladni a Belgrád rakparti székházat. Megbízta. Azzal kezdtem, hogy felvásároltam az ingatlanra bejegyzett pár száz milliós követelést. Aztán meg bővítettem a négyezer négyzetméter tizezerre, merthogy volt egy szállodás vevőm tizezer négyzetméterre. Ezért megvettem a székház mögött, a Molnár utcában lévő ifjúsági házat, elővetelben lefoglaltam a szomszéd ház pincéjét, a padlását meg mindenét, és akkor így egyszer csak összeállt a tizezer négyzetméter. Együtt dolgoztam Hegymegi Györggyel. Ő volt régen az InterContinental szállodalánc igazgatója. Utána meg létrehozott egy Horvát Konzulting nevű céget, és ez a Horvát Konzulting strukturálta nekem ezt az egészet. Tehát ők hozták a befektetőt, az osztrák szállodást. Megállapodtunk, kezét fogtunk, egész éjjel gyártottuk a szerződéseket, mert ez egy nagyon szerteágazó komplex dolog volt, és nem kis pénzről volt szó, durván kétmilliárd forintról. Gyártották az ügyvédek a szerződést, másnap reggel vittük aláírni, és az osztrák közölte, hogy őt behívták a Belügyminisztériumba: nem vásárolhatja

meg az ingatlant, kész, vége! Na erre a Hegyemegi is kiszállt. Azt mondta: „Ismerlek, tudom, hogy te nem fogsz kiszállni. De fogadj el egy jó tanácsot: szerezd meg a pártot!” Így indult. Utána előkerült Kövér Szilárd, Kövér testvére, és akkor elindult egy háború. És erre a háborúra mindenem ráment.

– *Merthogy nem akartál kiszállni, makacsul ragaszkodtál a dologhoz?*

– Én azt mondtam, hogy fizessék ki, amibe nekem van, és átadom. De nem akartak fizetni egy forintot sem.

– *Milyen alapon akarták elvenni?*

– Most milyen alapon veszik el? Egyszerűen.

– *Várjál! Akkor még nem Fidesz-kormány volt! Hogy keveredik ide a Kövér Szilárd? Aki neked egy ilyen nemtelen ajánlatot tesz.*

– Mert az övé lett, pont ez benne a kövéria.

– *De akkor hol volt a belügyminiszter? Hogyhogya nem volt védelmed a másik oldalról?*

– Nincs másik oldal, csak egy oldal van.

– *Úgy érzed, hogy az akkori belügyminiszter és a fideszes Kövér Szilárd közelebb voltak egymáshoz, mint ez logikus lett volna?*

– Várjál, én azt nem mondtam, és nem is tudom, hogy jött az ügyhöz a belügyminiszter, hogy az osztrák vevőt a belügyminiszter utasította volna, hogy ne vásároljon. Ezt nem tudom. Én csak annyit tudok, hogy behívták a Belügyminisztériumba, ott találkozott valakivel, és az olyat mondott neki, amiért ő elállt a vételtől.

– *Szóval kicsavarták a kezedből ezt az üzletet.*

– Így van. Így van. Pereket indítottak ellenem. Mindent elkövettek,

hogya ellehetetlenítsenek. Üzleti vállalkozásaimat, a családomat, mindent, mindent.

– *Megkeresték még a családtagjaidat is?*

– Persze.

– *És öt év után „megtértél”?*

– Nem. Öt év után nem tudtak mást csinálni, kifizették nekem a követeléseket. Kaptam 130 milliót, és én azzal az ügyet elengedtem. Ekkor jött 2010. Megvolt a kormányváltás, és utána frontálisan nekem jöttek, bosszút álltak, amiért valakinek egyáltalán eszébe jutott ellenállni.

– *Hogy tudtak bosszút állni?*

– A Petőfi utcai étterem bérleti szerződését idő előtt felmondta a tulaj. Ugyanez lett a Madách utcai kávézómmal is. A kambodzsai céggel kapcsolatosan ki is mondták, hogy felejtsem el a kisgazdapártot. Én kiszálltam, az üzlettársamat, Koós Vilmost egy hónap múlva halva találták a szállodai szobájában.

– *Hegyemegi György a székházadás... illetve el nem adás... pillanatában azt tanácsolta neked, hogy szerezd meg a pártot.*

– Igen. Közben a magánéletem megint romba dőlt, elváltam a kisfi-am anyjától is. Fél évig magam alatt voltam, de utána magamra találtam: életvitelszerűen avval foglalkoztam, hogy talpra állítsam a kisgazdapártot. Az üzleti résszel kapcsolatosan hozzám került információk, azok olyan súlyú galádságok és embertelenségek, hogy elkezdtem ezzel foglalkozni, és arra a meggyőződésre jutottam, hogy igenis szükség van a kisgazdapártra, máskülönben nem lehet ezeket a dolgokat a helyükre rakni. Azt gondolom, hogy '89-ben lehetett volna egy valódi rendszerváltást csinálni. Azt gondolom, nem normális

az, hogy ma Magyarországon ennyi ember nyomorog. És azóta van egy küldetésstudatom, az üzleti rész pedig már egyáltalán nem érdekel.

– *Abban nagyon sikeres voltál. Úgy érzed, hogy a kisgazdapárt ügyében is sikeres vagy?*

– A kisgazdapárt jelen pillanatban egy brand. De az, amit a kisgazdapárt jelent a vidéki emberek számára, a célok, amiket az első pillanattól kezdve kitűzött: a föld, a vidék megtartó ereje, ezek nem változtak. Én nem gondolom egyébként, hogy helyre tudom állítani a kisgazdapártot. De az meggyőződésem, hogy óriási igény van rá. Az is meggyőződésem, hogy egyszerűen nem lehet más erre alkalmas párt, már csak a kisgazdák, hiszen ezért lett létrehozva. Amikor az első csizmás országgyűlési képviselő bekerült a parlamentbe (úgy hívták, hogy Nagyatádi Szabó István), az volt az első mondata: „Nem sebeket ütni, hanem sebeket gyógyítani jöttünk.” Ha valamikor, akkor most erre még nagyobb szükség van, mint 1920-ban.

– *Miért gondolod, hogy a Kisgazda Párt, miután végig alvó állapotba volt kényszerítve a kommunizmus alatt is, fel tud támadni. Miért nem egy új pártban gondolkozol?*

– Nézzél csak körül! Soha még anynyi hívővel nem gyarapodtak a karizmatikus egyházak, mint mostanában. Miért? Azért, mert az összes nagy egyházak annyira hiteltelenné váltak a vezetőik miatt. Ugyanez a helyzet a pártokkal. Az emberek keresik a helyüket. Vidéken két pártot ismer mindenki. Az egyik a Fidesz, a másik a kisgazdapárt. Vidéki ember kommunistákra nem szavaz. Kisöppörték a padlásukat, elvették a földjeiket. Ezek olyan bűnök, amiket nem bocsátanak meg. A Fidesz semmit sem

ad, de eltanulta a diktátoroktól, hogy tartsd félelemben az embereket, és akkor minden rendben van. Profeszszionálisan beszaratnak mindenkit, és utána sulykolják, hogy egyedül ők a megoldás.

– *Ha már a karizmatikusokat említetted: hatással voltak rád? Megtértél?*

– A második válasz után kiderült, hogy a kisfiamra írt ingatlanok megcégek, mind átkerültek az anyukája nevére, így azt is elveszítettem, tehát gyakorlatilag ott álltam teljesen lepusztulva. Feljöttem Pestre, azután egy hónapra kimentem Mallorcára, hogy ne bántsak senkit, mert nagyon ölni tudtam volna, annyira meg voltam háborodva. Egy hónap után visszajöttem, ültem a lakásban, és eldöntöttem, hogy ha egy hónapon belül nem történik valami pozitív változás az életemben, akkor véget vetek neki. Azt is eldöntöttem, hogy azt a fajta életet, amit addig éltem, lezárom.

– *Az üzletre gondolsz?*

– Nem, mindenre. Tehát ami a mentalitást, a hozzáállást is illeti.

– *Össze tudnád foglalni, hogy mi ez a mentalitás?*

– Figyelj, én az éjszakában éltem, az összes azzal járó marhaságban benne voltam. Csak hát anyagilag teljesen megrogytam, és ahol király vagy, oda nem szívesen mész vissza udvari bolondnak. Egyszerűen úgy éreztem, hogy akkor itt vége. Egy hónap után főlhívott a brókerem, hogy egy Dombó Zsolt nevű ember szeretne beszélni velem. Oké. A Dürer-kertben találkoztunk. Kiderült, hogy ő a Belvárosi Gyülekezet vezetője. A Belvárosi Gyülekezet, az egy karizmatikus kisegyház. Elkezdtem bejárni hozzá beszélgetni. Volt hova menni, és jó volt kibeszélni magamból egy csomó mindent.

– *Hívott istentiszteletre?*
 – Nem, csak beszélgettünk. Mindenféléről. Egy hónap után mondta, hogy vasárnap befürdéses lesznek... vagy kifürdéses... és ha gondolom, akkor engem is megfürdetnek. Hát odamentem, és bemelegítkeztem. De megkérdezte, hogy van-e hitem.
 – *És neked volt?*
 – Őszintén szólva akkor én csak magamban hittem. De valamiért mindig úgy is éreztem, hogy Jézus bennem él. Nem tudok rá racionális magyarázatot adni. Így éreztem.
 – *Korábban is, amikor üzleteltél, éjszakában jártál, úgy érezted, hogy Jézus benned él?*
 – Voltak ilyen pillanataim.
 – *Gyerekkorodban jártál hittanra vagy templomba?*
 – Nem.
 – *Biblia-ismereted sem volt?*
 – Nem.
 – *Ennek az embernek a hatására elolvastad a Bibliát?*
 – El.
 – *Adott egy Bibliát, te nekiültél, olvastad, és utána bemelegítkeztél?*
 – Igen. Előtte volt egy ráhangolódás. Egy zenekar játszott, mi, bemelegítkezők pedig ott ültünk a zenekar előtt. És ahogy ültem ott fehér ruhában, hallottam egy hangot, hogy „Jézus benned él”. Ez üvöltött a fejemben. Azt hittem, megzavarodom. Nem tudtam, mi ez. Honnan jön, mi van. Azóta sem hallottam semmit, de akkor ott teljesen kész voltam. Befürödkeztünk, átöltöztünk, majd ki kellett állni, és mondani kellett egy-két szót. Később aztán elváltak útjaink, mert Orbán Gáspárral kapcsolatosan Dombó előadta, hogy megvilágosodott, és hogy most már ő is biztos abban, hogy a Viktor is isteni indíttatásból csinálja, amit csinál. Én

csak néztem. Akkor találkoztam vele utoljára. Egyszerűen nem hittem el, hogy ez ugyanaz az ember, akivel előtte beszélgettem. Ő is bróker volt egyébként. Ezek a brigádok mind a Hit Gyülekezetből váltak ki, menekültek ki. Az egy büszke egyház, és ezek az emberek megcsinálták a saját büszkeségüket. Ez a döbbenet! Ugyanez van a pártoknál is, amikor egyesek otthagynak egy pártot, utána pedig azonnal csinálnak egy pártot, és pedig még rosszabbat, mint amiből eljöttek. Magyarországon az ismeretlenségből robbannak a köztudatba egyesek.

– *Ha ez így van, komolyan azt gondoldod, hogy egy régi-régi pártot föl lehet támasztani, ami majd másképpen fog működni? Nem lesz korrump, nem lesz gyáva, nem lesz megalkuvó, nem lesznek III/III-as ügynökei, nem lesznek megvásárolható emberei?*

– Jó, persze, ez idealizmus lenne, de azt gondolom, hogy igenis létre lehet hozni egy olyan pártot, amiben többségben vannak a tisztességes emberek. Azt is gondolom, hogy Magyarország megérdemelne végre egy olyan rendszert, ami nem a politikusokról szól, hanem magáról a nemzetről, az átlagemberről. Mert azért ennek az egésznek az árát azok az emberek fizették meg, akikről te is gondoskods. A hajléktalanszálloda is tele van olyan emberekkel, akik kizárólag csak azért vannak ott, ahol élnek, mert nem jogállamban élünk, inkorrekt az egész rendszer, mert nincs nyugdíjrendszerünk, nincs szociális háló.

– *Meddig fogod csinálni ezt a kiszagda kísérletet? Még hány évet szánsz az életedből? Hogy tervezed a hátralévő időt?*

– Én ezt nem tervezem, mert nem lehet ilyet tervezni. Nem mondhatom

azt, hogyha ez lesz vagy az lesz, akkor így biztos. Azért lenne jó legitimé tenni végre és lezárni ezeket a jogi marhaságokat, mert akkor valóban kiderülne, hogy egyáltalán szükség van-e rá. Az én feladatomban odáig tart, hogy ezt a történetet visszahozzuk a politikai közéletbe.

– *Megpróbálom összeszedni életed csalódásait. És csodálom, hogy nem adod fel az aktivitásodat. Édesapád otthagyt benneteket, édesanyád vert, gyönyörű feleségeid megcsaltak, el kellett válnod tőlük. A bíróság évek óta nem hajlandó tudomásul venni, hogy te vagy a kiscgazdapárt legálisan megválasztott vezetője, gyűléseiteket provokátorokkal megzavartatják, az ott részt vevők meg nem igazán hadra foghatók. Szóval mit tervezel életed hátralévő éveire?*

– Sose terveztem. Aztán mindig bejöttek valahogy a dolgok. Mindig kaptam lehetőségeket. Soha nem kerestem a feladatot, mindig a feladat talál meg engem. De én imádom. Például most ott az Oltalom Rádió. Most már van egy valóban hallgatható rádió. Megvan az alap, ahonnan lehet építkezni.

– *De hát ebből nem lehet megélni.*

– Sebaj. Én ezt imádom.

– *„Szívességi lakáshasználó” vagy az unokaöcséd ipari telkén lévő szobakonyhában Tatabányán.*

– Igen.

– *Hol van fizetésed, hol nincs...*

– Te Gábor! Figyelj, valahogy mindig megoldódik az életem. Érted? Valahogy mindig... hogy is mondjam... valahogy megemelkedtem. Soha ennyire szegény, ennyire kilátástalan nem volt az életem, mint most, de nekem egész életem-

ben gyomorgörcsöm volt. Mindig paráztam, valamiért: tönkremegyek, mi lesz azokkal az emberekkel, akikről gondoskodom? Emiatt mindig hihetetlen stressz volt bennem, most viszont olyan nyugalom van rajtam, és annyira békében vagyok önmagammal, hogy az elmondhatatlan. Tudom, hogy ez nem egészen normális egyébként. De úgy érzem, szükség van a munkámra, és ezért dolgozom.

– *Elégedett ember vagy? Úgy érzed, az életed jól alakult, színes volt?*

– Én azt gondolom, hogy igen.

– *Tudtommal most magányos ember vagy. Netán vannak legalább barátok körülötted?*

– Nincsenek. Régen voltak.

– *Amíg volt pénzed?*

– Amiről egy átlagember álmodhat, az nekem mind megvolt. Amit pénzért meg lehetett venni, és igényem volt rá, ahhoz hozzájutottam. Már négy éve vagyok remete. Soha nem gondoltam volna, hogy képes vagyok egyedül élni.

– *Hogy telik egy napod?*

– Öt és hat óra közt kelek. Eljövök az Oltalomba, csinálok egy-két fuvart: adományokért megyek, vagy ebédet szállítok ki, olykor a szociális boltunkba viszek át „árut”. Aztán este hazaesek. Néha megyek a bíróságra meg a tárgyalásaimra. Várom, hogy van-e még valami megbízatás a Jóistentől vagy emberektől. Mert hívhatjuk bárhogy, de az, hogy dolgunk van a világon, az biztos. Én ezt attól a pillanattól kezdve tudom, hogy a benuulásból fel tudtam állni. Azóta érzem, hogy nekem még dolgom van a világon. Hogy mi, azt nem tudom.

Családtörténetek

A Zacherok¹

A Zacherok, anyai ági felmenőim az 1700-as évek első felében Cseh-Morvaországból települtek át Magyarországra. A Zacher nevet – amely a zsidó Zakariás próféta nevéből származik – nem sokkal korábban vették fel, amikor Cseh-Morvaországban minden családfőt arra köteleztek, hogy válasszon vezetéknevet.

Cseh-Morvaországban ebben az időben csaknem 14 ezer zsidó élt, Prágában volt a monarchia legnagyobb asszimiláns zsidó közössége. Az itt élő zsidók többsége már nem jiddisül, hanem németül beszélt. Az antiszemita beütésektől sem mentes korabeli uralkodót, VI. Károly német-római császárt azonban komolyan nyugtalanította az egyre bővülő zsidó közösség, és „túlszaporodásuk” megakadályozása érdekében jogilag korlátozta a zsidók családalapítását. A rendelet kimondta, hogy az izraelita családokban csak a legidősebb fiúgyermek nősülhet meg és alapíthatnak családot. Emiatt döntött úgy a fiatalabb Zacher fiú, Volf, hogy átköltözik Magyarországra, ahol ekkoriban viszonylag háborítatlanul éltek a zsidó közösségek.

Zacher Volf Farkasra magyarosította nevét, és Nógrád megyében te-

lepedett le, ott alapított családot. Az egyre terebélyesedő család felnőtt tagjai kezdetben afféle vándorkereskedő életet éltek, faluról falura járva vásárolták fel, majd adták el a nyersbőrt, a gyapjút, a lábast, a fazekat, a tányért, mikor mit tudtak olcsón beszerezni. Később, amikor anyagiilag már jobban álltak, Balassagyarmaton nyitottak szatócsboltot, ami szépen hozott a konyhára, az egész család megélt belőle. Zacher Farkas a település adófizető polgára, a lélekszámában egyre gyarapodó helyi zsidó közösség megbecsült tagja lett.

Az ő egyik fia volt Zacher Sándor, akinek Luka Franciskával kötött házasságából két fiúgyermek született; Mór és Sándor. A fiúk az egyszerűség kedvéért egy helybéli leánytestvérpárt vettek feleségül, Lustig Ilonát és Fánit. A helyzetet tovább egyszerűsítette, hogy a lányok édesapja és Zacher Sándor is unokatestvérek voltak, de ennek az ágas-bogas összefonódásnak nem tulajdonítottak különösebb jelentőséget. Akkoriban az elszigetelten élő, ortodox zsidó közösségekben az ilyesmi mindennapos volt. Lustig Fáni édesanyját Horpács Rozáliának hívták, és Apu, ha egy kicsit ugratni akarta a nagymamát, azt kezdte feszegetni, hogy hogyan keveredhetett ebbe a mélyen vallásos, ortodox családba egy ilyen tréffi, merthogy Horpács Rozália nem volt zsidó, az szerinte biztos. Nagymama eleinte tiltakozott, de az idő múlásával egyre inkább úgy tűnt, hogy maga is el-

¹ A Zacher és a Perl család történetét nagybátyám, Perényi Endre írta meg *Családom története – Életrajzom* című, saját kiadásban megjelent, nyilvánosan nem terjesztett könyvében. Az általam leírt családtörténet ennek a saját emlékeimmel és a rendelkezésre álló dokumentumokkal kibővített, rövid összefoglalása. VM

gondolkozott ezen. Ám akár így volt, akár nem, Sándor és Fáni frigyéből született a dédnagyapám, Zacher Zsigmond.

Zacher Zsigmondnak és feleségének összesen tizenegy gyermeke született, közülük egy születésekor, kettő pedig csecsemőkorában meghalt. Nyolc gyermeket neveltek fel, köztük Friderikát, az én nagymámát. Bár a Zacherok otthon is magyarul beszéltek, de barátaik, ismerőseik kizárólag a helyi „oxok”, az ortodox zsidó közösség tagjai közül kerültek ki. Nem zsidókkal csak az üzletekben és az utcán érintkeztek. Mélyen hívő, rendkívül körülményes ortodox életet éltek, minden vallási előírást szigorúan betartottak.

A nagymama, Zacher Friderika egy Balassagyarmat melletti apró faluban, Dejtáron született. Hogy pontosan mikor, melyik évben, milyen napon, az soha nem derült ki, mert Zacher Zsigmond nem bíbelődött azzal, hogy minden gyermek születésekor bemenjen a hivatalba anyakönyveztetni az újszülöttet, hanem amikor két-három gyermek „összegyűlt”, akkor egyszerre jegyeztette be őket. És persze már nem emlékezett pontosan a születés időpontjára, ezt csak úgy „saccperkábé” mondta be. Így azután a családban majdnem minden gyerek, beleértve Friderikát is, január 3-án „született”.

Amikor Friderika hároméves lett, a család felköltözött Újpestre, ahol egyre növekvő zsidó közösség élt. A még ma is álló, Baross utca 29. számú apró házban élt a hétgyermekes család. Újpest ekkoriban még nem tartozott Budapesthez, önálló vidéki település volt, és ez később rá is nyomta bélyegét a család sorsára.

Újpest alapításának és fejlődésének története a magyarországi polgárosodás és a zsidó asszimiláció példázata. A Duna-parti terület, amelyet ma Újpest néven ismerünk, az 1800-as évek elején gróf Károlyi István tulajdonában volt. Mivel a föld homokos volt, és ezért mezőgazdasági termelésre alkalmatlan, a gróf felajánlotta a más birtokain élő zsidóknak, hogy költözzenek ide, és kezdjenek ipari tevékenységbe. Az 1830-as évek elején egy zsidó testvérpár jelentkezett is a grófnál, és megegyeztek, hogy elkészítik a település tervét, és bérleti szerződést kötöttek a gróffal a terület hasznosítására.

A folyóparti elhelyezkedés, a főváros közelsége és a viszonylag fejlett úthálózat vonzóvá tette a helyet, és rövid időn belül áramlani kezdtek az ország legkülönbözőbb részeiről a zsidók, akiknek nem volt földjük, vagy korábbi lakóhelyükről kiutálták őket. Itt felekezeti hovatartozásától függetlenül bárki letelepedhetett, és hozzákezdhetett ipari vagy kereskedelmi tevékenységhez. Lóvyék, az első betelepülő testvérpár tagjai először bőrgyárat nyitottak, majd parkettagyárat megfűszer- és gyarmatáru-nagykereskedést. És közben áramlottak be a településre az iparosok és kereskedők. Az akkoriban Zsidó Gyarmatként emlegetett városrész szédületes fejlődésnek indult. Egymás után nyílt meg Bernauer Lajos növényolajgyára, Weisz Ármán bőrgyára, a Leiner testvérek enyvgyára, Stern Ignác szeszgyára, Egger Béla távirógép-építő üzeme, Krayner Endre festékgyára, a Magyar Pamutipari Gyár, Kohn és Fried vegyészeti gyára, a Mautner testvérek és

még tíz további bőrgyár, Sternsthal Miksa bútorgyára, Werkner Artúr vas- és acélöntvénygyára és számos más jelentős ipari és kereskedelmi vállalkozás² *„Újpest fejlődésének nagyszerű regénye a zsidó akarat-erő, munkabírás, és konstruktivitás regénye is. A zsidó vallású magyarok tehetsége, ügyessége, szorgalma és alkotási vágya is szerepet játszott Újpest amerikai tempójú kialakulásában. Ott találtuk őket az első telepések soraiban a község megalakulásánál, nagyközséggé való átalakulásában, majd a valóságos város kereteinek megformálásában is. Nem vitás, hogy Újpest a zsidó lakosság nélkül aligha lehetett volna az agrár-indusztriális Magyarország legjelentősebb gyárvárosává.”*³ A város zsidó lakosságának száma évről évre gyarapodott, az 1910-es évek elejére elérte a tízezer főt, ami azt jelentette, hogy minden ötödik lakos zsidó volt, és Újpest – a „Zsidó Gyarmat” – Magyarország egyik legnagyobb és legfontosabb ipari és kereskedelmi központjává vált.

Ide költözött fel a Zacher család az ezredforduló évében.

A dédnagyapám, Zacher Zsigmond – a családi hagyományokat folytatva – házaló kereskedőként kereste a pénzt, egy hátára kötött, sok apró fiókos puttonnyal járt faluról falura, házról házra, és árulta portékáját; cérnát, varrótűt, fonalat, gatyagumit és mindenféle rövidárut. Később, amikor elegendő pénzt összegyűjtöttek, az újpesti piacon vettek egy kis tejboltot, és attól kezdve nem

kellott minden héten útra kelnie hátán a puttonnyal, hogy megkeresse a kenyérrelvalót a családnak.

Ez óriási előrelépés volt, nemcsak azért, mert a vándorkereskedő élete nehéz és veszélyes volt, hanem azért is, mert valójában nagyon szégyellte a foglalkozását. Amikor egyszer az unokái a pincében megtalálták jól elrejtett puttonyát, és előrángatták onnan, akkor az egyébként mindig jókedvű Zsigmond éktelen haragra gerjedt, és visszazavarta a gyerekeket a pincébe a „szégyellni való” hátidobozzal együtt. Ettől kezdve a gyerekeknek tilos volt lemenni a pincébe. Kidobni ugyanis nem merte, mert azt már tudta, hogy a jövő bármit hozhat, de olyan mélyen rejtette el a pince egy ismeretlen zugában, hogy rajta kívül soha többet senki ne találhasson rá. A családnak fénykorában három üzlethelyisége is volt az újpesti piacon, kettőben rövidárut, egyben pedig tejet és tejtermékeket árusítottak. Ám a nyolc gyermek eltartása – és legfőképp a hat lány kistafirozása – olyan nagy teher volt, hogy még ezekben a virágzó években is nagyon szűkösen éltek. Olyasmi például csak nagyon ritkán fordult elő, hogy télen minden gyereknek jutott volna olyan cipő, amelyben el lehetett indulni az iskolába. Ha nem volt elég cipő, akkor a gyerekek beosztották egymás között, hogy melyik nap ki megy iskolába. Ugyanez nyáron nem volt gond, mivel olyankor mindenki mezítláb járt. Ám bármekkora volt is a szűkösség, a dédapám abból nem engedett, hogy mind a hat lányát méltó stafíringgal adja férjhez, így azután minden megtakarítható fillért erre kellett félretenni. A gyerekeknek játékaik sem voltak, kedvenc játszótársuk egy Mecske

² Forgács András: *Újpest zsidóságának története az újpesti ipar kialakulásától a holokausztig*. In: Hazai zsidóság.

³ Sós Endre: *Zsidók a magyar városokban*.

névre hallgató kecske volt, azt sétáltatták, kényeztették reggeltől estig a mezőn, annak kegyeiért vetélkedett a sok gyerek, és Mami még évtizedek múlva is olyan szeretettel beszélt erről a kecskéről, mint gyermekkorának legnagyobb örömeiről.

Zacher Zsigmondért a gyermekei és az unokái is rajongtak. Jó kedélyű, csavaros észjárású, kedves ember volt, Maminak még kilencvenéves korában is könnyek szöktek a szemébe, ha róla mesélt. Dolgozni azonban nem szeretett, szívesebben heverészett az ágyon, pipálgatott a karosszékekben vagy ment a zsinagógába, ahová azonban nem annyira a vallási buzgalom, mint a ház körüli feladatok előli menekülés hajtotta. Az üzletben a felesége és a cseperedő gyermekek dolgoztak, és amikor jól ment a soruk, akkor még egy segítőt is felvettek. Zacher Zsigmond pedig a fotelban üldögélt, és ha kialudt a pipája, akkor rászólt Friderikára, hogy „Fritz, a zindert!”⁴

Ha pedig mégis úgy adódott, hogy ki kellett mennie a csarnokba, a tejboltba, akkor sokkal jobban lefoglalta a vásárlóközönség megtréfálása, mint a vevők kiszolgálása. Gyakran szórakoztatta gyermekeit azzal, hogy a csarnok bejáratánál behúzódtott a kapu árnyékába, és a vásárlók kapucnijába tojást csempészett, majd amikor a kiszemelt áldozat nekidőlt a falnak, akkor a kapucnijában szétlottyadt a tojás. Ők pedig remekül szórakoztak.

Életfilozófiáját, amelynek központi eleme a lustaság volt, mi sem illusztrálja jobban, mint hogy gyermekeit rendre arra biztatta, hogy

este lefekvéskor ne vetkőzzenek pizsamára, aztán másnap felkeléskor diadalittasan mondta, hogy „látjátok, milyen jó tanácsot adtam, most megspóroltátok a felöltözést”. Mami pedig azt mesélte, hogy egyszer, ha-zaérve azt látta, hogy a papája a feje felett nyitott esernyővel fekszik az ágyban. Amikor megkérdezte, hogy miért, azt válaszolta, hogy így védekezik a tetőről becsepegő eső ellen; inkább esernyővel feküdt az ágyban, mint hogy felmenjen a tetőre és megigazítsa az elmozdult cserepet.

Amennyire szórakoztatta a gyerekeket és unokákat Zacher Zsigmond furmányos munkakerülése, annyira bosszantotta feleségét, Lustig Fánit, aki viszont mindig rosszkedvű volt, örökké veszekedett, és majd megszakadt a sok munkában. Mami édesanyja nagyon dolgozó és mélyen vallásos asszony volt. Ha éppen nem dolgozott, akkor a meglehetősen bonyolult és időigényes vallási teendőkkel volt elfoglalva. Üldögélni, semmit tenni soha senki nem látta. Sohasem panaszkodott, de mindig morgott. Hol a sok munka miatt, hol meg azért, mert nem találta elég hitbuzgónak gyermekeit, unokáit, vagy mert a lányok lassan haladtak a stafírung készítésével. Amennyire rajongott Mami az édesapjáért, annyira távol állt tőle édesanyja örökké rosszkedvű természete. Mi sem bizonyította ezt számomra jobban, mint hogy legkisebb lányomat, Fannit, élete végéig következetesen Pannikának hívta, mivel a Fanni név nem ébresztett kellemes emlékeket benne.

Édesapjuktól eltérően az összes Zacher gyerek nagyon szorgalmas volt. Apró gyermekkoruktól munkára fogták őket, a nagyobbak nem-

⁴ Friderika nagymamát Fritznek hívta, a zinder pedig a gyufát jelentette.

csak a boltokban és a veteményesben dolgoztak, hanem a kisebbek ellátásában is segíteniük kellett, és mindenkinek kötelezően be kellett tartania az ortodoxokra vonatkozó összes, nagyon szigorú és időigényes vallási előírást.

Zacher Zsigmond és Lustig Fáni egész életében reggeltől estig veszekedett, ami nem meglepő, hiszen két különbözőbb embert nehéz lett volna találni. Mégis mindenki úgy emlékezett rájuk, hogy életük végéig szerették egymást. Vasárnap délutánonként az újpesti Baross utcai házban gyűlt össze a Zacher család, gyerekekkel, unokákkal. Mami életében ezek voltak a legszebb pillanatok, egész héten ezt várta. A kora délutántól késő estig tartó „barizás” gyakran annyira elhúzódott, hogy a két álmos gyerek – Edit és Bendi – hazafelé elaludt a villamoson, és Mami valósággal vonszolta őket a megállótól a Klauzál térig. A „barizás” azóta is megmaradt a családi szótárban, ma is így nevezzük azt, amikor parttalan locsogásra-fecsegesre összegyűlik az egész család.

A gyerekek mindegyike kijárta a nyolc osztályt, megtanultak írni, olvasni, ezután pedig kereskedelmi gyakornokok lettek, ami azt jelentette, hogy Bécs és Budapest között ingáztak vonattal minden héten. Az egyik helyen megvették azt, ami olcsóbb volt, majd visszautaztak, és az árut eladták. Ekkor született meg a családi szótárban a „nisezés”, ami üzletelést jelent. Mivel Budapesten és Bécsben is zsidó kereskedőktől vásároltak, és nekik adták el az árut, ezért a közös nyelv a jiddis volt. És ha az üzlet nem jött létre, akkor a német „nicht” helyett jiddisül mondták, hogy „nish”. Ebből származott

a nisezés. Mami sokszor mesélt nekünk ezekről a bécsi utakról, arról, hogy felültek a vonatra, néhány óra alatt Bécsben voltak, eladták az árut, megvették, amit itthon jól eladhatónak gondoltak, és még aznap vissza is jöttek Budapestre. Akkoriban, mikor ezt nekünk mesélte, Magyarország teljesen el volt szigetelve a külvilágtól, nemhogy Bécsbe, de még Sopronba is csak engedéllyel lehetett utazni. A határon túl utazni megvalósíthatatlan álmom volt egy átlagos magyar számára. Ezért aztán sokáig nem értettem, hogy vajon mi problémájuk lehetett akkoriban az embereknek, ha szabadon utazhattak bármikor Bécsbe. Aztán megtudtam...

Zacher Zsigmond még a holokauszttal előtt, 1942-ben meghalt, Újpesten temették el. Sírkövére ezt írták héberül: „Itt nyugszik egy segítőkész és csodálatos férfiú, Istenfélő, mindenkor alamizsnát adó Zecharia Zacher (áldott emlékű), elhunyt magas korban Chesván hónap 25-én az 5703-as évben. Lelke vétessék fel az Élet Szövetségébe. Anyja neve: SLVVA”.

Lustig Fáninak nem volt ilyen szerencséje. Őt gyermekei a német megszállást követően az Alma utcai zsidó szeretetotthonban helyezték el, ahol háborítatlanul élt egészen 1945. január 19-ig, amikor is a szeretetotthonban megjelen^t egy szerzetes, bizonyos Kun páter, keresztrel a nyakában, karján nyilas karszalaggal és pisztollyal a kezében, és bűntársaival az összes ott lakó zsidó aggastyánt és az ellátásukkal megbízott személyzet minden tagját kegyetlenül meggyilkolták.⁵

⁵ A Városmajor utcai zsidó szeretetotthonban végrehajtott szörnyű mészárlás történetét *Or-*

„Az Alma utca és Városmajor utcák sarkán álló ortodox zsidó idősotthon lakóit először 1944. november 4-én, majd 11-én akarták elhurcolni a nyilasok. Ezt első alkalommal a rendőrség, másodsor pedig Friedrich Born, a Nemzetközi Vöröskereszt fődelegátusa akadályozta meg. A környéken vérengző nyilas csapat január 12-én lemészárolta a Maros utcai kórház betegeit és dolgozóit, 14-én pedig a Bíró Dániel Gyógyintézet zsidó bentlakóival végeztek. Az alig ötven méterre lévő Alma utcai idősotthonban élők láthatták-hallhatták a vérengzést és a felgyújtott holttestekből és épületből felcsapó lángokat. Nem volt kétséges: ők következnek. Január 19-én egy keresztény alkalmazott segítséget kérve átment a szemben lévő iskolában létesített honvédkórház parancsnokához. A tiszt azonban megtagadta a védelmet. Erre az otthon vezetése szélnek eresztette az ápoltakat, de a 70-80 éves emberek nagy része nem mert vagy nem tudott nekiindulni az ostrom sújtotta város életveszélyes utcáinak. Négyen mégis elhagyták az intézményt. Az esti órákban aztán megérkeztek a nyilasok. A zsidókat – tíz alkalmazottat és 61 ápoltat – áthajtották a Szamos és Városmajor utca sarkára. A járóképteleneket hordszéken vitették le. Itt gépfegyverrel és kézigránáttal végezték őket, majd felgyújtották a holttesteket. A legidősebb áldozat a 86 éves Zacher Zsigmondné”,⁶ a dédnagymamám volt.

Az 1940-es évek elején már 14 ezer zsidó élt Újpesten. 1944. március

29-én a zsidókat itt is sárga csillag viselésére kötelezték, és alig egy hónap múlva megszületett a rendelet a zsidók lakásainak igénybevételéről és számukra kényszerlakhely kijelöléséről. Vagyis a gettósításról. 44 júliusának első napjaiban Nagyváradról érkező csendőrök kihajtották a zsidókat a gettóból a pályaudvarra, a békásmegyeri és budakalászi téglagyárba hurcolták őket, ahol válogatott kegyetlenséggel kínozták, ütötték-verték, éhezettették a környék településeiről odahajtott 35 ezer zsidó felnőttet és gyermeket, sokan közülük már itt, a téglagyárban meghaltak a kegyetlen bánásmód miatt. Ezt követően három nap alatt 7800 zsidót – köztük a nagymamám családjának Újpesten élő tagjait – deportáltak az auschwitzi haláltáborba. Senki nem jött közülük vissza.

A Perl család⁷

Anyai nagyapám családja, a Perlek ősei, a Zacherokkal éppen ellentétes irányból, Máramaros felől érkeztek Magyarországra. Az ukrajnai Galíciából indultak el, ahová valószínűleg Németországból vándoroltak. Galíciában a zsidók állandó fenyegetettségben éltek, rendszeresek voltak a pogromok, amelyek során ukrán vagy orosz katonák és civilek betörték a zsidók által lakott falvakba, értékeiket elrabolták, házaikat felgyújtották, őket pedig elüldözték. Így azután az ott élő zsidók állandó rettegésben éltek. Ezt elégelte meg egy idő után a Perl család, és úgy döntöttek, hogy átköltöznek az an-

gia című könyvében Zoltán Gábor beszéli el.

⁶ Káldor Illés tanúvallomása a Nyilas és Náci Rémtettek Kivizsgálására Alakult Bizottság előtt. 1945. április 9.

⁷ A Perl család történetének rekonstruálásában ugyancsak nagy segítségemre volt nagybátyám, Perényi Endre és az által írott családtörténet. VM

tiszemítizmustól kevésbé fertőzött, békésebb körülményeket ígérő Osztrák–Magyar Monarchia területére. Így került a család az apró máramarosi falucskába, Petrovabisztrára.

A falu a Kárpátok hatalmas, zord csúcsai közötti völgyben bújik meg, a Visó folyó partján. A táj egyszerre félelmetes és lenyűgöző. Ipar nem volt a faluban, az ott lakók ősidők óta fakitermeléssel és faúsztatással, valamint mészégetéssel foglalkoztak, a falut körülölelő, évig érő kopár hegy-csúcsok mintha az ott élők rettenetesen kemény életének szimbólumai lennének.

Az I. világháború előtt a faluban kb. száz zsidó család élt, közülük kilenc viselte a Perl nevet. Iskola nem volt a településen, az ott élő románok és ruszinok nem tudtak sem írni, olvasni, sem bonyolultabb számolási műveleteket elvégezni. A zsidó fiúgyerekek viszont már négyéves koruktól a chederbe⁸ jártak, ahol – a vallási szokásokon és szertartásokon kívül – megtanultak héberül írni, olvasni és számolni is. A zsidó lányok nem jártak iskolába, ők otthon, az édesanyjuktól tanulták meg mindazt, amire akkoriban szükségük volt: a vallással és háztartásvezetéssel kapcsolatos dolgokat, valamint a kelengyjük hímzését. Így azután a zsidó férfiak lettek a falu „értelmisége”, rájuk bízta a bonyolultabb munkákat, valamint a munkával kapcsolatos egyszerű adminisztrációt. Ők vezették a faluban a boltot, a postát, és ők végezték a közösség életével kapcsolatos adminisztrációs

feladatokat is. Életük azonban jótányival sem volt könnyebb, mint a legkeményebb fizikai munkát végzőké, és a fizikai munkából is bőven kijutott nekik, ha etetni akarták a családjukat. Az élet jószerivel nem állt másból, mint munkából és alvásból.

Petrovabisztra népe elmondhatatlan szegénységben élt. Egy-két szobás apró faházikókban laktak a nyolc-tíz tagú családok, a felnőttek kora hajnaltól késő estig dolgoztak, és éppen csak annyit sikerült összehozniuk, hogy nem haltak éhen.

A faluban kb. száz zsidó család lakott, akik otthon, egymás között jiddisül, a falu többi lakójával pedig románul vagy ruszinul beszéltek. A faluban a latin betűket senki nem ismerte, magyarul senki nem tudott.

Petrovabisztra lakóinak döntő többsége soha nem hagyta el a települést, ahol született, egészen addig, amíg 1912-ben oda nem ért a vasút. Ettől kezdve a falu lakói számára kinyílt a világ, a Perlek azonban nem sokáig élvezhették ezt. 1914-ben, Jom Kipur másnapján ugyanis orosz és ukrán katonák törtek be a faluba, és mivel az ott élő zsidók már tudták, hogy ez számukra mit jelent, aki tehetett, összepakolta kevéske holmiját, és elmenekült, mielőtt a katonák üldözték volna el őket válogatott kegyetlenségek közepette.

Úgy tíz évvel ezelőtt a férjemmel elutaztunk Petrovabisztrára, hogy megkeressük soha nem ismert nagyapám családjának nyomait. Nehezen találtunk rá az isten háta mögötti falura, amely ma sem áll sokkal többől, mint az út mentén egymás mellett sorakozó házakból. A házak, a kertek és az utca emberei mind-mind a mélységes szegénységről, kilátástalanságról tanúskodtak. A faluban

⁸ A cheder alapfokú vallási iskola zsidó gyermekek számára, ahol elsősorban vallásoktatásban részesülnek, de tanulnak héberül írni és számolni is.

próbáltunk érdeklődni a „zsidókról, akik itt éltek”, de egyetlen embernek sem voltak ismeretei erről. Néhányan mondták, hogy valaha hallottak ilyesmiről, és egy-két faluvégi házra mutogattak, hogy azok lehetnek a zsidók házai. Hogy így volt-e, vagy sem, soha nem tudjuk meg. Mindössze a falu mellett meghúzódó zsidó temető őrzi a valaha itt élt apró zsidó közösség nyomát, de csak egyetlen épen maradt és néhány öszszetört, széthullott sírkő emlékeztet az 1900-as évek elején itt élt zsidó közösségre. És ez a néhány sírkő is csak azért van ott, mert egy Amerikában élő valaki, akinek az ősei innen menekültek el, egyszer ellátogatót Petrovabiszrára, és felbérelt egy helyi lakost, hogy ápolja a „temetőt”, amely nyilván addig marad ott mentőként, amíg az amerikai küldi a pénzt. S ha egyszer elapad a forrás, akkor már végképp soha senki nem fog tudni arról, hogy valaha élt itt egy apró zsidó közösség is.

Így költözött Petrovabisztráról hosszú utazás után Budapestre Perl Éliás Janku és felesége, Lebovits Chaje-Szúre. Kilenc gyermekük közül három fiút hoztak magukkal, köztük a nagyapámat, Perl Sámuel. A többi gyermek – akik ekkorra már családot alapítottak –korábban elköltözött a faluból, és többségük ugyancsak Budapesten kötött ki. Perl Éliás, valamint a felesége és három fia az első időkben a már korábban ideérkezett Perl fiú, Mojse családjának egy szoba-konyhás lakásába költöztek be, néhány hónap után azonban szereztek egy kétszobás lakást, amelynek egyik szobájába azon nyomban albérlőt fogadtak, hogy a bérleti díjat ki tudják fizetni. Így az öttagú család ezután is egyet-

len szobában szorongott. A családfő a hitközségnél kapott állást, először sakterként dolgozott,⁹ később egészen a rituális felügyelésig¹⁰ vitte. Rendkívül szorgalmas, szelíd ember volt, aki mindenben híven követte az ortodox vallási szokásokat, és ebben a szellemben nevelte gyermekeit is. Perl Éliás Janku még unokái születése előtt meghalt, így nekik már nem volt emlékük róla.

A dédnagymamám, Lebovits Chaje-Szúre, akit a családban Bábi-ként emlegettek, ugyancsak szorgalmas, mélyen vallásos, családszerető asszony volt, akinél azonban hatvanéves kora előtt elkezdődött, majd rohamos tempóban folytatódott egy leépülési folyamat, rövid idő alatt teljesen demenciálódott, üldözési mániája lett, és rendszeresen rohamok gyötörték. A nap nagy részében csendesesen, magába roskadva ült a szobájában, ám időnként rátört a roham, és akkor olyan erővel kezdett menekülni üldözői elől, hogy bármit képes volt eltakarítani az útjából. Éppen ezért a szobája ablakára és ajtajára olyan rácsot kellett szerelni, amely a falba volt betonozva, mert egyébként a roham idején képes lett volna a rácsot kitépni a falból. A Perl testvérek többsége amellet kardoskodott, hogy helyezték el Bábit egy zárt intézetben, ám a nagyapám és az egyik fiútestvére, Slojme, nem volt hajlandó erre. Attól féltek, hogy az elmeógyógyintézetben kegyetlenül fognak bánni vele, kényszerzubb-

⁹ A zsidó konyha csak olyan állat húsát használja fel, amely a Tóra által megállapított jelek alapján ehető és szabályosan lett vágva, szakképzett metsző által. Tradicionális kóser húst csak az arra hivatott szakképzett ember, a sakter vagy sajchet vághat.

¹⁰ A rituális felügyelő a kóser vágásoknál ellenőrzi az előírt vallási szabályok betartását.

bonyt adnak rá, és elektrosokk-kezelésnek vetik alá. Így Bábi ápolása élete végéig kettőjükre maradt, napal együtt dolgoztak a tollüzletben, és várták, hogy mikor rohan be valaki a térről, hogy riassza őket, hogy az anyjuk rosszul van. Estéknént egymást váltva mosdatták, etették és fektették le, olyan odaadó szeretettel és figyelemmel, ahogyan csak egy szülő tud gondoskodni magatehetetlen gyermekéről. Mivel nagyapám mindenki szerint végtelenül jó ember volt, nem meglepő, hogy anyjáról is ilyen szeretettel gondoskodott, az azonban teljes értetlenséget váltott ki a családban, hogy Slojme, a bátyja, aki viszont gonosz, fukar, rossz jellemű ember volt, olyan odaadó szeretettel ápolta az anyját, mintha nem ugyanaz az ember lett volna; kedves volt vele, türelmes és önfeláldozó. A testvérek teljesen magukra hagyták a két fiút az anyjukról való gondoskodásban.

„Nem tudom az apai nagymámnak a nevét, mert mindenki Bábinak hívta. Ők Galáciából jöttek, Petrovabisztrából Magyarországra, a nagypapámról semmit nem tudok, őt nem is ismertem. A nagymám az éveken keresztül ott lakott egy szobában az apám testvérénél, a Slojménél. Agyérelmeszesedése volt, teljesen leépült, senkit nem ismert meg, és ez a ronda nagybátyám, aki mindenkiel szemben teljesen gátlátalan volt, az anyjával olyan volt, mint egy tündér. Etette, tisztába tette, dédelgette.”

Perl Sámuel, a nagypapám, aki 1914-ben éppen 18 éves volt, még alig érkezett meg Budapestre, azonnal behívták katonának, ahol egészen a tizedességig vitte. Ám mivel egy alkalommal őrség közben el-

aludt, lefokozták, így közlegényként szerelt le a háború végén. S mivel a hadseregben valamennyire megtanult magyarul, így könnyebben kezdhette meg önálló életét Budapesten. Tulajdonképpen kézenfekvő volt, hogy tollfelvásárlással és -kereskedéssel kezdjen foglalkozni: ez tipikusan zsidó foglalkozás volt, mivel a zsidók elsősorban szárnyasokat, azon belül is libát és kacsát ettek, így rengeteg toll halmozódott fel náluk. És mivel a család nagy része a hitközségnél dolgozott, ahol a kóser vágások történtek, könnyen hozzáfért a vágás után maradt liba- és kacsatollhulladékhoz. A háziaszszonyok, akik kóser vágásra hozták a csirkéket, libákat és kacsákat, az állatokat ott helyben megtisztították, a tollat fajta szerint ládába tették, ezt nagyapám olcsón megvette a hitközségtől, amelynek a pincéjében kapott helyiségben átválogatta, megmosta, megszáritotta, és elindult, hogy eladja. Ám ami így leírva gyerekjátéknak tűnik, valójában iszonyú nehéz munka volt. A szálló, az egész helyiséget beborító, pillekönnyű tollat összeszedni, szétválogatni, kimosni, megszáritani és összezecsomagolni legalább olyan nehéz volt, mintha húszkilós vasrudakat kellett volna egymás mellé fektetni.

Az 1910-es évek végén már közel egymillió zsidó élt Magyarországon, Budapest lakosságának pedig 23 százaléka volt zsidó származású. Az itt élők zsidók többsége tartotta a vallási szokásokat, így azután bőven hullott a toll a hitközség pincéjébe. Azokban az években Magyarország európai „tollnagy hatalomnak” számított, az ország több tollat adott el külföldön, mint gabonát. A nagypapa tehát jól választott szakmát, és

néhány év házalás után odáig jutott, hogy vásárolt egy kis üzlethelyiséget a Klauzál utcában, amelynek pincéjében tisztították, válogatták, a felső szintjén pedig árusították a tollat. Az üzlet jól ment, évről évre több hasznot termelt, olyannyira, hogy néhány év múlva a nagyapám fivére, Slojme is betársult, mivel már két családot is el lehetett tartani a forgalomból, sőt rövidesen legfiatalabb öccsük, Mendi is ott dolgozott alkalmazottként.

A nagypapa többi fiútestvére a hitközség környékén dolgozott.

Mojse volt a zsinagógában a ruhatáros, akinek nemcsak a beadott kabátok őrzése, hanem a cilinderek fényesítése is a feladatai közé tartozott, ennél fontosabb volt azonban, hogy neki kellett gondoskodnia a temetések vallási előírásainak megfelelő betartásáról. Ez rendkívül komplikált feladat volt; a halottat meg kellett fürdetni, fehér gyolcsból vagy lenből készült ruhába öltöztetni, a fejére sapkát tenni, és olyan imalepellel letakarni, amelynek a rojtjai le vannak vágva. A halott koporsóba helyezése előtt pedig a feje alá egy olyan párnácskát kellett helyezni, amely Izraelből származó földdel van megtöltve. Ez rendkívül bonyolult és felelősségteljes eljárás volt, amelyet Mojse mindenki megelégedésére végzett. Nem véletlen, hogy egy idő után feleségét, Esztert bízták meg a nők vallási szertartás szerinti temetésének megszervezésével. Négy gyermekük született. Mojsét és Ármin nevű fiukat a holokauszt idején gyilkolták meg, Eszter és a másik három gyermek túlélte a vészorszakot, és a háború befejezését követően Izraelbe költöztek.

Eti volt a Perl család legiskolázottabb tagja, elvégezte a Kereskedelmi Középiskolát. Ő is a hitközségnél dolgozott titkárnóként, és mivel hibátlanul beszélt és írt jiddisül, magyarul és németül is, ő intézte a család minden ügyes-bajos dolgát a hivatalokkal. A férje, Hersi is a hitközségnél dolgozott, az ő feladata – képzett nyomdásztként – az imaszíjhoz tartozó dobozkában, valamint az ajtófélfára feltett mezüzeiben elhelyezett szent szövegek megírása volt. Hersi még a háború előtt kívándorolt Palesztinába, a felesége és a lánya Magyarországon élte túl a holokausztot, és csak 1945-ben követték a családfőt.

Motl, a második fiú, lovas kocsis fuvarozó volt, és bár nem dolgozott a hitközségnél, de ott lakott mellette, és a lovait a hitközség udvarán tartotta. Motl még a világháború kitörése előtt meghalt. Feleségével, Sárival három gyermeket neveltek, akik közül a két fiút munkaszolgálatban ölték meg.

Berta egy cipőfelsőrész-készítőhöz ment feleségül, ők azonban a zsidónegyedről távol laktak szerény, de biztonságos körülmények között, és nem nagyon tartották a kapcsolatot a család többi tagjával. Amikor egyszer a testvérei arra kérték, hogy néhány hétig gondoskodjon az anyjáról, közölte, hogy ha elviszik hozzá, akkor kiülteti a Klauzál térre, és sorsára hagyja. Soha nem látogatta az anyját, és nem is támogatta, ám amikor meghalt, a temetésen ő jajveszékelt a lehangosabban. Bandi nagybátyám kisfiúként oda is szólt neki, hogy „ne most tessék ordítózni, akkor kellett volna segíteni, amikor még élt”. Berta és a lánya, Hajnal, túléltek a holokausztot, a

férjét meggyilkolták. Bertát még én is ismertem, igazi képmutató, álszent, bajkeverő volt. Szemtől szembe kedves, jóindulatú és segítőkész volt, a hátad mögött utálatos és gonosz. A lánya, Hajnal a Móricz Zsigmond körtéren egy cukrászdában volt felszolgálónő, és ha véletlenül találkoztunk – engem, a szegény rokont – állandóan invitált, hogy ha bemegyek hozzá a cukiba, akkor annyi sütit ehetek, amennyi belém fér. A sok unszolás után egyetlen alkalommal el is mentem. Már nem emlékszem, hogy hány süteményt toltam le (gondolom, kettőnél nem nagyon lehetett több), de arra igen, hogy milyen intenzíven agitált Hajnal, hogy egyek még, egyek még, úgyhogy a végén már csak hozta a süteményt, én meg nem bírtam megenni. Arra is emlékszem, hogy amikor kijöttem a cukrászdából, sokkal rosszabbul éreztem magam, mint amikor beléptem. Émelygett a gyomrom a sok édességtől és a búbájoskodástól, ahogyan a szegény rokont, akinek az apja nemrég szabadult a börtönből, az egész cukrászda tudomására hozva jóllakatta a jóságos nagynéni. Aztán a következő vasárnap Mami teljesen kiborulva érkezett hozzánk ebédre, és amint belépett az ajtón, félig sírva kezdte magyarázni nekem, hogy „Marcsika, én annyi süteményt veszek neked, amennyit akarsz, de ne menj többet a Hajnalhoz a cukrászdába”. Először nem értettem, hogy miről beszél, aztán kiderült, hogy Hajnal azonnal elpanaszolta az anyjának, hogy ott voltam, és mint egy koldusgyerek, annyi süteményt ettem. Hajnal anyja, Berta pedig azonmód elrohant Mamihoz, és gunyoros hangon számonkérte,

hogy miért nem adnak nekem enni, és miért nem nevelnek jó modorra. Mami, aki egyébként is utálta Bertát, teljesen megszegyenülten hallgatta végig gonosz sógornőjét.

Pepi, akinek saját gyereke nem született, az egész Perl pereputty pótmamája volt. Ő sütötte a legfinomabb barheszt, és ő főzte legjobb sóletet. Szombatoként nála gyűlt össze a család apraja-nagyja, ott beszéltek meg az elmúlt hét eseményeit, és ott beszéltek ki rendszeresen Mamit, aki az ő elképzeléseik szerint túlságosan szabados életet élt. Ahogyan Mami mesélte, ezeken a szombat délutáni összejöveteleken annyira „felcengolták” a testvérei Samukát, hogy hazaérve minden alkalommal veszekedésbe torkollott a beszélgetésük. Pepi férje a neológ hitközség világi elnökének hivatalsegédjeként dolgozott, szombatoként pedig a Rumbach Sebestyén utcai Status Quo templomban látta el a templomszolgai feladatokat (sábesz). Hogy hogyan lehetett egy bigottan ortodox család tagja a neológ hitközség elnökének a titkára, és szombatoként miért vállalkozhatott a templomszolgai feladatokra, az megfejthetetlen, kiváltképp mivel Mami azt mesélte, hogy a templomba arra oktatták őket, hogy ha menekülniük kell, akkor inkább kérjenek oltalmat egy katolikus, mint egy neológ templomban. A Perl családban minden férfi megpróbált önálló egzisztenciát teremteni magának, így azután Pepi férjét, aki itt is, ott is afféle szolga volt, ráadásul neológoknál, és még gyermeket sem tudott nemzeni, mindenki lenézte, és csak lemondóan legyintettek, ha Hersi került szóba. Pepi a férjével a hábo-

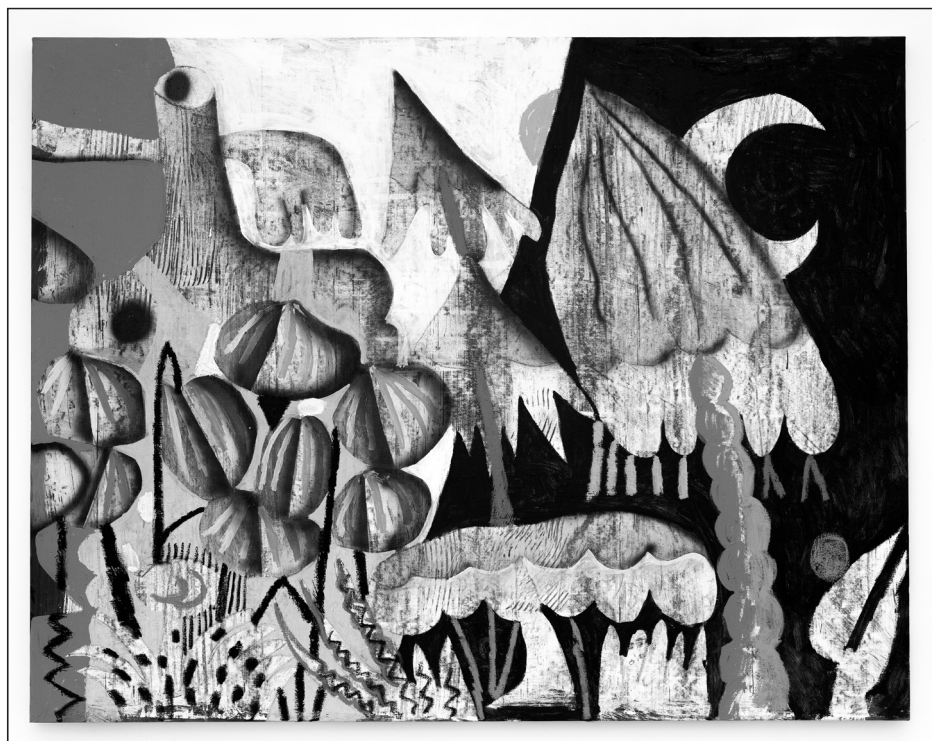
rú után kivándorolt Izraelbe, soha többet nem jöttek vissza Magyarországra.

Gizi, a legfiatalabb Perl lány, a családi legenda szerint kedves és szép volt, testvéreihez képest szabados életet élt, szerette a férfiakat, és szeretett szórakozni. A háború elől a férjével Palesztinába menekült, így nem sok emlék maradt róla.

A legtöbb történetet Slojmről és a feleségéről, Séndiről hallottam. Részben mert minden családi konfliktust – így a Mami elleni „cengolást” is – ők szították, részben mert három lányuk, Gitti, Rüfi és Lea minden vallási előírást betartó

életvitele állandó ellenpontja volt Anyu korán ébredező vallás elleni lázadásának. Ők voltak a Perl családban a bezzeglányok, akik vallási képmutatásban, szentéletűségben mindig élen jártak, nem akartak tanulni és szórakozni járni, naphosszat otthon ültek, és a stafírungot hímezték.

A kilenc Perl testvér közül három fiút – köztük a nagyapámat – gyilkolták meg a holokauszt idején munkaszolgálatban vagy haláltáborban. A túlélők nagy része a háború után Izraelbe vagy Kanadába költözött, csak Berta és Mendi maradt Magyarországon.

Csató József: A kedvenc helyem a kert (a fejemben) II.

„Közös művünk”

Aczél György és a film

A film volt a legfontosabb művészet-szórakoztatóipari ágazat a pártállami hatalom számára. Nem azért, mert Lenin ezt mondta, hanem Lenin is azért mondta ezt, mert ez már az ő korában is nyilvánvaló volt, és Aczél György korában még inkább az lett. A film érte el a legtöbb embert a moziban és a tévében. Az évi mozilátogatások száma a mai 10-15 millióval szemben a 60-as években 100 millió körül mozgott. A filmnek volt a legnagyobb hatása.

40 És a legnagyobb veszélye. Hiszen nemcsak verbálisan, hanem vizuálisan is hatott, s ez utóbbit nehezebben lehetett megragadni, ellenőrzés alá vonni. Aczél felelősségi körén belül a filmmellátás befolyásolta leginkább a közérzetet. Ez kapcsolódott legerősebben az életszínvonal-politikához. Az elégedetlenség itt fejeződhetett ki a legszélesebb körben. A hiány – a betiltás, a forgalmazás a korlátozás – itt érintette a legtöbb embert. Ezen a területen volt ennek a legnagyobb ára. Kulturális területen a filmműködéshez kell a legtöbb ember és a legtöbb pénz. A betiltás tehát itt érinti a legtöbb ember munkáját, itt tudnak róla a legtöbben, a tiltás híre innen szivárog szét a legszélesebb körbe, és itt vész el a legtöbb pénz a tiltással, a korlátozott vagy késleltetett forgalmazással, a nemzetközi piactól való elzárással.

Aczél számára tehát a film jelentette a legterheesebb és legnehezebben

megoldható feladatot, a legsúlyosabb felelősséget.

Papp Sándor, a Filmfőigazgatóság egykori vezetője állítja, hogy Aczél nagyon sok filmet nem szeretett, jó néhány ellen kikelt, de a betiltásukat el akarta kerülni.¹ Ha annyi filmet tiltatott volna be, amennyit utált és kártékonynak tartott, vészesen elszegényedett volna a filmkínálat, és a konfliktusok kezelhetetlen tömege halmozódott volna föl. Ezt nem vállalhatta volna akkor sem, ha legszívesebben ezt tette volna, ami nem valószínű. A filmműködés folyamatába való beavatkozással, véleményezéssel, fenyegetéssel, ígéretekkel, szenvedélyes kirohanásokkal, a filmesekre való személyes ráhatással igyekezett hatni. Szabó B. István (a Filmfőigazgatóság vezetője 1975–1983 között) azt mondja, Aczél gyakran hívta telefonon azzal – olykor meg is írta neki –, hogy „a fejükre akarja gyűjtani a házat”, és hogy ezt vagy azt akadályozza meg, állítsa le. Szabó B. szerint Aczél a dörgedellel lefedezte magát, és az esetek jelentős részében nem várta el, hogy meg is tegyék, amit követelt. Azokat a mamelukokat, akik pontosan tejesítették a telefonba beordított utasításait, nem becsülte sokra, és nem tűrte meg őket sokáig.²

¹ Gervai András: *A tanúk. Film – történelem.* Saxum Kiadó, Budapest, 2004, 224. o.

² Uo. 246. o.

De persze azért nem csupán alibiből ordított, hanem a jövőre irányuló befolyásolási szándékkal is, hogy az érintettek tudják, mit (ne) tegyenek a továbbiakban, ha nem akarják kiváltani a haragját, amely akkor is lényegesen befolyásolhatta az egzisztenciájukat és lehetőségeiket, ha nem vezetett betiltáshoz. Az engedélyezési folyamat elhúzódása, a bizonytalanság fenntartása is ilyen eszköz volt. Dárday István beszél arról, hogy filmjeik elfogadása milyen elhúzódó és nehéz folyamat volt.³

A magyar filmművészet 1956 utáni története azonban mégiscsak egy nagy betiltássorozattal kezdődött, ez azonban akkor még magasan Aczél feje fölött dőlt el. 1957 szeptemberében, amikor a könyvkiadást is „rendbe szedték”, a politikai bizottság áttekintette az elmúlt „zavaros időszak” filmtermését, és rendet vágott. Betiltotta Várkonyi Zoltán *Keserű igazságát*, Kalmár László filmjét, *A nagyrozsdásdi esetet*, Banovich Tamás *Eltűszentett birodalmát*. Ezek a filmek három-három és fél évtizedig dobozban maradtak. Aczél sem várásolta ki őket onnan. Fábri Zoltán és Apáthi Imre dobozba zárt filmjei, a *Bolond április* és a *Játék a szerelemmel* Mensáros Lászlóval együtt szabadultak, mivel kizárólag azért tiltották be őket, mert a bebörtönzött színész szerepelt bennük. Keleti Márton *Csodacsatárának* azokat a jeleneit, amelyekben az idegenbe szakadt csodacsatár, Puskás Öcsi szerepelt, egy itthon maradottal, Hidegkuti Nándorral újraforgatták, és a szintén külföldre távozott forgatókönyvíró, Méray Tibor nevét levették a

stáblistáról. Máriássy Félixnek az angyalföldi munkások életéről szóló filmje, a *Külvárosi legenda* az ötvenes években játszódtott volna, de a cselekményt visszatolták a harmincas évekre. Mivel azonban a filmvetítésre rászervezték, válogatott „angyalföldi proletariátus” és Rényi Péter egybehangzó véleménye szerint a film még így sem volt eléggé munkásbarát, gyorsan levették a műsorról.⁴

1958-ban a fővárosi színészek egyharmada, több mint száz színész volt politikai okokból teljesen vagy részlegesen eltanácsolva a filmszerepléstől.⁵

Aczélnak a terület átvétele után két stratégiai törekvése volt. Egyrészt igyekezett megakadályozni – nyilván önérdékből is –, hogy a magyar filmek és filmesek ügyében a döntési centrum az ő feje fölé, illetve valamilyen ténylegesen működő testülethez kerüljön. Másrészt a filmesek szervezeti széttagolásával megpróbálta megbontani a filmes szakma megkövült hatalmi viszonyait, és a mozdíthatatlan öregek árnyékából kiemelni a filmesek új generációját.

Az 1957-es rendcsinálás után kinevezett, Nemes Dezső és Benke Valéria nevével fémjelzett, „filmelhárító” becézett filmátvételi bizottság munkáját sikerült úgy megszerveznie, hogy az ne legyen képes érdemi tevékenységre. Kivédte azt az elképzelést is, hogy a politikai bizottság – a szovjet gyakorlatnak megfelelően – megtekintse a bemutatásra szánt fontosabb filmeket.

A filmes szakma széttagolása, műhelyekre bontása nem Aczél ötlete

³ Szekfü András: *Így filmeztünk 5.*, MMA Kiadó, Budapest, 2024, 107–108. o.

⁴ Varga Balázs: *Filmpolitika, film és politika a forradalom után*. In: *1956-os Intézet – Évkönyv 1995*. Budapest, 1996, 155–157. o.

⁵ Uo. 159. o.

volt. Már a forradalom előtt megkezdődött a központi dramaturgia szétbontása és az egymástól független alkotócsoportok kialakítása. Az uralkodó helyzetüket féltő öregek, Keleti Márton, Gertler Viktor a „balos” Táncsics Körrel, az Élet és Irodalom szektásaival összefogva megakasztották a folyamatot. Az alkotócsoportok felbomlottak. A hatvanas évek elején azonban, most már Aczél aktív közreműködésével, újra megkezdődött a bizonyos – szerény – önállósággal rendelkező alkotóműhelyek kialakítása. Létrejött a híres 1-es Stúdió, amelyben Újhelyi Szilárd vezetésével folytatódott a magyar film megújulásának az a folyamata, amely Újhelyi filmfőigazgatói működése idején, 1955–56-ban megkezdődött. Az 1-es Stúdió éléről került vissza Újhelyi a Filmfőigazgatóság élére Aczél KB-titkárrá választása után.

Kovács András beszámol róla, hogy a hatvanas évek elején drámaivá éleződtek a konfliktusok a filmművészek szövetségében az idősebbek és az új generáció között. Keleti Márton kirohant Aczél ellen, hogy helyettük, a kipróbáltak helyett az ifjuncokat támogatja. Aczél behívatta Keleti Mártont és Gertler Viktort, igyekezett megnyugtatni őket.⁶

Keletit Moszkvából is fúrták. Aczél Györgyöt 1962. szeptember 18-án felkereste Mihail Romm társaságában V. Baszkakov szovjet miniszterhelyettes, és „kifejezték azt a véleményüket, hogy a magyar filmművészet a szocialista országok közül leginkább őriz kispolgári hagyományokat. Az elvtársak szerint filmművészetünk ügye Keleti Márton kezében összpontosul, és felvetik azt a kér-

dést, vajon ez-e az a kéz, amely erre hivatott, és amelyben jó helyen van a fiatal művészek nevelésének ügye?”⁷

Keleti egészen 1973-ig, haláláig a Színház- és Filmművészeti Főiskola filmfőtanszakának vezetője maradt. Aczél meghagyta őt a birodalmában a főiskolán, de létrehozta az „öregék” ellen, a politikailag kurrens tartalommal feltöltött kispolgári kommersz ellen lázadó új generáció számára az alkotás különálló kereteit. Egyrészt az önálló stúdiókat, másrészt a Balázs Béla Stúdiót.

A BBS 1959-ben alakult filmklubként és kísérleti stúdióként, ahol a főiskolások és kezdő filmesek kipróbálhatják magukat. Az első két évben szinte egyáltalán nem készültek még ott filmek. 1960 végére sikerült Aczél meggyőzni arról, hogy a stúdió kapja meg évente egy játékfilm elkészítéséhez szükséges összeget, hogy ebből készülhessenek alacsony költségvetésű kisfilmek, dokumentumfilmek, kísérleti alkotások úgy, hogy a rendezők, operatőrök rendszeresen ingyen dolgoztak. Ez komoly lehetőség volt akkor is, ha a BBS nem mindig kapta meg egy átlagos játékfilm keretösszegét sem.

A BBS egyrészt a szabadság szigete volt, másrészt a filmesek és a hatalom frusztrációjának állandó tényezője. A filfterveknek, forgatókönyveknek nem kellett átmenniük a szokásos engedélyeztetési folyamatokon, viszont a BBS-filmek a stúdió alapító dokumentuma szerint nem a nyilvánosság számára készültek. Az volt – lett volna – a kivétel, ha egy

⁷ Bolvári-Takács Gábor (szerk.): *Mihail Romm a szovjet filmművészet megújulásáról, 1962.* Filmspirál, 2001/2, 190. o.

⁶ Uo. 230. o.

BBS-filmet nyilvánosan bemutattak. Ezeket nem kellett betiltani ahhoz, hogy ne kerüljenek a nyilvánosság elé, mert ez volt az „alapértelmezés”.

A BBS funkciója az volt, hogy a filmesek új generációinak szabadságigényét a társadalom „veszélyeztetése” nélkül elégítsék ki. „...bármit megcsinálhattak, lehetett hibázni. Ez hatalmas nagy dolog volt. [...] A szabadságnak ez a légköre, ami elképesztő volt” – Durst György szavaival – a Kádár-kori Magyarországon.⁸

Az ebben a szabadságban élő, alkotó, vitatkozó, önkormányzó emberek számára, akik nem könnyen jutottak, ha egyáltalán, alkotási lehetőséghez a nyilvánosság számára dolgozó műhelyekben, különösen frusztráló volt, hogy műveik nem találkozhattak a közönséggel.

Az „alapértelmezés” idővel fellazult. A stúdió több filmje került szélesebb nyilvánosság elé, mint ahogy azt a kultúrpolitika kívánatosnak tartotta volna, de a fellazulás nem lehetett olyan mértékű, hogy a nyilvánosság-hiány frusztrációját feloldja.

A BBS jellegzetesen aczéli okoskatas megoldás volt, illetve lett volna, ha nem generált volna idővel több feszültséget, mint amennyit oldott.

1968 után a konfliktusok sűrűsödtek. Gazdag Gyula visszaemlékezése szerint Aczél 1970-ben azt közölte ordítva a stúdió vezetőivel, hogy a stúdiót ő hozta létre, és ugyanúgy meg is szüntetheti.⁹ Kovács Andrásnak is felvetette Aczél, hogy nem kellene-e a BBS-t megszüntetni.¹⁰

A Film- és Televízióművészek Szövetségének 1973. március 12-én tartott közgyűlésén Gazdag Gyula a Balázs Béla Stúdió vezetésége nevében fölszólt, és „bírálta a Filmfőigazgatóságot, mert nem értékeli és nem népszerűsíti »új igényű« filmjeiket... Játékfilmgyártási lehetőséget kért a Balázs Béla Stúdiónak, évente 3 rövid-játékfilm és egy vagy két nagy-játékfilm.”¹¹

A közgyűlés csatlakozott Gazdag Gyula javaslatához. A Művelődésügyi Minisztérium is nyitott volt rá. Simó Jenő miniszterhelyettes tájékoztatta Aczél arról, hogy az új elgondolás szerint a BBS-ben kellene indítani az első játékfilmes rendezőket, és a BBS státútumát úgy kellene módosítani, hogy ne csak kivételes esetben mutassák be a BBS-ben készülő filmeket. Aczél viszont a Simóhoz írt levelében mindezt határozottan elutasította, és fölháborodásának adott hangot, hogy az aktuális kőszegi filmfesztivált teljesen eluralják a BBS filmjei.¹² Ebben az esetben a minisztérium képviselte a toleránsabb álláspontot Aczéllal szemben.

Gazdag Gyula 1980-ban *Kedd* címmel kétrészes dokumentumfilmet készített a BBS történetéről. „Leszóltak”, hogy Aczél nevét mindenhol ki kell vágni. A nevet sípolással „takarták ki”, de hiába sípoltak, a filmet csak a rendszer-váltás után mutathatták be.¹³ Durst György a nyolcvanas évek közepén szeretett volt filmet készíteni a BBS-ről, arról, hogy miként lehetett ilyen szigeteket teremteni a szabadságnak.

⁸ Szekfű András i. m. 71–72. o.

⁹ Gervai András i. m. 170. o.

¹⁰ Uo. 50. o.

¹¹ MTA KK Ms6034/228.

¹² MTA KK Ms6034/229–230.

¹³ Gervai András i. m. 174. o.

Aczél közölte, hogy ez még nem aktuális.¹⁴

Kovács András szerint Aczél tudatosan törekedett rá, hogy a politikai vezetés figyelmét elterelje a magyar filmről: ne nagyon nézzék őket, ne nagyon foglalkozzanak velük. Minden lehetséges alkalommal tudatosította is a filmesekben, hogy ő „felel értük”, ő „tartja értük a hátát”.¹⁵

A tudatosítás folyamatossága valósult meg az 1965-től Pécssett megrendezett Magyar Játékfilmszemlén, amelynek létrehozását Aczél lelkesen támogatta. Évente egy hétre odaadta az ő városát a filmeseknek és a filmeseket az ő városának. Ez volt a filmes szakma agorája, amelyen évente legalább két napig Aczél is ott forgolódott.

A filmszemlét 1976-tól felváltva rendezték Budapesten és Pécssett. 1983-tól a szemle végleg a fővárosba költözött. Enyedi Ildikó készített filmet 2004-ben a filmszemle pécsi éveiről *Mi volt ez az egész?* címmel. Ebben mondja Sándor Pál: „Mindig volt valami politikai balhé. És ez annyira jó volt.” Lehetett ütközni a hatalommal, és ez „jó, bizsergető érzés volt”. „Az élet természetes része az, hogy ha egy filmből politikai balhé van, akkor az ember büszke arra.”

Bizalmas fülbesúgással értesítettek azokat, akikkel a filmszemlére látogató Aczél este egy vadászházban vacsora keretében beszélgetni kívánt a szakmáról. A fent említett filmben számol be Sándor Pál arról, hogy amikor őt is értesítették, úgy érezte, „bevették a nagyok közé”. Kósa Fe-

renc azt állítja, hogy a filmszemle által „Pécs nemcsak a magyar kultúra egyik fővárosa lett, hanem a magyar demokrácia egyik fővárosa is”.

Kósa állításával ez áll szemben: „Csizmadia Ervin pontos megfogalmazása szerint a diszkurzív diktatúrában a vita nem csak a nyilvánosság alakulásában játszott főszerepet, nem csak szakmai lehetőséget nyújtott, hanem immár intézményesült, elismert kvázi-demokratikus teret alkotva egy újabb fontos eleme lett a politika terepének. A filmszakma demokratikusnak mondható átalakulása, az 1963-ban elinduló stúdiórendszer nemcsak a viták elindulásának volt az egyik intézményesült kerete, hanem a vitában való részvétel minimális előfeltételét teremtette meg tagjai számára, így tehát, ahogy megjelenik e lehetséges fórum, ahol a szakmai viták elindulhattak, emeljük ismét ki: hivatalosan – látható módon bizonyos értelemben megszűnik vagy legalábbis enyhül az autoriter diktatúrára jellemző egyoldalú kommunikáció. [...] A korszak vitái nem jelentettek valódi kritikát gyakorló nyilvánosságot, hanem éppen hogy hatástalanították azt, a pártközpont által megteremtett tér tehát lekötelező erejű és szimbolikus jellegű, amely által a hatalom önmaga legitimitását erősítette.”¹⁶

A diktatúrából valóban nem lesz demokrácia azáltal, hogy „diszkurzívává” válik, de kétségtelenül másmilyen diktatúra lesz belőle. Igaz, hogy a pártközpont által megteremtett térnek „lekötelező ereje” van, de nem

¹⁴ Szeffü András i. m. 71. o.

¹⁵ Kovács András-interjú. Készítette Lugossy István 1992-ben. 1956-os Intézet Oral History Archivuma, 241. sz., 277. o.

¹⁶ Labancz Eszter Szidónia: „Szabadság” a vitatkozásban. Aczél György kultúrpolitikájának néhány kérdése. Zempléni Múza, 2012/3, 32–38. o.

igaz, hogy ettől ne lenne valódi az ezekben gyakorolt kritika. Nagyon is az, csak általában nem mélyül rendszerkritikává, bár éppenséggel ez is megtörtént olykor, különösen a nyolcvanas években.

Ahhoz, hogy Aczél egyszemélyi politikai felelőse – ura – legyen a magyar filmnek, nemcsak azt kellett elérnie, hogy a politikai bizottság ne kövesse a szovjet példát, és ne nézze meg testületileg az új magyar filmeket, hanem a politikai elit exkluzív közös filmnézését is depolitizálni kellett. Ez szinte maradéktalanul sikerült.

1967-ig, KB-titkárrá választásáig a Filmfőigazgatóságot felügyelő miniszterhelyettesként formálisan is Aczél volt a legfelső vezetőik pénteki mozizásának a házigazdája, programfelelőse. Erről az exkluzív mozizásról most már majdnem mindent tudunk, mert megjelent róla egy minden dokumentálható részletet tartalmazó könyv Gál Mihálytól.¹⁷

A könyv cáfol minden elterjedt tévhitet a Báthory utcában, a Filmfőigazgatóság vetítőtermében lezajlott péntek délutáni mozizásról. Nem igaz, hogy itt jellemzően mások számára tiltott, például erotikus filmeket néztek volna. Nem igaz, hogy Aczél elintézte, hogy ne legyenek közöttük magyar filmek. Nem igaz, hogy Kádárnak volt titkos filmarchívuma. Nem igaz, hogy ha Kádár eltávozott vetítés közben, az a vetített film halálát jelentette. Rényi Tamás K. O. című filmjét például Kádár már az elején otthagya, de ez nem befolyásolta a film sorsát.

A minisztérium ajánlotta a filmeket. A 24 fotellel rendelkező vetítőbe a politikai bizottság tagjai, a KB-titkárok, a kormánytagok és feleségeik voltak meghíva, de csak töredékük ment el. A nézőszám 28 és 3 között mozgott, legtöbbször nyolcan-tízen voltak jelen. 1966 szeptemberétől vannak meg a feljegyzések arról, hogy melyik héten kik vettek részt a vetítésen, és mi volt a műsor. A párizsis zsömle mellé csak néha volt konyak. A filmek 96 százaléka nyugati, többségében amerikai szórakoztató film volt. 88 százalékuk a nagyközönséghez is eljutott. Kisebb részük volt „átmenő” film, amely a filmátvételi bizottsághoz beérkezett, de nem vették meg. Nincs arra utaló jel, hogy ez a filmet néző vezetőkön múlott volna. Ahhoz nem kellett nekik szólniuk, hogy például az eléjük tált négy James Bond-filmet ne vegyék meg. Ebben az esetben valóban a nagyközönség számára tiltott filmet nézhetett az exkluzív közönség, de nagyon kis arányban voltak ilyenek.

A feljegyzésekben szereplő 892 film közül 20 volt magyar. Betiltásra nem, de politikai indíttatású húzásokra, átszinkronizálásra voltak példák. Ezek nyugati filmek durvának talált jeleneteit, szövegeit érintették. Akkor például, amikor *A nyolcadik utas: a Halál* egyik jelenetétől Kádár Jánosné rosszul lett. (Kovács András filmjét, a *Nehéz embereket* nem a pénteki filmnézés keretében nézte meg és hagyta hallgatólagosan jóvá Kádár, hanem Kovács András „személyes hangú” levele nyomán, Aczél szervezésében más alkalommal.)

Az informális döntéshozatal szempontjából aligha volt lényeges helyszín a Filmfőigazgatóság vetítőter-

¹⁷ Gál Mihály: „Péntekre javasoljuk”. Az MSZMP vezetőinek vetített filmek 1966–1989. Clipperton, Budapest, 2016.

me. A mozizás utáni összejövétel Aczéléknál már inkább.

A hétvégéről, amikor csak a kártyapartnerek legszűkebb köre jött össze, van két határozott hipotézis. Az egyik szerint itt dőlt el minden. Ekkor, kártyázás közben „pacsizták le” a nemzet sorsát egészében és részleteiben. A másik határozott hipotézis szerint Kádár ilyenkor nem volt hajlandó „munkahelyi kérdésekről” tárgyalni. Ragaszkodott hozzá, hogy a „munkahelyi kérdésekről” a munkahelyen tárgyaljanak megfelelő keretek között, de kártyázás közben semmiképp. Bármit feltételezhetünk, de nem tudhatjuk, miről beszélgethett és miről nem kártyázás közben Kádár és Aczél. Életszerűnek tűnik az a feltételezés, hogy Kádár gyakran rá morgott Aczélra, hogy kártyázás közben ne traktálja őt politikával, és nem tűnik életszerűnek az a feltételezés, hogy ha sürgető, jelentős és mindkettőjüket intenzíven foglalkoztató ügyek voltak függőben, ne váltottak volna szót róla a kártyaasztal mellett is.

Végül is nem a helyszín a fontos, mert a lényeget amúgy is tudjuk. Egyrészt azt, hogy Aczél azon kevesek közé tartozott, akikkel Kádár tegező és kártyázó viszonyban volt. Másrészt azt, hogy az informális beszélgetéseknek a döntések előkészítésében meghatározó szerepük volt, és hosszú időn át a kártyapartiktól függetlenül is Aczélnek lehetett a legtöbb alkalma rá, hogy Kádárral efféle megbeszéléseket folytasson.

A film területén az Aczél-korszak rosszul kezdődött. 1959 és 1962 között jelentősen csökkent a nézőszám, pedig a televízió elszívó hatása még nemigen érvényesülhetett. Ekkori-

ban írta Csurka István a *Miért rosszak a magyar filmek?* forgatókönyvét. Márpedig a filmnek, a mozinak komoly politikai szerepet szántak a konszolidációban.

A Filmművészek Szövetsége Játékfilm Szakosztályának 1962. november 14-i ülésén rendkívül sötét képet festettek a magyar film helyzetéről: nem csak a filmek rosszak, nem csak a nézők elégedetlenek, de a viszony is rossz a filmesek és a kultúrpolitika vezetői között. Többek szerint egyenesen hecckampány folyik a magyar film ellen. Horváth Márton, aki akkor a Hunnia Filmgyár igazgatója volt, a filmesek szabadságtörekvései mellé állt azzal a tézissel, hogy a művészet megismerés, tehát a művész olyasmit is előre láthat, amit a párt még nem. A pártközpont kiküldöttje ezt a gondolatot revizionistának minősítette, és Horváth Mártont tette felelőssé a magyar játékfilmek alacsony színvonaláért.¹⁸

Ilyen körülmények között kellett Aczél vezetésével kialakítani a magyar film intézményrendszerét és beállítani a szabadságfokát.

Az ötvenes évek filmcenzúrája merőben verbális volt. Azon a téveszmén alapult, hogy ha egy film témája és szövege megfelelő, akkor a film is az. A forgatókönyv sokszoros átírása és elfogadása után már nem nagyon foglalkoztak a filmmel.

A hatvanas években már más volt a helyzet. A filmtervtől a forgalmazásig a folyamat egésze harci tereppé vált. Ekkor is rengeteg forgatókönyvet utasítottak vissza, hiszen eleve sokszor annyi íródott, mint ahány film elkészülhetett, de a filmek elkészítésé-

¹⁸ MTA KK Ms6032/119.

be is mélyebben belenyúlt a hatalom. A filmeket menet közben nemritkán átírták, átforgatták, újravágták, a forgatásokat olykor le-leállították, és az is előfordult, ha nem is gyakran, hogy leforgatott filmeket nem engedtek bemutatni, vagy a terjesztésüket visszafogták. A film sajátosságaiból következett, hogy a hatalom itt aktívabb „alkotótárs” volt, mint bármely más művészeti ágban.

A filmművészet a legjobb próbája Haraszi Miklós tézisének, miszerint a pártállamban az ellenőr és a művész már nem különül el, együtt hozzák létre az irányított kultúrát, melyben a művészet mint önálló, öncélú tevékenység megszűnik létezni. Haraszi hasonlata szerint az állam benne van a művészetben, mint a kukac az almában, s egy idő után már nem a kukac lesz az almában, hanem az alma a kukacban.¹⁹

Az alábbi példák arra utalnak, hogy inkább valamiféle dinamikus táplálkozási egyensúly alakult ki az alma és a kukac között.

A legjobb példa Kósa Ferenc első játékfilmje a *Tízezer nap*. Ez a film egyenesen hatalmi kezdeményezésre készült a szövetkezetesítés igazolására. Aczél hozta azt a Kádártól hallott történetet, miszerint a szövetkezetesítés idején egy ember kijelentette, hogy ő nem lép be, s ha bekényszerítik, ha elveszik a földjét, akkor fölakasztja magát. Föl is akasztotta, de levágták, és hamarosan kiderült, hogy nagyon jól megy a sora a szövetkezetben. Rózsa János szerint kiderült, hogy a történet hamis. A szóban forgó gazda a szövetkezetesítő kádereknek ajánlotta, hogy akasszák fel

magukat, ő nem akasztotta fel magát, és nem is lépett be a szövetkezetbe.²⁰

A film története a desztalinizáló VIII. kongresszus évében kezdődött. Fentebb már említettük, hogy 1962 őszén Baszkakov Mihail Romm társaságában tárgyalt Aczállal. A tárgyalásról szóló miniszteri beszámolójában azt írja Ilku Pál, hogy Csuhrainak „küszöbön áll egy nálunk forgatandó filmje Kádár János elvtárs által felvetett probléma alapján. Ennek a témának egyes mozzanatait néhány fiatal rendezőnk mint kisfilmet dolgozza fel, és a legjobb munka rendezője asszisztensként fog dolgozni Csuhray elvtárs mellett.”²¹ Ekkor már tudni lehetett, hogy ez nem egészen így lesz, mert annak a beszélgetésnek az emlékeztetőjében, amelyet három nappal korábban, szeptember 15-én folytatott Grigorij Csuhray Aczél társaságában fiatal rendezőkkel, azt olvashatjuk, hogy a nagy szovjet rendező decemberben, az addig elkészített anyag alapján választja majd ki „azt a fiataalt, aki a filmet rendezni fogja”²² – a mesterrel konzultálva. A pártközpontnak küldött beszámoló szerint a szovjet mester, akit államközi megállapodás alapján tálaltak fel a pályakezdő magyar kollégáknak, Aligán rémtörténeteket mesélt a sztálinizmus korából, a deportálásokról, arról, hogy őt eddig háromszor zárták ki a pártból, hogy marxista–leninista esztétika nem létezik, hogy fogalma sincs, mi a fene lehet az a szocialista realizmus és így tovább.²³

¹⁹ Haraszi Miklós: *A cenzúra esztétikája*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1991, 11. o.

²⁰ Szekfü András: *Így filmeztünk 2.*, MMA Kiadó, Budapest, 2019, 281. o.

²¹ Magyar Országos Levéltár, 288. fond, 33. CS./1962/2. ó. e.

²² Uo.

²³ Uo.

A *Tízezer nap* története Kósa Ferenc hatalmi támogatásának és üldözésének a folyamatoként egyaránt leírható. Aczél támogatta, hogy Kósa főiskolai vizsgafilmként nagyjelmez rendezzen tekintélyes költségvetéssel, és megkapja hozzá még azt a szélesvásznú technikát is, amit például Szinetár az ugyanebben az időben forgatott *Háry János*hoz nem kapott meg.

Azután a hatalom képviselői aprólékosan beleszóltak a filmbe. Keretet csináltattak hozzá, amely elválasztotta a békés jelent a közelmúlt drámáitól. Kivetették belőle azt a Lenin-idezetet, miszerint a parasztsággal szemben még pszichikai erőszakot sem szabad alkalmazni. Egyéb apróbb módosításokat nem számítva az volt a leglényegesebb beavatkozás, hogy átalakították a film '56-os kulcsjelenetét. Ezt a film történetét feldolgozó filmtörténész így írja le: „a felkelők felkísérték a párttitkárt (Bánó Fülöp – Koltai János alakítása) és társait a dombon álló kápolnába, falhoz állították őket, majd körbelőtték a körvonalukat a fejük fölött. A megfélemlítésen kívül tehát nem esett bajuk, de ezt a falu népe csak később tudhatta meg. Ez a folytatás nem szerepel a technikai forgatókönyvben. [...] Ehhez képest a ma is látható végleges változatban, amikor a kápolnában arccal a fal felé állítják a négy embert, közte a rendőrt és a párttitkárt, a párttitkár Bánó Fülöp szembefordul a fegyveresekkel, és vitába száll velük. Felhasználva ezt a pillanatnyi zavart, a másik három ember megpróbál kiszökni a kápolnából, és ekkor rájuk lőnek.”²⁴ Ennek a

jelenetnek az eredeti változata elvezett, ezt a rendszerváltás után sem lehetett visszaszerkeszteni a filmbe.

Kósa Ferenc ezt nyilatkozta – igaz, még 1974-ben – Aczél szerepéről: ő „végig elvszerűen viselkedett, és a legsúlyosabb viták idején sem nyúlt a politikai megtorlás eszközeihez. A beosztottjai ezt a hóhérmunkát bőven elvégezték, de ő, furcsa módon, nem úgy tárgyalt velünk vagy velem, mint egy taknyos gyerekkel, hanem történelemről, politikáról, sok mindenről próbáltunk eszmét cserélni. Viszont az objektív helyzetért, amely körül a legélesebb viták voltak, nem merté vállalni a harcot.”²⁵ Egyáltalán nem biztos, hogy Aczél szándékozott volna „harcolni”, de biztos, hogy ha nem harcolt, akkor képviselnie kellett az '56-os jelenet átalakításának követelményét.²⁶

A film első változatának kópiája 1965 augusztusában kész és belső vetítésen látható volt. A művet végül 1967 áprilisában mutatták be, egy időben Magyarországon és Cannesban. A cannes-i filmfesztivál zsűrije rendezői díjjal jutalmazta az alkotást. Nem érzékelték, hogy az állam beavatkozása folytán „a kukacban lenne az alma”. A *Tízezer nap* éppúgy kinőtt a szövetkezeti jövőt propagáló film keretéből, mint egy évtizeddel korábban Fábri Zoltán *Körhintája*.

Kósa pályája során jó néhány ennél kevésbé jelentős, kevésbé szuverén és a hatalmat kevésbé zavaró filmet is rendezett, sokkal kevesebb

filmművészet. In: „Sereglés voltam egymagam” – Tanulmányok Csoóri Sándorról. MMA MMKI Budapest, 2018, 150. o.

²⁵ Szeffü András: Így filmeztünk 2., 55. o.

²⁶ A film történetéről részletesen mesél Kósa Ferenc, Nemeskürty István és Herskó János. Uo. 42., 45., 49., 51–53., 59., 67., 122–126., 169–170. o.

²⁴ Szeffü András: „...Csoóri, Kósa, Sára gyalogos katonákat...” – Csoóri Sándor és a magyar

szekatúrával – és sokkal kevesebb támogatással! Az 1977-ben bemutatott Balczó-filmje, a *Küldetés* azonban megakadt Aczél György torkán. Ascher Tamás – a nevezetes kaposvári *Állami Áruház* rendezője – egy interjúban arról beszél, hogy Aczél a főszerkesztői értekezleteken „mindig erről a két dologról beszélt, mint a fellazítás jellegzetes tünetéről: az *Állami Áruház*ról és a Balczó-filmről.”²⁷

A *Küldetés*t mindössze másfél hónapig vetítették, de ezalatt 900 ezren nézték meg.²⁸ Pozsgay Imre főszerkesztői értekezleten „szigorúan megrotta” a marxista kritikát a *Küldetés* pozitív fogadtatása miatt. A *Filmkultúra* szerkesztője, Garai Erzsébet 1977. december 16-án tájékoztatja Szabó B. István filmfőigazgatót arról, hogy ők visszaadták a pozitív kritikát a szerzőnek átdolgozásra, aki azonban átdolgozás helyett visszavonta az írását. Ekkor Gyertyán Ervinnel írtak elmarasztaló kritikát,²⁹ amelyet viszont színvonaltalansága miatt a főszerkesztői értekezleten kártékonynak ítélték. Kósa válaszolt Gyertyán írására, de a válaszát nem közölték.³⁰

Nem tudjuk, hogy Kósa elküldte-e a nem közölt válaszát Aczélnek. Azt azonban tudjuk, hogy amikor az előző évben, a *Küldetés* forgatása idején vitatkozni kívánt Rényi Péter egyik írásával a *Kritikában*, akkor előzetesen elküldte Aczélnek a vitacikkét

azzal a kérdéssel, hogy egyetért-e vele, s ha nem, akkor várja és elviseli Aczél korholását.³¹ Nem tudjuk, hogy Aczél mit válaszolt, bizonyára élőszóban közölte a véleményét. Mindenesetre nem találtunk Kósától Rényivel vitatkozó cikket ebből az időszakból a *Kritikában*. Amúgy a Pándi Pál szerkesztette *Kritikában* is pozitív recenzió jelent meg a *Küldetés*ről Nyerges András tollából.³²

A *Küldetés* történetéből is látszik, hogy Király István mennyire naiv volt, amikor Jancsó készülő filmjével, a *Fényes szelekkel* kapcsolatban azt írta Aczélnek 1968 júniusában, hogy ne mondjanak rá nemet, éljenek a manipuláció finomabb eszközeivel: „Kezünkben a reklám, a terjesztés, az ország egész mozihálózata: ha a film ellenszenvesre sikerül: buktasuk meg.”³³

Hogy lehet ilyen filmet készíteni Magyarországon, „ahol a fasiszta gondolkodás maradványai ilyen virulensen élnek”? Ezt kérdezte Aczél Újhelyi Szilárdtól, a felelős stúdióvezetőtől Fábri Zoltán 1967-ben bemutatott *Utószezon* című filmjét látva. Ezúttal megjött az Aczél értékelésének megfelelő kritika: B. Nagy László kegyetlenül levágta a filmet az *Élet és Irodalomban*.³⁴ Aczél azonban ahelyett, hogy elégedett lett volna azal, ahogy az értelmiségi közegekben legerősebben ható lap „helyre tette” az „elhibázott” filmet, nehezményezte, hogy Almási Miklós nem kapott lehetőséget rá, hogy vitatkozzon a lap hasábjain a kritikussal.³⁵ Ebben

²⁷ Eörsi László interjúja Ascher Tamással. In: *A kaposvári Csiky Gergely Színház a kádári kultúrpolitika fényében*. 1956-os Intézet, OHA 922. sz. Idézi: Herczog Noémi: Kuss!, Kronosz Kiadó, Pécs, 2022, 167. o.

²⁸ Bori Erzsébet, Turcsányi Sándor (szerk.): *303 magyar film, amit látnod kell, mielőtt meghalsz*, Gabo Kft., Budapest, 2007, 143. o.

²⁹ *Filmkultúra*, 1977/4, 35–39. o.

³⁰ MTA KK Ms6077/87.

³¹ MTA KK Ms6077/82.

³² *Kritika*, 1977/7, 30. o.

³³ MTA KK Ms6075/33.

³⁴ *Élet és Irodalom*, 1967. február 25.

³⁵ Gál Mihály i. m. 27. o.

az esetben a számára fontos fiatal tollforgató érvényesülése volt a súlyosabb szempont. Amikor viszont a Balczó-filmről fejt ki Almási Aczélval ellentétes véleményt, igen nagy hangerővel kvázi ellenforradalmárnak minősíti őt.³⁶

Nemcsak a kritikusok, hanem a kultúrpolitikusok szubjektivitása és egyéb szempontjai is lehetetlenné tették annak az elvnek a működését, hogy a „túrt” műveket kritikák által kell a „helyükre tenni”.

Aczél viszonya Jancsó Miklós műve-
ihez nagyon sokat változott az idők
folyamán. Úgy kezdődött, hogy Jan-
csó Goldmann György mártírhalált
halt kommunista szobrászról készí-
tett 1959-es *Halhatatlanság* című
filmjét formalistának bélyegezte és
„gyűlölte”, pedig azt Jancsó később
is a „kommunista himnuszai” közé
sorolta.³⁷

Jancsó filmjeit olykor kívülről fo-
gadtatták el a hatalommal. Az 1964-
ben leforgatott *Így jöttemet* ideológi-
ailag elhibázott filmnek bélyegezték.
Aczél Mészáros Márta emlékezete
szerint úgy vélekedett, hogy az egy
szovjetellenes film: „az nem lehet,
durván mondva, hogy egy szovjet
katona a mezőn fosásban hal meg,
és nem harcban, és hogy ebből nagy
botrány lesz”.³⁸

A filmeket a Filmfőigazgatóságon
négy kategóriába sorolták. Ott írták
rá az ún. cenzúralapra az engedély
számát, ott folytak az „elfogadó vetí-
tések”. A besorolástól függött a film

sorsa, terjesztése, az alkotók javadal-
mazása. Jancsó asszisztense, Kézdi-
Kovács Zsolt emlékezete szerint
Aczél az elfogadó vetítésen úgy nyi-
latkozott, hogy „ez a film ötödosztályú
lenne, de mivel nincs ötödosztály,
akkor legyen negyedosztályú, ne is
mutassák be. Aztán nagy nehezen
Nemeskürty kibrusztolta, hogy azért
a filmet bemutassák. De hát ez a zse-
bünkre ment, életemben olyan kevés
pénzt filmért még nem kaptam.”³⁹
Jancsónak is vissza kellett fizetnie a
már megkapott honoráriumot.

A szovjet filmtudomány nagy te-
kintélyű személyisége, Ljudmilla
Pogozseva, a moszkvai filmfőiskola
igazgatója, Mészáros Márta moszk-
vai tanárnője, amikor egy általa ve-
zetett szovjet kulturális küldöttség-
gel Magyarországon járt, Mészáros
Márta kérésére levetíttette magának
a filmet, és elragadtatással nyilatko-
zott róla. Lényegében ez a küldöttség
Pogozsevával az élen rehabilitálta a
filmet, amelyet később felújítottak,
és az értékéhez méltó kategóriába so-
roltak. Arra is volt tehát példa, hogy
Moszkvából védtek meg egy alkotást
Aczéllal szemben, és nem fordítva.

Jancsó következő filmje a *Szegény-
legények* volt. Aczél epés megjegyzés-
sel észrevételezte, hogy a *Valóság*
köre minieszékkal demonstrál Jan-
csó filmje mellett a folyóiratban.⁴⁰
A forgatókönyvíró, Hernádi Gyula
kegyvesztett volt, a neve nem is sze-
repelehetett a stáblistán. Jancsóból
kikényszerítettek egy nyilatkozatot,
miszerint a filmje csakis arról a tör-
ténelmi korról szól, amiről – így az-
tán az is észrevette benne ’56-ot, aki

³⁶ Almási Miklós: *Pisztoly a könyvtárban – életinterjú. Beszélgetőtárs: Nádra Valéria.* Kalligram, Budapest, 2019, 112. o.

³⁷ Szekfű András: *Így filmeztünk 3., MMA Kiadó, Budapest, 2021, 35., 104. o.*

³⁸ Uo. 148. o.

³⁹ Uo. 178. o.

⁴⁰ Wirth Adám személyes közlése.

amúgy nem vette volna észre.⁴¹ A film megkapta a filmkritikusok nagydíját 1966-ban.

A *Szegénylegényeket* Cannes-ban nem vették észre, de amikor George Höllering bemutatta Londonban, akkor már nagyon is felfigyeltek rá. Világsiker lett. 1967-ben Londonban megkapta az év legjobb külföldi filmjének járó kitüntetést.

Jancsó kitűnő exportcikknek bizonyult, s Aczél KB-titkárként tartott első jelentős előadásában már a konzolidáció után létrejött reprezentatív nagy művek között sorolta fel a *Szegénylegényeket* a *Hús órával*, a *Rozsdatemetővel*, a *Hideg napokkal* és a *Falakkal* együtt.⁴² Két évvel később ugyanezt az öt művet sorolta fel a nagy alkotások példájaként a *Lityerturnaja Gazetában*.⁴³

Az 1965-ben még igen kevésbé kedvelt Jancsó Miklós készíthette el 1967-ben a Nagy Októberi Szocialista Forradalom ötvenedik évfordulójára az első szovjet–magyar koprodukciós filmet, a *Csillagosok, katonákat*. (A Szovjetunióban a filmnek alaposan átszerkesztett, rövidített, megszelídített, erejét veszített változatát vetítették.) Jancsónak a hatvanas évek végétől a nyolcvanas évek végéig támogatásban, tűrésben, tiltásban egyaránt volt része elég. Mindenesetre különlegesen jó viszony alakult ki közte, alkotótársai és Aczél között.

---

⁴¹ Népszabadság, 1966. március 19.

⁴² Aczél György: *Kulturális és ideológiai életünk néhány időszervi kérdése*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1968, 7. o.

⁴³ *A szocialista demokrácia és a mai magyar kultúra*. In: Aczél György: *Eszmének erejével*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1971, 153–161. o.

A magyar filmművészet másik kiváló „exportcikke” Szabó István életműve volt. Mielőtt az lett volna, ő sem lehetett a hatalom kedvence. Herskó János így emlékszik vissza első játékfilmjének, az 1964-es *Álmodozások* korának az engedélyezésére: „Hallani sem akartak róla, a minisztérium nem merte átengedni. Aczél az NDK-ban volt. Megtudtam, hogy az NDK-ból hazajövet, este megy az Operába. Elmentem a lakására a Balzac utcába, pofátlanul fölcsöngettem, és amíg átöltözött, rádumáltam, hogy engedélyezzen egy zárt vetítést a KISZ-ben, azzal nem kockáztat semmit, és majd meglátjuk, mit mond a KISZ. Mindketten tudtuk, mit fog mondani a KISZ, és hogy arra lehet hivatkozni. Ilyeneken múltott. De ez akkor még élvezet volt, mert tudni lehetett, hogy az Aczél se bánná, ha kijöhetne a film, mert ő is tudja, hogy ez nem rossz, se neki, se a magyar államnak.”⁴⁴

Szabó István erre így emlékezik: „Az *Álmodozások* korát az elfogadási vetítés után a Művészeti Tanács betiltotta. Később Herskó elérte, hogy Aczél megnézze a filmet. Ő behívott. – Láttam a filmjét – mondta. – Nekem nagyon tetszett. Vágjon ki belőle valamit, és adjon egy másik címet. – Mit vágjak ki? – kérdeztem. – Amit akar. Egy hónap múlva nézze meg újra, biztosan talál valamit, csak hozza be nekem a filmet, amit kívágtott. Egy hónap múlva jelentkeztem. – Mi az új cím? – kérdezte. – Szeretném meghagyni az *Álmodozások* korát – mondtam. – Nézze, ha maga a fiam lenne, azt mondanám, másnak is hadd legyen igaza. Felnőtt kamaszok... Mit szól? – Nem tudom...

---

⁴⁴ Beszélő, 1997/11, 10. o.

És a filmet bemutatták Álmodozások kora – felnőtt kamaszok alcím-mel.”

Szabó második játékfilmje, az *Apa* kapcsán viszont Aczél már ordítózott Papp Sándor filmfőigazgatóval, hogy meggyalázzák a magyar zászlót.⁴⁵ A film '56-os jelenetében ugyanis a lyukas zászló látszik, más nem is látszódhatna. Szabó István: „Erről én soha nem hallottam. A filmet valóban betiltották, de főleg a filmben megjelenő Sztálin-képek miatt. Pár nap múlva felhívott Dósai István, a Hungarofilm akkori vezérigazgatója: »Aczél elvtárs azt javasolta, hogy küldjük ki a filmet a moszkvai fesztivál válogató bizottságának. Ha ők elfogadják, akkor itthon sem lehet senkinek semmi kifogása.« A film elnyerte a Moszkvai Filmfesztivál nagydíját. Dósaiék azonnal felhívták Aczél a hírrel, aki Dósaiék szerint nagyon örült. A film zöld utat kapott itthon, amint elfogadták a versenyprogramba.”

Aczél és Szabó között a későbbiekben eléggé lírai viszony alakult ki. 1985-ben a rendező megköszönte néki, hogy „annyit segített” a *Mephistóban* és a *Redl ezredesben*. Szabó István: „Például a segítsége nélkül nem forgathattunk volna az Operaházban és több más helyszínen.”⁴⁶ Szabó küldött Aczélnek módosított forgatókönyvet egy „segítő” beszélgetés után. A *Találkozás Vé-nusszal* novelláját „a nevelt fiú szeretetével és tiszteletével” küldi neki – immáron a rendszerváltás után, amikor már semmilyen egzisztenciális érdek nem köthette őt Aczélhoz.⁴⁷

Makk Károly *Szerelem* című filmjének története is nagyon tanulságos Aczél szempontjából.⁴⁸ Egyrészt igaz, hogy a film koncepciója, alapötlete, Déry Tibor két novellájának összeépítése részben Aczéltól származott. Egyáltalán nem biztos, hogy az ő kezdeményező szerepe nélkül létrejött volna-e a magyar filmtörténetnek ez a remekműve. Másrészt a film „elhárításában” ugyancsak nagy szerepe volt Aczélnek, és – ha igaz (hisz minden kétes, amit csak visszaemlékezésekből tudunk) – nem különösebben ízléses módszerekkel igyekezett éket verni az író és a rendező közé. Mindkettővel igyekezett elhitetni, hogy a másik miatt nem lehet a filmet megvalósítani.⁴⁹ Kétséges, hogy létrejött volna ez a magyar film, ha Aczél nem hozza kényszerhelyzetbe a megfilmesítési jog németországi eladása, ha nem készülhetett volna el a film amúgy is Aczél és a magyar állam hatókörén kívül. De az is kétséges, hogy ha más áll a hatvanas évek végén Aczél helyén, érvényesült volna-e az az Aczélra nagyon jellemző megfontolás, hogy ha Németországban készül el a film, akkor „ellenünk” szól, el kell utasítani, Déry és Makk elvész a számunkra. Ha viszont nálunk készül el, akkor „mellettünk” szól, hogy elkészülhetett, és megőriztük „magunknak” az alkotókat.

Aczél (ha ugyan rajta múlt, ami ez esetben nem biztos, de lehetséges) legalább hat évig, de a legelső gondolattól számolva egy évtizedig is gátolta a film megszületését. Az

⁴⁵ Gervai András i. m. 224. o.

⁴⁶ Szabó István e-mailben küldte el a kiegészítéseit a filmjeiről szóló részhez.

⁴⁷ MTA KK Ms6095/112., 118., 127.

⁴⁸ A történet részletes leírását l. Botka Ferenc (szerk.): *D. T. úr X-ben*. Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 1995, 119–123. o.

⁴⁹ Botka Ferenc (szerk.): *Kortársak Déry Tiborról*. Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 1994, 80. o.

International Herald Tribune-nak a *Szerelemről* szóló cikkében Makk úgy válaszolja meg a film késleltetésére vonatkozó kérdést, hogy a várakozás ugyan nehéz volt, de közben rendezhetett más filmeket, és visszakérdezt: mennyit kellett várni Visconti *Proust*-filmjére? Erre így reagált Aczél: „Hercegem, köszönöm a cikket. Ez a film a mi filmünk.”⁵⁰

Aczél viszonya Makk filmjeihez úgy kezdődött, hogy 1958-ban a *Ház a sziklák alatt* című filmről úgy vélekedett, hogy antihumanista alkotás, és az „ellenforradalom” után, amikor az emberek nyugalmat kívánnak, biztatást és bizalmat a jövőben, nem ilyen filmekre van szükség, „ezért nem látom ennek a filmnek a sorsát, legalábbis e pillanatban, amikor minden pozitív erőre szükség van”.⁵¹ Ha Aczélon múlik, ennek a filmnek is várnia kellett volna ki tudja hány évet, amíg „eljön az ideje”. 1958-ban Aczélnek talán még nem volt elég ereje a késleltetéshez egy befutott filmrendezővel szemben, aki mögött olyan nagy sikerek voltak, mint a *Liliomfi*.

Az *Egy erkölcsös éjszaka* tervét 1958 táján Aczél azzal söpörte le az asztalról, hogy „állami pénzből nem finanszírozunk kuplerájtörténetet”.⁵² Ezúttal sikerrel járt. A film csak 1977-ben készült el. A *Macskajáték*-ból, egy másik jól értékesíthető exportcikkből, Örkény István egyik fő művéből készült film megszületését is nagyjából egy évtizedig késleltették.

Makk életművében remekművek és olcsó, olykor propagandisztikus

zsánerfilmek váltogatják egymást. A *Fűre lépni szabad* című, 1960-ban bemutatott filmje az utóbbiak közé tartozik. Aczél nem is volt elragadtatva a film tervétől, hiszen a történetből nem volt nehéz megítélni, hogy a film olyan lesz, amilyen lett is, de kelletnél jóváhagyta, mert politikailag ártalmatlan vagy inkább hasznos volt. Ennek nem kellett várakoznia.⁵³

Aczél elmesélte Makknak, hogy Kádár szerint „film nekünk még annyit nem ártott”, mint az *Egymásra nézve*. Kádár állítólag le is szúrta miatta Aczél, aki azonban nem tett a film ellen semmit.⁵⁴ Mindenesetre Aczél úgy tüntette föl magát Makk előtt, mint aki Kádárral szemben is „tartja a hátát” Makk filmjét védendő. Lehet, hogy így is volt, de nem biztos.

Makk Károly itt idézett memoárja pozitív képet ad Aczélról. „Kedves Főnök!” megszólítással írja leveleit Aczélnek, és köszöni a barátságát.⁵⁵

Bacsó Péter úgy emlékszik, hogy amikor elküldte Aczélnek *A tanú* filmregény dedikált példányát, Aczél azt írta vissza: „Köszönöm közös művünket. Nagyon élveztem.” Bacsó: „Válaszoltam neki: »Úgy közös, hogy én megcsináltam, Ön pedig betiltotta.«”⁵⁶ Mint alább látni fogjuk, Aczél nem éppen ezt válaszolta, de nagyon valószínű, hogy valamikor, valamilyen formában Aczél a rendezővel közös művüknek nevezhette a filmet, mint ahogy a *Szerelem* esetében is.

1968 őszén Újhelyi Szilárd ment el Aczélhoz *A tanú* forgatókönyvé-

⁵⁰ Makk Károly: *Szeretni kell*, Kossuth Kiadó, Budapest, 2014, 251–252. o.

⁵¹ Uo. 91. o.

⁵² Uo. 306. o.

⁵³ Uo. 97–98. o.

⁵⁴ Uo. 373. o. és Gervai i. m. 69. o.

⁵⁵ MTA KK Ms6083/17

⁵⁶ *Népszabadság*, 1993. június 21.

vel, hogy engedélyt kérjen a film elkészítésére. Előzőleg Rényi Pétertől kaptak olyan jelzést, hogy a korábban féltetett, engedélyezhetetlennek vélt témát esetleg elő lehetne venni. Rényi a tűréshatárok kedvező elmozdulására Aczéltől kaphatott jelzést. Bacsó: „Újhelyi Szilárd mint filmfőigazgató Aczél György Balzac utcai lakására ment föl a döntő válaszáért, én pedig lent, a park sarkán vártam izgatottan, mint egy krimiben. Valami kis cédulán hozta a verdiktet: »Ez egy magyar Szejk, egy paraszt-Szejk lehetősége. Bacsó megcsinálhatja, de szigorúan csak a saját rizikójára, nincs garántálva, hogy be is mutatjuk.«”⁵⁷ (A *Švejk*re való utalásnak jelentősége van, a *Švejk* Kádár János egyik kedvenc könyve.) Bacsó személyesen is tárgyalt Aczéllal, közösen választották ki a film mottóját (Marx: „Miért halad így a történelem? Hogy az emberiség derűsen váljék meg a múltjától.”).

A forgatás megkezdődött. Azután leállították. Majd újra engedélyezték azzal, hogy Rényi Pétert mint „bűnpártolót” kiküldik a film politikai biztosának. Rényi beleszólt a részletekbe. Ő íratta bele a filmbe a nyilas Csetneki figuráját, hogy a film ne csak balra üssön.

A film 1969-ben elkészült. A legelső politikai vezetésből többen foglalkoztak vele, de nem lehet pontosan tudni, hányan és kik. A film kópiáját elkobozták. Hosszú és áttekinthetetlen alkudozás kezdődött Orbán László miniszterhelyettes főszereplésével, hogy milyen változtatásokkal, föltételekkel lehetne esetleg valamit kezdeni a filmmel. Kivágattak egy-két jelenetet, aztán minden külön

döntés nélkül úgy kezelték *A tanút*, mint egy kísérleti filmet, amelynek nincs bemutatója, nem írhatnak róla kritikát, nem forgalmazhatják külföldön, de eseti engedélyekkel különböző alkalmakkor bemutathatják. Nem is engedélyezték, nem is tiltották be. Pozsgay Imre például levitte Kecskemétre. 1977 decemberében egy retrospektív Bacsó-sorozat keretében engedélyezték a vetítését a Bányász moziban, ahol rendőri erővel kellett kordában tartani a jegyért tülekedő tömeget. Egy ízben a Közgazdaságtudományi Egyetem kapta meg a filmet egy napra, és huszonnégy órán keresztül vetítették egyfolytában.

A tanú sorsát Aczél György a következőképpen interpretálta: „Amikor kijött a film, akkor megállapodtunk, hogy zárt körű bemutatások lesznek... állítom, hogy... megállapodásunk értelmében háromszor annyian nézték meg úgynevezett zárt vetítéseken..., mint ahányan megnézték volna, hogyha mindjárt nyilvánosságra hoztuk... egy percig sem volt szó arról, hogy be van tiltva, ez úgynevezett kísérleti filmnek készült..., mint a Balázs Béla Stúdió filmjei... a Bacsó most mártírnak tünteti föl magát *A tanú*ért. Az első perctől kezdve a megállapodás értelmében így volt, hogy ez egy kísérleti film.”⁵⁸

Az aczéli apológia technikájának három jellegzetes elemét ismerhetjük föl ebben a szövegben. A diktátum kontraktualizálását, kvázi szerződésként, megállapodásként, gentlemen's agreementként való feltüntetését; az érdemi és rendkívüli döntések

⁵⁷ Respublika, 1995. február 3–9.

⁵⁸ Aczél György-interjú. Készítette Hegedűs B. András, Kozák Gyula, Litván György 1989–1991-ben. 1956-os Intézet Oral History Archivuma, 162. sz., 306–307. o.

reguláris, alternatíva nélküli és az előzményekből egyértelműen következő döntésként való bemutatását; a depriváció depreciaációját, azaz a megfosztás lekicsinylését. Aczél itt úgy tesz, mintha nem lenne tisztában egy film nemzeti és nemzetközi nyilvánosságának, nyilvános értékelésének, kritikai visszhangjának jelentőségével. A filmből kivágták azt a jelenetet, amelyben Pelikán meglátogatja a siralomházban Dániel Zoltánt.

Bacsó a hatalom humorelviselő képességének általános hiányára vezeti vissza *A tanú* sorsát, hivatkozva arra, hogy az 1967-ben készült „komoly” filmje, a *Nyár a hegyen* legalább olyan kényes volt politikailag, mégis gond nélkül átment.

Nem a hatalom humorelviselő képességének hiányáról volt itt szó, hanem a humor vonzerejének beszámításáról. Arról, hogy a *Nyár a hegyen* csak egy szűkebb értelmiségi rétegre lehetett hatással, *A tanú* pedig sokkal nagyobb vonzerőt gyakorolhatott sokkal szélesebb körben. És persze az sem mindegy, hogy a *Nyár a hegyen* 1968 augusztusa előtt készült, *A tanú* pedig utána.

Varga Balázs filmtörténész egyik tanulmányában kifejti, hogy 1969 fordulópontot jelentett a magyar film betiltástörténetében. *A tanú* mellett a következő években betiltották Magyar Dezső filmjeit, az *Agitátorokat* és a *Büntetőexpedíciót*, Gazdag Gyula filmjét, a *Bástyasétány '74-et* és még számos dokumentum- és játékfilmet.⁵⁹

A tanút nem a film ellenségei, hanem a protektorai cenzúrázták, csonkították. A film ellenségei a háttérben vannak és passzívak. Aczél és köre – Újhelyi Szilárddal, Rényi Péterrel, Orbán Lászlóval, Tóth Dezsővel, Pozsgay Imrével, Kardos Györggyel – láthatólag nem közömbös a film sorsa iránt. *A tanú* története az „érted cenzúráztlak, nem ellened” tipikus esete. És tipikus csapdája. A reformellenes tábor meggyengülésekor, 1979-ben a film nyomban bekerül a hivatalos filmforgalmazásba, igaz, csak egy moziban, a Tinódiban játsszák naponta egyszer, de két éven át. A filmet Aczél kiengedi Cannes-ba, ahol hatalmas sikert arat, és 32 ország megveszi.⁶⁰ A Magvető pedig kiadja a filmregényt. A film azokkal együtt győz, akik cenzúrázták és a betiltását képviselték. (Ez a győzelem egyszersmind bizonyítja, hogy Aczél valóban csak ürügyként használta föl – még az életútinterjújában is – azt a tényt, hogy Rajk Júliát mélyen fölháborította a film, amelyben „az akasztás elmarad”.)

Bacsó Péter a filmregényt ezzel a szöveggel dedikálta Aczélnek: „bizakodva, hogy együtt örülünk.”⁶¹ Aczél a Bacsóhoz írt levelében köszöni „hogy elküldte az oly sok beszélgetés, vita és vizsályban megszületett »Tanu« c. film forgatókönyvét. Joggal bizakodik abban, hogy örülök a könyv megjelenésének, de engedje meg, hogy a köztünk lévő jóviszony alapján hadd mondhassam meg, mennyire örülnék, ha a filmben megvalósul az, ami a forgatókönyvben lehetőség volt, hogy valóban nevetve tudtuk volna a múlt egy darabját temetni.”⁶²

⁵⁹ Varga Balázs: *Tűréshatár*. In: Kisantal Tamás és Menyhért Anna (szerk.): *A kádár-korszak művészete*, JAK-füzetek 139., L'Harmattan Kiadó – JAK, Budapest, 2005, 117. o.

⁶⁰ Gervai András i. m. 103. o.

⁶¹ MTA KK Ms6140/67.

⁶² MTA KK Ms6049/52.

Aczélnek nyilván nem a nevetéssel, hanem a temetéssel kapcsolatban volt hiányérzete. Joggal. A kacagó néző Aczél elvárásaihoz képest nem érezhette eléggé, hogy az a múlt teljesen el van temetve.

A *tanú* esetében Aczél valószínűleg nem annyira saját meggyőződését követve, inkább a hatalmi erőviszonyok kényszerében, illetve kényszerérzetében tartotta távol a széles nyilvánosságtól *A tanút*. De egyáltalán nem biztos, hogy az Aczél által érzékelt kényszer valóságos volt. Újhelyi Szilárd abban a tudatban mondott le 1971-ben a filmfőigazgatói állásáról, hogy nem volt az. Ez volt a lényege annak a hosszú, látványos veszekedési folyamatnak, amelyek a végén sok lemondási kísérlet után (többek között *A tanú* miatt és a *Szerelm* bemutatójának elhalasztása miatt) Újhelyi véglegesen lemondott. Gyórfy Miklós az Újhelyi Szilárddal folytatott beszélgetésében elmondja, hogy Aczél egy magánbeszélgetésben úgy fogalmazott: „Nem biztos, hogy mindig elmentem a falig, ezt majd utólag értékelni kell, de mindig el akartam menni a falig.” És felteszi Újhelyinek a kérdést: „Te ezt hogyan láttad-látod barátságok, együttműködések során?” A válasz: „Én úgy láttam, látom, hogy tökéletesen igaz, amit mondott. Főleg, amikor azt mondja ma: nem biztos, hogy elmentem a falig. Éppen erről voltak köztünk mindig a viták. Akörül, hogy indokolatlanul tételez fel falakat, hogy indokolatlanul nem mer kockáztatni, hogy indokolatlanul óvja azokat a kis eredményeket...”⁶³ Ezzel szemben Aczél azért korholja Újhelyit, hogy nincs meg

benne az állóképesség, a kitartás, a türelem a harcok végigviteléhez, és a könnyebbik megoldást választja, amikor levonul mellőle a harcmezőről.⁶⁴

Ritkán tudunk megfogható tényekre hivatkozva állást foglalni abban, hogy Aczél egy-egy alkalommal „element-e a falig”, vagy sem, de *A tanú* esetében legalább azt vélhetjük, hogy nem ő volt a fal. Gazdag Gyula 1974-ben betiltott *Bástyasétány '74* című filmje esetében ezt sem tudjuk. Aczél némelyek szerint magára ismert az Óze Lajos által alakított figurában, és ezért raboskodott oly sokáig dobozban a film, de ez korántsem biztos.

A Film- és Televízióművészek Szövetségének azon az 1973-as közgyűlésén, amelyről már idéztük Gazdag Gyulának a BBS-sel kapcsolatos hozzászólását, kitört a keserűség az 1968 után megromlott viszonyok miatt. A KB TKKO alosztályvezetőjének, Molnár Jánosnak az összefoglalója szerint „Fábri Zoltán elnöki megnyitójában fájdalmas pátosszal beszélt az elmúlt 4 évről”. Kovács András főtitkár szerint a rossz közérzet okai: „az ideges légkörű viták, a fordulópontként emlegetett 1968 óta romló feltételek; az alkotó közösségek megszüntetése stb. Lelkesen üdvözölte a Balázs Béla stúdió dokumentum filmjeit. Megemlítette – kérésünk ellenére – a még be nem mutatott *A tanú* és *Makra c.* filmeket is.”⁶⁵ Ezek szerint a pártközpontból fölszólították a

⁶³ 168 óra, 1989. október 3.

⁶⁴ Újhelyi Szilárd-interjú. Készítette Tóth Pál Péter 1982–1985-ben. 1956-os Intézet Oral History Archivuma, 40. sz., 536. o.

⁶⁵ MTA KK Ms6034/228.

szövetség főtítkárát, hogy a beszámolójában említést se tegyen a dobozba zárt filmekről.

Aczél szempontjából viszont ezek a siker évei, amikor megszületett és a mozikba került egy sor fontos és örökbecsű magyar film: a *Fényes szelek* (amelyről lezajlott a korszak legszélesebb körű, igen nyílt vitája), a *Feldobott kő*, az *Örkény*-filmek: az *Isten hozta, órnagy úr!* és a *Macskajáték*, a *Szerelem*, a *Szerelmesfilm*, *A sípoló macskakő*, a *Szindbád*, a *Régi idők focija*, a *Tűzoltó utca 25.* – a felsorolás nem teljes.

A *Makra* két évig pihent a dobozban, illetve nem pihent, mert Aczél – Kertész Ákos visszaemlékezése szerint – kockáról kockára megnézte Rényivel, aki megmondta, mit kell belőle kivágni. A filmet „széttrancsírozták, de bemutatták”.⁶⁶

1980. május 24-én Aczél levelet ír Szabó B. Istvánnak: „Kedves Szabó Elvtárs!

Megkaptam a MAFILM 1979-1980-as kiadványát. Szerény ismerettel, de a lehető legnagyobb tárgyilagossággal, igénnyel, sőt a bűnrészes elfogultságával néztem végig ezt a számomra figyelmeztető dokumentumot. Megdöbbenő, hogy hány már eddig is joggal és okkal megbukott film; a rövid kétmondatos kivonatokból is látható, semmitmondó témák; eredetieskedő feldolgozások; többszörösen bukott rendezők szerepelnek itt. Nem tudom, hogy mikor szakad vége ennek a mind nehezebben elviselhető szériának, de az elkészült és készülő filmek listáját nézve, mai társadalmi valóságunk ismeretében, úgy érzem, hogy cselekedni kellene.

Csak erre szerettem volna baráti szívvel ebben a magánlevélben felhívni figyelmét.”⁶⁷

Ezt a „baráti szívvel” írt drámai levelet aligha olvashatta másképp a Filmfőigazgatóság vezetője, mint „sárga lapos” figyelmeztetésnek kiállítás előtt.

Az 1979–1980-ban elkészült, bemutatott, tervezett filmek között egyebek mellett ezeket találjuk: Jancsó: *Magyar rapszódia/Allegro barbaro*, Gothár: *Ajándék ez a nap*, Szabó: *Bizalom*, Huszárík: *Csontváry*, Jeles: *A kis Valentino*, Rózsa: *Vasárnapi szülők*, Bódy: *Nárcisz és Psziché*, Erdély: *Verzió*.

Ezeknek az éveknek a termése esztétikai szempontból nem indokolná a drámai megszólalást. De hol van ezek között olyan film, amely a hatalomnak az általa irányított társadalomról alkotott képét visszaigazolná? Amelyet a „politika” hasznosnak, „pozitívnak” tekinthetne? Vagy igaz lenne rá az, amit Aczél az 1980-as filmszemlén mondott, hogy „nincs olyan keserű igazság, amelyet többes szám első személyben el ne lehetne mondani.”⁶⁸

Ekkor már nemigen létezett a hatalom és a filmesek „többes szám első személye”. Ez már nem a *Talpalatnyi föld*, a *Valahol Európában*, a *Körhinta*, a *Hannibál tanár úr* vagy a *Tízezer nap*, *A tanú*, a *Szerelem* korszaka.

Erdély Miklós *Verzióját*, amely a BBS-ben készült, betiltották. *A kis Valentinót*, amelyről Szekfű András azt mondja, hogy „provokáció volt az addigi magyar filmkészítés-

⁶⁶ Gervai András i. m. 212. o.

⁶⁷ MTA KK Ms6051/270.

⁶⁸ Szekfű András magánfelvétele.

sel szemben”,⁶⁹ és amelyet 2000-ben bevásároltak az „Új Budapesti 12-be”, a Hunnia Stúdióban a kollégák is súlyosan elmarasztalták, és „ahol csak lehetett, nem vetítették”⁷⁰. A Jean-Luc Godard által elragadtatottan üdvözölt filmet nem engedték külföldre.⁷¹

Jeles következő filmjét, az *Álombrigád*ot betiltották, azt csak a rendszerváltás évében mutatták be. Az *angyali üdvözet* című filmjéről pedig ezt írta a kultúrpolitika szócsövének tekinthető Nagy Péter: „Gyalázat, hogy ez a film elkészült. Gyalázat, hogy ez a film moziba kerülhet.” Ez a két film 1982–83-ban készült.

1982-ben mutatták be Gothár Péter filmjét, a *Megáll az időt*. A filmművészsövetség játékfilmbizottsága 1982 őszén egyhangúlag a *Megáll az időt* ítélte az év legkiemelkedőbb filmjének.

Az 1982. október 15-én tartott főszerkesztői értekezleten Tóth Dezső miniszterhelyettes kifogásolta a „generációs alapon torzító” filmről megjelent pozitív kritikákat. Aczél is elítéli itt a „hatvanas éveket eltorzító” filmet. Ezen a főszerkesztői értekezleten Kulin Ferenc visszautasította a *Mozgó Világ*ot ért kritikákat, és kijelentette, hogy lapjával „közvetíteni szeretett volna a párt és állami vezetés és egy gettóba zárt ifjú nemzedék között. Számára erkölcsi kérdés, hogy azokhoz az írókhoz álljon, akik-

ről a politikai, a hatalom lemondott, s közvetítsen közöttük.” Erre Aczél így válaszolt: „Ne túrják, hogy egyesek nemzedékek, kortársak nevében beszéljenek – mint itt Kulin Ferenc –, mert ez a nemzedék nem azonosítja magát a felelőtlenül pocskondiázókkal. A nagy többség – a mérnök, az agronómus – végzi a dolgát, ezt kell látni és láttatni a művészet erejével és a publikációkkal is.”⁷²

Még Király István is arra inti Aczél, hogy ne dobjuk el magunktól az olyan kiváló filmeket, mint a *Megáll az idő*. Egykor majd szégyellhetjük ezt is, mint az egykori *Felelet*-vitát.⁷³

Jeles, Gothár és nem is nemzedék-, hanem attitűdtársaik már nem azon a pályán futottak, amelyen Kósa, Szabó, Jancsó, Makk, Bacsó és az ő társaik munkaközösségbe és személyes emberi viszonyba kerülhettek Aczéllal, illetve ő velük. Ők már Aczél varázskörén kívül álltak.

Az igazság az, hogy a Kulin által emlegetett nemzedék inkább mondott le a hatalomról, mint az róluk.

A *Megáll az idő* után egy évvel készült el és két évig dobozban maradt Mészáros Márta önéletrajzi trilógiájának első része, a *Napló gyermekeimnek*. Mészáros Márta tudomása szerint Aczél dührohamot kapott: hogy lehetett ezt a szovjetellenes filmet megcsinálni, és ez a film is egyik oka volt annak, a többivel együtt, hogy Szabó B. Istvánt 1983-ben leváltották.

⁶⁹ Szekfű András: *Így filmeztünk 4.*, MMA Kiadó, Budapest, 2023, 218. o.

⁷⁰ Uo. 164. o.

⁷¹ Uo. 218. o.

⁷² MTA KK Ms6037/81.

⁷³ MTA KK Ms6075/62.

Fura figurák

Csató József műveiről

*Volt egy brillós, a csuszbugó
Gimbelt és gált távlemben,
Minden mimicre purrogó,
Mómája ingibe.
Lewis Carroll: Szajkóhukky*

Csató József festményeit nézve az első kérdés talán az, hogy absztrakt vagy figurális munkaként közelítsen-e a szemlélő a művekhez. Talán az előbbi felé terel az, hogy kifejezetten nehéz megnevezni a képeken szereplő dolgokat; a művekre inkább rámutatni tudunk (ez-az, mondjuk, hogy helyettesíthessük a mozdulatot) és a képtér, vagyis az ábrázolt viszonyrendszere helyett inkább a kép mint tárgy koordináta-rendszerében helyezük el őket (jobbaldalt felül, alul), hogy valamilyen módon meg tudjuk nevezni az egyes elemeket. Ezekbe kapaszkodhatunk aztán az értelmezés során: lábak (mint a *Nem várt reakción* vagy a *Közelebben*), kezek (*A leopárd csókja*) szemek (*Szülői titkok*, *Képernyőkkel aludni*) mint részletek segítenek a kompozíció egészének a megértésében. Az *Ontológia II.* mirói absztraktságát a jobbaldalt alul néző macskafej segíti – ha megérteni nem is, de – elhelyezni a figurális értelmezési tartományban. Ahogy a szemlélő ki tudja mondani a részleteket, lassan lesznek szavai az egészre is.

Az *Egyszerű terveken* mintha egy figura könyökölné, az etruszk síremlékeket idézné tartása és arányai, de sem fejét, sem derekát, csípőjét nem tudjuk beazonosítani. A lábai – vagy inkább a baloldalt középen található csíkos ívek – és a háttér egyértelműen kitér ebből az értelmezésből, formai jelentésüket kizárólag abból az előzetes feltételezésből nyerik, hogy tényleg emberi alakot látunk, aki/ami tényleg köthető valamilyen módon a mediterrán világhoz.

A művek így a kategóriákban gondolkodó, geometriai tisztaságra törekvő szemlélőt a wittgensteini tétel újragondolására készítetik: „Amit nem tudunk elgondolni, azt nem tudjuk gondolni; tehát nem tudjuk mondani sem azt, amit nem tudunk elgondolni.” Az egyes elemek megnevezése, azaz a megértés egyben birtokbavétel is: a saját értelmezési keretek ráerőszakolása a vizuális élményre. Mihez tudunk kezdeni azzal, ha a *Reggeli Csodán* megnevezzük a szemeket, felismerjük a napot és azonosítunk egy fát? A dolgok nevének kimondásával a vizuális élmény egyszerre növekszik és veszít; megneveztünk valamit, de ki is zártuk az ezzel ellentétes élményeket. Ez pedig veszteség, hiszen a felület folyamatosan ugrál a felismerés és a tiszta absztrakció között: néhol még azt is megengedi, hogy egyes formák a kép olvasási irányának változásával másfajta értelmet nyerjenek. Csató József könyvében a műveit egy saját fejében létező kerthez hasonlítja: és ahogy egy

kertnek sincs az időben állandó, csak pillanatnyi állapota, hiszen minden a folyamatos növekedés és változás állapotában van, úgy ezeket a képeket is inkább ennek alapján kellene megértenünk: egy növekedésben lévő, folyamatosan változó világ lenyomataiként.

Gárdonyi László

60

Csató József: Padlás

Gergely Ágnes

Visszhang

Zeng az a hang a világon:
„Drága, simulj a karomba,
várnak a jószagu álmok,
vár a csodák birodalma.”

Ezt nekem, énnekem írtad,
tűz nyeli, ontja a pernyét,
nincs szövevénye a sírnak,
hús vagyok, és te huszonhét.

Szél zuhog, ég suhog akkor,
nincs titok, és temető sem,
szűnik a rémteli aggkor,
áll a halál az időben.

Őrzöl-e holtan is engem?
Szellemed őrzöd-e bátran?
Nélküle nincs hova lennem,
áll az idő a halálban.

2025. január 24.

Istók Anna

Ne csak így

hogy egyszerre minden
elhált éjszaka mocska
kísértsen fáradt mozdulataink mögül
ahogy a parton hagyott napozóágyak
kívülállósága egy fagymentes éjszakan
kívül rekedtünk a kegyelmen
olcsó zajok kísértének
egy mosógép rozsdás zúgása
egymáshoz koccanó rideg tekintetünk
a levetett ruhák nyöszörgése a padlón
bármit is teszünk csak csendben
ne bántsuk meg a kifogásainkat
őrizzük mélyen az eltelt évek sokszögű fájdalmát
ne csak így hanem
a tovább reménytelensége nélkül
ahogy érteni kezdjük
egy félbehagyott szívverés szobafogságát

REM I.

hajnalban kelni hogy tied legyen
az első fél óra
lesütött szemmel várni a napot
a reggel egyedül hozzád tartozik
öltözni kimenni elindulni
mindkét kézben lóbálni valamit
szatyrot pórázt cigarettát
semmitmondó szavakat
tennivalót keresni ha nincs is
társalogni és társsal élni
ne érjen hozzád senki

REM II.

Keljek váratlan ébresszen illúzió
hintázzanak ideges neuronok
a szúnyogháló résein
legyek egymagam
oldódjak fel lassan a valóságba
szemtelen rutinok végezzék helyettem a reggelt
igyam a hétköznapiak
dupla fekete kényelmét
vezesse kezem a megszokás
lakásban csend untasson
kertben darázs
keresse tegnapi illatok nyomát
a fák mögött szülessen tompán a reggeli csúcs
ne kelljen megszólalnom
egy félbetört REM fázis után

Nyilas Atilla

Sakkvaktság

Szabolcsi Jánosnak

Ez legyen az utolsó, amit elfelejtek:
helyesen fölrakni a kezdőállást,
ahogy apa vagy nagypapa mutatta.
Egymással játszottak, apa ölében ültem,
ő jött, és kérdezték, mit kellene lépnie,
arra gondoltam, hogy csak nem a lóval
(sakk-bástyát lehetett volna adni vele),
ám nem mertem hangosan mondani.
Egy gyerek-sakk-könyv sokat segített.
Akkoriban még nem tudtam veszteni,
de sokszor lesöpörtem a bábukat!
A barátom gyengébben játszott nálam,
én meg rosszabbul pingpongoztam,
éveken át tartó versengésünkben
akkor kaptunk pontot, ha a másikat
abban vertük meg, amiben ő a jobb.
Egyszer, amikor kórházba kerültem,
ha jól emlékszem, fertőzőosztályra,
csak egy sakk-készletet vittem magammal,
boldogan hívtam ki sorra a betegeket.
Egy gimnáziumi barátom sakkszenvedélye
összekapcsolódott az *Equus* dráma irántival,
piedesztálra emelve a ló figuráját.
Nemzetközi mester magyartanárom
mutatott egy Emanuel Lasker-játszmát:
sötéttel magára engedte a másikat,
vállalva az elnyomatott helyzetet,
talán anyagi hátrányba is kerülve,
ahogy pillangó készülődik a bábban,
a tábla alján rendezgette sorait,
bevárta míg világos teljesen kitámad,
s akkor néhány váratlan húzással

fordított, mintha igaz lett volna a vád:
valóban hipnotizálta volna ellenfelét.
Diadalmas érzés volt megverni apámat,
nagyapával játszva viszont neki szurkoltam,
a táblára olykor a béke jelét vizionálva,
de hagyni azért nem hagytam magam.
Várnába igyekeztem autóstoppal,
a bolgár fiatalokkal, akik fölvettek
és vendégül láttak, nem volt közös nyelvünk,
egy sakkjátszmával vívtam ki elismerésüket.
Bányász koromban, munka után
egy térisakkozó-féle ellen álltam ki,
unikummal fényesítettem az elmém,
és nem hagytam beugratni magamat.
Szeretkezés után meztelenül sakkozni
egy öntudatos, szikrázó értelmű nővel
az egyik legerotikusabb élményem volt.
Mikor orosz szerelmem bolgár fiúja
szakításukkor Budapestre jött,
mert korábban nálam laktak néhány napig,
éjszakákon keresztül sakkoztam vele.
Ifjúkori nagy sorozatomban
éveken át nem vert meg senki sem.
Egyszer az egyik egyetemi társamnak
hosszasan magyaráztam a játékról,
figyelmesen hallgatott, mint Toldi,
aztán első néhány lépéséből kiderült,
hogy erősebb sakkozó lehet nálam,
összeszorított foggal küzdöttem,
és figyelmetlenségét kihasználva
sikerült alapsori mattot adnom –
„Sokat tanultam tőled”, szúrte le.
Egy másikat meg kitétték a kollégiumból,
odaköltözött az albérletembe,
és a vizsgaidőszakot arra használtuk,

hogy éjjel-nappal sakkcsatákat vívjunk.
Mikor aktívabb költővé váltam,
bele-belevettem a sakkot szövegbe,
„A király a rövid sánc mögött
egyetlen lépést tehet”: az öngyilkosság
bizonyos helyzetekben elkerülhetetlen,
„Paraszt felkelés, lóhalál, futótűz,
bástya sétány, vezéreszme, király”:
társadalmi fölfordulások mintázata.
Az autokráciáról való megfélelkezésé-
nt és alkotói vágyam kiéléseként
föllángolt gyerekkori sakkszenvedélyem.
A történelmi Magyarország iránti
nosztalgiam megszólaltatója:
„A sakktábla hatvannégy vármegyéje
csonkítatlan hazám”, a játszmát
mint életútmodellt mutatja föl:
„Ha sorra cseréljük le a bábukat,
egy picicé előny óriásivá növekedhet.”
Egyszer strandon való alvásból ébredve
bocsátkoztam viadalba, és „a Vajáros
teljesen véletlenül megverte a Látót”.
A közelmúltig nem ismertem eléggé
a megnyitásokat, tulajdonképpen
Bobby Fischertől tanultam meg
rendesebben sakkozni, sorra lejátszván
csaknem minden föllelhető partiját.
Életem legnagyobb sakksikerét
hajdani magyartanárom ellen értem el,
szimultánt adott, világossal voltam,
és a szicíliai védelem általa igen kedvelt
Tajmanov–Basztrikov-változatát
harmincharmadik lépésem után föladta.
Számomra innen lefelé vezet az út.

Trambulin

Tudom, a rossz emlékek mindig mélyebben tárolódnak, esetleg utólag eltúlozza az ember, de az a két hét összességében tényleg rémálom volt. Akadtak vidám pillanatai is, viszont ha évtizedek elteltével alapvetően mégis keserűség ébred benned egy úttal kapcsolatban, akkor ne akard becsapni magad. A megítélés nyilván összefügg azzal is, hogy az akkori feleségem már nem a feleségem, így a vele kapcsolatos emlékek sajnós, fájdalmas érzéseket kelthetnek. Mert nagyon szerettem. Érdemtelenül. Azt hiszem, az utolsó igazi szerelmem volt. Ha nem is a legnagyobb. Mindenesetre azóta nem sikerült olyan mélyre mennem egy kapcsolatban.

Nem lehet nem észrevenni, hogy mindennek van valamiféle utóélete. Néha elég konkrét. A minap egy harminc évvel ezelőtti arab nyelvű újságot hozott a postás. Nem tudom, ki adta fel, miért most, honnan tudta ez a valaki a címemet, mindenesetre Fanni és én ott virítunk a címlapon. Fiatalon, szerelmesen. De nem felhőtlenül szerelmesen, ez látszik. Valahogy el kellene juttatnom hozzá az újságot. Illetve nem, nem adnám neki, csak megmutatnám. Nem lesz könnyű, már nem beszélünk egymással, azt se tudom, merre keressem. Volt, hogy hittem a második alkalmakban, lehetőségekben, esélyekben. Ma már nem gondolom, hogy ilyesmiknek van létjogosultságuk.

Amikor a fotó készült, boldogult muzsikuskorom fénykorát éltem. Jártuk a világot a kis csapatommal. Hol saját jogon, hol kísérőként. A nagy folk-lórfesztiválokban akkoriban volt egy központi irodája. Talán még most is létezik, nem tudom. Azt beszélték, az iroda már éppen el akarta a helyszíntől venni a szervezés jogát, annyi panasz érkezett a korábbi évekből, aztán mégis kaptak egy utolsó esélyt. Tessék, lehet bizonyítani. Nem sikerült.

Én el se akartam utazni. Egy nappal korábban volt az esküvőm. Kérdeztem a többiektől, mégis, hogy gondolják? Azzal teljen a nászéjszakám, hogy gatyákat pakolgotok a bőröndömbe? Győzködtek, hogy menjek, nem fogom megbánni, egzotikus a helyszín, szépen fizetnek, talán le tudunk szervezni a későbbiekre is valami turnét. Mert akkor csak a táncoslányok kíséretéként utaztunk. Szólt volna nélkülem a zenekar, elég lett volna két hegedűs is három helyett, de azt mondták, ne maradjak ki. Kaland. Nemigen hajlottam rá, ám bevillant egy gondolat. Mi lenne, ha velünk jönne a vadonatúj feleségem? Cserébe lemondok a gázsimról. Belementek. Úgy számoltam, ez így bőven megéri, pénzt ugyan nem keresek, de lesz egy ingyen nászutunk. Amiről, mármint nászútról, szó sem volt egyébként.

Már az elején gondok adódtak. A repülő késett, mégis várjunk kellett egy órát az értünk küldött buszra. Éjfél felé értünk a szállásunkra. A Nílus mellett volt az első hotel, úgy érve első, hogy csak az első két éjszakát töltöttük ott. Mindjárt közölték, hogy nem alhatok együtt a feleségemmel. Volt ugyanis egy férfi- és egy női szoba. Nem akartam vitatkozni, fáradtak

voltunk. Viszont egy közös bőröndbe pakoltunk, úgyhogy a recepción kénytelenek voltunk szétválogatni a holmijainkat.

Rettenetes volt a meleg. Kinyitottam az ablakot, de a kavargó benzingóz miatt konkrétan rosszul lettem. Csúcsforgalom volt még hajnalban is, a sofőrök végigdudáltak az éjszakát.

Reggel fel akartam menni a női szintre. A liftes fiú nem engedte, hogy kiszálljak. Nem szállhatok ki? Nem. Jó, akkor irány a recepció. Elmakogtam a problémámat. A portás nem mert dönteni, összehívott egy négyfős konzíliumot. Tízperces tanácskozás után úgy döntöttek, öt percre bemehetek a feleségemhez. Kopogok, Fanni beenged, csuknám be magam mögött az ajtót, de valaki nyomja befelé. A liftes fiú. Végig jött mögöttem. Hülye vagy, öreg? Dulakodtunk kicsit, elcsattant az agyam, erősen mellbe taszítottam. Pár perc múlva dörömböltek. Ott állt a szálloda teljes vezetősége. Az igazgató egész jól beszélt angolul. Azt mondta, nem tartottam magam a megállapodáshoz. Milyen megállapodáshoz? Az öt perchez. Egyébként, kérdezem, miért is nem alhatunk együtt? Azt az utazás előtt a nagykövetségen kellett volna kérvényeznem. De hát kérvényeztem. Erről ő nem kapott jelentést. Arról én nem tehetek. Szó szót követett, majdnem összeverekedtünk. Patt-helyzet állt be. Szarrá kellett kavarnom az agyamat, hogy megoldódjon a dolog, esküdöztem égre-földre, hogy engedélyezte a nagykövetség. Papírom nem volt róla, de végül nem akartak botrányt, nagy nehezen engedtek, a következő éjszakát a szobájában töltöttem.

68

Az első héten majdnem mindennap fel kellett lépnünk. Vándorfesztivál lévén sokat utaztunk, az együttalvás folyamatosan nehézségekbe ütközött. De nem ez volt a legkellemetlenebb, hanem a totális szervezetlenség. Mások is elégedetlenek voltak az összevisszasággal, az állandó zajjal, a rossz kajákkal, a papírvékony falakkal. Volt, aki elmenekült. A belga együtttest az első nap után senki nem látta többé. Az első repülővel elhúztak haza. Még egy Emirátusokból érkező zenekar tagjai is panaszkodtak, pedig őket körbeudvarolták. A végén majdnem ott ragadtunk, mert a busz, ami vitt a reptérre, másfél órát késett. Akkor már két napja nem tudtam megmozdítani a fejemet. Az már a trambulín után volt. Az első nagyobb összeveszésünk után.

Akkor kezdhettünk kicsit szabadabban létezni, amikor befejeződtek a fellépések. Még maradt pár nap, vittek ide-oda, mutogattak szép helyeket, persze szigorú kísérettel. Civil rendőröket állítottak ránk, akik nem voltak nagyon barátságosak. Rádásul megállapodtak bizonyos boltosokkal, hogy hozzájuk irányítanak minket. Csakhogy ezért jutalékot kértek tőlük, mi meg emiatt már nemigen tudtunk alkudozni. Volt, hogy erőszakkal tereltek be egy ékszerboltba. Az nem jött be nekik, senki nem vett semmit. Egy bárban megtetszett egy tevebőr puff, szerettem volna olcsóbban megkapni, de végül csak egy ezüsből megmunkált napkeresztet sikerült lealkudnom, kis számológépen ütögettük be a számokat oda-vissza az árussal. Az összejött, de a puff árából nem engedett.

Minden tilos volt. Le akartam fényképezni egy kézzel faragott körhintát, észrevették, azonnal mutatták, hogy nem szabad fotózni. Mit nem szabad?

Miért? Az utcán egy árus portékáját? Persze lekattintottam, de észrevették, és felzavartak mindannyiunkat a buszra. Ránk zárták az ajtókat. Délben, a tűző napon. Próbáltuk magyarázni, hogy zenészek vagyunk, meghívásra jöttünk, a brácsás pár éve Mubaraknak játszott másfél méterről. Vagy valamelyik alteregójának. Nem hatotta meg őket. Mondtam a varázsszót, hogy Puskás. Azt is leszarták.

Egy nap azzal jöttek, hogy volna egy extra fellépés. Kivitték minket a sivatagba. Hogy majd lesz ott egy műsor, ott is kell játszani. De sehol nem volt ember. Öt órát töltöttünk rekkenő hőségben egy sátorban. A katonák kört alkottak, azon túl nem lehetett menni. De a végé a körön kívül volt. Mentem volna, mondták, hogy állj, nem lehet. Nem érdekelt. Erre az egyik katona rám nyomta a géppisztolyát. Fellépés egyébként nem volt. Gondolom, a közönségnek elfelejtettek szólni. De elnézést nem kértek tőlünk. Emlékszem, aznap sokan hánytak, mert a kajáktól és az italoktól is rosszul lehetett lenni. Mondták, hogy csak bontatlan ásványvizet igyunk, mégis majdnem mindenki megfertőződött. Nekem olyan hasmenésem lett, hogy még a visszaúton, a repülón is rohannom kellett a végére. Itthon aztán megittam egy fél üveg vizsokit, az rendbe hozott.

Megingott a házasságom is. Ott kezdett ingani. Nem tartott sokáig a stabilitás. Igen, már ott. Érdekes, több kapcsolatom végződött augusztus 20-án, ez is akkor billent meg. Igaz, vége csak két év múlva lett, pont azon az ünnepezen.

Az elmaradt extra fellépés másnapján elvittek a piramisokhoz. Ahogy kiszálltunk a buszból, mondja az egyik guide, hogy fejenként öt font lesz. Mi? Hát a piramis. Gyorsan kiderült, hogy ez az ő magánakciója volt. Ment az átverés a végtelenségig. A piramisok tövében álltak a tevévállalkozók. Jártam korábban hasonló helyen, ott máshogy nézett ki a nyereg. Egy keretbe bele tudtam kapaszkodni. Na, itt keret nem volt, csak egy kis csonk. Az egyik kezddel megmarkolod, a másik már rá se fér. Mennyi lesz? Harminc font egy kör. Már mint ottani font, nem angol font. Mondom, oké. We are two. Oké, this is my camel, you are my friend, don't care about money. A sivatag tele volt kövekkel, a tevé hol rálépett, hol nem, izgett-mozgott alattunk. Zötykölődünk, a tevé futószáron, egyszer csak kérdezi a gazdája, akarjuk-e, hogy lefotózzon. Persze. Lekattint, és azt mondja, ez így akkor 65 font lesz. Nem 30? Nem. Miért nem? 60 a tevé, 5 a fotó. De 30-at mondtál. Igen, de ketten vagytok. Tevéről volt szó, nem emberekről. 65. 35. 65. 35. Erre elengedte a tevét. Az meg megkerült, elkezdett forgolódni. A feleségem sikítózott. Fizesd ki. Nem fizetem. De, fizesd. Közben a csávó csak nyomja, hogy sixty-five, sixty-five. No, thirty-five is the maximum. Ekkor jött az isteni szikra: the money is in my packet. In the bus. Megenyhült. Megfogta a tevét, kivitt minket, egyenesen a busz mellé. Leszálltunk. És kezdődött előlről. Give me 65 pounds. Only 35. 65. És akkor elöntött valami végtelen düh. A létező legnagyobb hangerővel üvöltöttem bele az arcába, hogy 35. Megrémült. Oké, oké mister, 35. Így aztán megállapodtunk. Fanni ijedten nézett rám. Aznap nem szólt hozzám. Másnap azt mondta, életében nem rémült meg embertől úgy, mint előző nap tőlem.

Szerettünk volna alkoholizálni. Vittünk ugyan ki magunkkal némi tömény szeszt, csak hát elég hamar a seggére vertünk a készletnek. A táncoslányokat se kellett féltetni, fogyasztottak ők is szépen. Egyre jobban kívántuk a sört, mindenki szívesen megivott volna néhány üveggel. Akkor már volt egy központi helyünk, napokon át ugyanahhoz a bazársorhoz vittek ki minket. Arra gondoltunk, az egyik árus üzletét felvirágoztatjuk. Kiválasztottunk egy szimpatikus fazont. Mondom neki, innánk egy kis sört. Hát azt nem lehet. Fizetünk érte, tizennégy üveg kéne. Főleg strandra való dolgokat tartott, ahogy a többiek is. Ugyanazokat. Körbenézett, aztán halkán mondott egy elfogadható, korrekt árat. És odasúgta, hogy egy óra múlva itt lesznek a bodega mélyén a sörök, szatyorban, betekerve. Csodás, jéghideg Heinekeneket kaptunk. Másnap megisméltődött ugyanez. Harmadnap lett egy rossz érzésem, amikor mentem a cuccért. Valami megmozdult bennem. Belenéztem a szatyorba. Langyos, alkoholmentes szart akart rám sózni. Nem vettem át, kimentem. Erre futni kezdett utánam, hogy mister, mister, please. És hozta a hideg sört.

A kávé is hiányzott. Egy másik bodegában, ahol nemcsak tevébőr cuccok voltak, hanem vízipipa is, meg hieroglifás szarok, papiruszok kukoricaháncsból, szóval mindenféle kurrens árucikk, megkérdeztem a boltost, akar-e egy jó bizniszt. Ha igen, hozzon egy kávéfőzőt holnap, garantálom, hogy kétszáz adagot el fog adni. Szót fogadott, be is indult a bolt. Hálásan lapogatta a hátamat. Kérdeztem, akar-e egy még jobb bizniszt. Hozzon mindennap negyven üveg sört. Azt nem szabad. Tudom, de titokban vesszük át. A brácsással elálltuk a bejáratot, mintha nagyon vásárolnánk, addig az árus két méretes sporttáskát megtankolt helyi palackozású Stella Artois-val. Óvatosan kellett kivinni, nehogy feltűnjön a katonáknak, le is tartóztatták volna, ha elkapják. Még az üvegeket is visszaváltotta, ezt is lebeszéltem vele. Fanninak nem tetszett, hogy veszélybe sodortam az árust, hónapokig emlegette, egy veszekedésünk alkalmával úgy fogalmazott, hogy gyakorlatilag halálra ítélttem szegényt. Csak megúsza, de ez nem rajtam múlt.

A következő napon begurult két busz. Egy ukrán meg egy kínai. Mint a sáskák, zúdultak be az emberek a bazárba. Megveregettem a boltosom vállát. Good business, my friend. Közöm nem volt a turistákhoz, de azt hitte, hogy én vittem őket. Kaptam ajándékba két tevébőr pénztárcát. Fanni nem fogadta el, a fejemhez vágta. Nem bírta a becstelenséget. Legalábbis ebben az értelemben. És én ezt tulajdonképpen szerettem benne. De megfelelni nem tudtam a morális mércéjének.

Szuezen új guide-ot kaptunk, egy igazi úriembert. A szállodának nevezett alvóhelyünket szögesdrót kerítéssel vették körbe, volt fémdetektoros átvilágítás, fegyveres őrség, minden. És jött a szokásos probléma, az együttalvás. Az úriember értett mindent, úgy tűnt, el is intézte, amit kellett, szép szobába kerültünk. Este letusoltam, aztán törölközővel a derekamon kiálltam cigizni az erkélyre. Néztem a sivatagot, az olajfűró tornyokat. A katonák a szálloda udvarán viccelődtek, röhögtek, karatézta egymással. Bementem, ha már nászút... Egyszer csak kopogtak. Elég erőszakosan. Fanni automatikusan ment volna ajtót nyitni, de visszatartottam, úgyhogy végül

nem reagáltunk. Hallottuk, hogy más szobáknál is próbálkoznak. Azt hittük, a másnapi programot akarják ismertetni. Reggelinél kiderült, hogy raziát tartottak a női szinten, mert a katonák úgy látták, felbukkant ott egy férfi. Ez a férfi nyilvánvalóan én voltam. Ahová beengedték a kopogókat, ott feltúrtak mindent. Fanni félt, de ha rajta múlik, ajtót nyitunk. Azt hiszem, a katonáknak ahhoz azért nem volt joguk, hogy betörjenek a szobákba, de ha bejönnek, abból nehezen jöttem volna ki jól. Éjszaka nem volt recepció, a guide már messze járt, rajtunk kívül más nem volt a hotelben. Vagy mi volt ez. A szobák átfésülése talán csak valamelyik kis őrmester magánakciója lehetett.

Maradt még pár napunk. Gondolt egyet a szervezés, elvittek minket egy klubba. Politikai vezetők hesszeltek ott, és semmi nem hasonlított a korábbi körülményekre. Terülj, terülj, asztalkám, medence, italok, volt minden, kezdtük jól érezni magunkat. Nagy divat volt akkoriban a henger alakú nyakpárna. Azzal aludtam én is, de előző nap beállt minden izmom, nehezen mozgattam a nyakamat. Nem foglalkoztam vele különösebben, gondoltam, majd elmúlik. Megláttam egy trambulint. Na, nem is olyan magas. A feleségem biztatott, meg persze a többiek is, menjek, ugorjak le. Jó. Felmentem, kiálltam a szélére. A kurva életbe, ez magas. De hát akkor már mindenki nézett, jöttek mögöttem, ott volt az új asszony, nem lehetett visszakozni. Vettem egy nagy levegőt, és zutty, ugrottam egy fejest. A vízbe érve hallottam egy hangot. Krrnykrrny. A nyakcsigolyáim voltak. Valahogy kijöttem a vízből, de elferdült a fejem, és úgy maradt. Ráadásul a másik irányba tekeredett, nem arra, amerre a hegedút kell tartani. Szerencsére több fellépés már nem volt. Fanni irtózatosan lehordott. Mintha eredetileg nem tetszett volna neki az ötlet. Ezt mondjuk már akkor se bírtam benne, úgy tudta váltogatni a véleményét, hogy maga sem emlékezett rá, milyen lelkes volt, amikor a lépcsőn másztam felfelé. Utólag felelőtlennek nevezett.

Szerveztek egy zárőnnepséget. Érzékeltem, hogy bámul minket egy szép fiatal nő. Hozzászoktunk a fekete leplekhez, eltakart arcokhoz, ő viszont szűk farmerben, feszes pólóban, sminkben lépett oda hozzánk. Újságíró volt, interjút kért, mert értesült róla, hogy honeymoonon vagyunk. Nem tudom már, miket mondhattunk, azt állította, a cikk megjelenik majd a helyi lapban. Fanni akkor is megharagudott rám, szerinte látványosan tetszett nekem a nő. Pedig inkább csak a helyzet tetszett. Igaz, ezt megelőzően lenyűgözött egy csaj, és ennek hangot is adtam. Éjfékete csadorba csomagolva hevert egy fehér sziklán, kezében kólával. Olyan volt, mint egy festmény. Fanni szerint ott kezdődtek a bajok velem. Én úgy gondolom, korábban. És vele.

Még a reptéren, az utolsó pillanatban is megpróbálták lehúzni. Valami teljesen felesleges úrlapot kellett kitölteni, sokan tanácsalankodtak. Azonnal ott termettek segítőkész figurák, can I help you, sir? 20 pounds.

Itthon izomlazítókat és fájdalomcsillapítókat szedtem, de ettől a nyakam nem került a helyére. Kézen-közön megkaptam egy örmény csontkovács elérhetőségét. A rendelő várótermében egy rendkívül jól öltözött idős úr tartotta szóval a betegeket. Semmilyen világnyelven nem beszélt, csak oroszul, de ez nem zavarta sem őt, sem a többieket. Azonnal feltűnt az öltönye. Ki-

váló minőségű szövetből készült, viszont a nyak melletti részen volt egy kis kék folt. Furán hatott, de nem tűnt hibának. Az öregúr helyes volt, jó hangulatot csinált, később kiderült, hogy az orvos apja. Oroszul beszélt, magyarul válaszolgattak neki, mégis kialakult valamiféle kommunikációs csatorna, a foci érintkezési pont volt, erre határozottan emlékszem, és bár társalgásnak nehezen volt nevezhető, ami folyt, kívülről annak tűnhetett.

Egy fiatal bankársrc mellett ültem, beszédbe elegyedtünk, mesélte, hogy fél évig nem tudott aludni, ülni, menni, semmit a porckorongsérve miatt, aztán eljött a csontkovácshoz, és a harmadik kezelés után megváltozott az élete. Most már csak megköszönni jött a kezelést. Amikor bementem az orvoshoz, azonnal volt egy olyan érzésem, hogy a csávó átlát rajtam. Egyszerűen keresztüllát. Eldadogtam angolul a panaszomat, látszólag oda se figyelt, ki se derült, értette-e, amit mondtam. De már az első kezelés után javult a helyzet, a harmadikról pedig gyógyultan távoztam.

Kifelé menet mindháromszor leültem még egy kicsit, annyira élveztem az öreg műsorát. Az öltönyéből és a tartásából arra gondoltam, magas beosztású valaki lehet. És mindenképpen olyan ember, akivel szívesen beszélget az ember. Akkor is, ha nincs közös nyelv. Elég a kedély.

Egy évvel később úgy alakult, hogy lett egy rendes nászutunk. Korfura mentünk, sajnos a keleti partra, most már tudom, hogy a másik a jó. Előtte a kis utazási irodába vittem bonbonokat, virágokat, mindenféle ajándékot az ügyintéző hölgyeknek, szerettem volna, ha mindenképpen tengerre néző szobát kapunk. Pontosabban ezt Fanni szerette volna. Sokat vitáztunk, a kedvében akartam járni. Megérkeztünk, megkaptuk a szobát, megyünk be, nyitom ki az erkélyajtót. Tenger sehol. Megyek le a recepcióra, mondom, arról volt szó, hogy... Hol a tenger? Feljött a nő, és a távolba mutatott az erkélyről. Arra. Csak innen nem látszik. Plusz kiderült, hogy a plázs egy ötméteres szakasz a víz és az autópálya között. Pár méter a benzingőzben. Abszolút illúzióromboló volt. Utánaolvastam, sajnos csak ott és akkor, kiderült, hogy a nyugati részek szállodái évtizedek óta álltak, keleten meg a rendszerváltás utáni időszak kelet-európai vállalkozásai építkeztek, ahol nem voltak annyira jók a körülmények.

Így aztán reggelente átbuszoztunk nyugatra. Csak hát a feleségem egész nap heverészni akart. Feküdni a napon, amitől én megőrültem a harmadik napon. Mentem volna valahová, bárhová, hiányzott valami program. Másik kultúra, jó, itt a tenger, van kaja és pia, de egész nap csak feküdni... Rádadásul már ott feltűnt, hogy a Fanni gyakorlatilag mindenkinek tetszeni akart. Ez így is maradt, később el is kapta egy csávó, egy év múlva, augusztus huszadikán szakítottunk. Aztán elég gyorsan elváltunk. Látszólag simán ment minden, néhány ismerősöm úgy látta, megkönnyebbültem, pedig sokáig szörnyen éreztem magam.

Igen, tulajdonképpen itt már messze nem elkezdődtek, sokkal inkább folytatódtak és súlyosbodtak a problémáink. Miközben mentünk kézen fogva az ösvényen a szállásunkról a tenger felé, kialakult egy filozófiai vita köztünk. Mondott valami oltári, orbitális hülyeséget, akkorát, hogy nem akartam elhinni. Tudtam már, hogy baj lesz. Erről most eszembe jut valami, csak nem

akarok elkalandozni... A régi zeneiskolám hetvenedik születésnapjára meghívták az egykori karvezetőket. Összeállt egy öregdiákkórus. Volt egy csaj, akivel együtt jártam oda, vele néztem a műsort. Jöttek-mentek a karmesterek, mindenkivel egy dalt énekelt a kórus. Egyszer csak kiállt az osztályfőnökünk, beintett, és az addig csak dalolható kórus úgy szólalt meg, mint egy atomcsapás. Megtáltosodva. Később a csaj azt mondta, ott döntötte el, hogy elválik. Rájött, hogy nem mindegy. Nem mindegy, ki áll ott. Nem mindegy, ki van mellette. Mindegy, ez csak úgy eszembe jutott.

Szóval nem voltunk a legjobb passzban, de azért viszonylag békésen teltek-múltak a korfui napok. A vége felé ezzel együtt már vártam, hogy ha zaérjünk. Valahogy értesültünk róla, hogy magyar hétvégét tartanak egy szállodában. Gondoltam, ez is program, nézzük meg. Fannit is érdekelte. Bementünk a hotelbe, azonnal meghallottam néhány magyar szót, két takarítónő beszélgetett, mint kiderült, az egyik solymári, a másik pécsi volt. Megörültek nekünk, azt mondták, momentán egyetlen magyar turista sincs náluk, a magyar hétvége pedig annyit jelent, hogy a német szakácsok megpróbálnak összeütni valami magyarosnak szánt kaját. De ha már ott vagyunk, menjünk fel velük, az egyik szoba tele van ruhákkal. Valami akció keretében menekülteknek küldtek a világ minden tájáról használt cuccokat, rengeteget, nyugodtan vigyünk belőle. Eszünk ágában sem volt lenyúlni a rászorulóknak elöl semmit, de azért felmentünk. Azonnal megakadt a szemem az öltönyön. Ott díszelgett rajta a kék folt. Vagy minta. Vagy dísz. Túl elegáns volt ahhoz, hogy ne próbáljam fel. Kérdeztem, ki küldte, de nem tudták megmondani. A zakót mintha rám öntötték volna, de a nadrágból később le kellett vágni harminc centit. Mert mégiscsak elvittem. A feleségemnek is tetszett, pár hónappal később, miután én kihíztam, ő kezdte hordani. Válás után nála maradt.

Volt egy érdekes érzésem abban a pillanatban, amikor meglátva a kékséget, azonosítottam a ruhadarabot. Ez egy második találkozás. És hogy ez bekövetkezhet Fannival is. Ha szétmennénk, egyszer talán később... Elhessegettem a gondolatot, még azt is elkezdtem énekelgetni magamban, hogy most élsz, most örülj, hogy van ki vár, aztán nem sokkal később csak bámultam magam elé, mert... A solymári takarítónő rábeszélte, hogy fürödjünk meg a medencében. Van egy szuper trambulín is. Ez is érdekes, gondoltam, a trambulín is másodszor kísért meg. Felmentem rá. Alacsonyabbnak tűnt, mint a korábbi. Fanni azt mondta, videóra veszi az ugrást, ez majd akkor is meglesz neki, ha már nem szeretjük egymást. Idegesen indultam felfelé, meg össze is voltam zavarodva a duplázások miatt, de ez a mondat teljesen leforrázott. Talán mert mosolyogva mondta, teljesen nyugodtan. Aztán le is nyomta szépen a rögzítő gombot, megvan, ahogy elrugaszodom, de nem követett, csak annyi látszik, hogy kiugrom a képből, és ott marad a hült helyem.

Pechünk volt

Beszélgetés Kapitány Balázssal

A kritika módszeres kizárása is hozzájárult ahhoz, hogy a kormány félrekezelt társadalmi problémákat. Bár brutális pénzt ölt a családtámogatási rendszerbe, a demográfiai lufi kidurrant. Pedig égető szükség lenne megakadályozni, hogy lefelé tartó spirálba kerüljön az ország, ahonnan csak menekülni lehet. A tudományos élet gyorsan talpra tudna állni, ha bukna a NER, azt nem nyúlták le olyan régen – Kapitány Balázs demográfussal beszélgettem.

74

– *Néhány hónappal ezelőtt a Telen oldalán megjelent egy esszéje (A középosztály már nem támogatja, pénzügyi döntéseivel mégis fenntartja az Orbán-rendszert, 2025. január 4.) Nekem meglepetés volt ez az írás, mert néhány évvel ezelőtt elég aktív szereplője volt a közéletnek mint a KSH kutatója, aztán eltűnt. Majd hirtelen előbukkant egy saját publikációval. (Kapitány Balázs a KSH Népeségkutató Intézetének kutatója volt. Távozását követően tanácsadóként dolgozik nemzetközi projektekből, itthon a Népesedési Kutatások Alapítvány elnöke.)*

– Nem ennyire nagy a törés. Csaknem huszonöt évig dolgoztam közalkalmazottként, az utóbbi évtizedben egyre inkább olyan körülmények között, hogy folyamatosan csökkent a mozgástér. Ahogy leépült a demokrácia, olyan dolgok, amik tíz vagy tizenöt évvel ezelőtt teljesen normálisak

voltak, most már elképzelhetetlenek. Egy sajtónyilatkozat, a kutatási téma megválasztásának szabadsága vagy egy konferencia-előadás témájának engedélyezése egyre nagyobb bozótharcokat igényel. Amikor az ember ilyen viszonyok között egy állami szervezetnél dolgozik, ahol egyre fogy a szabad levegő, úgy érzi, megfő, mint a béka az egyre forróbb vízben. Születnek olyan gondolatok, amelyeknek a publikálására közalkalmazottként már nincs lehetőség. És amikor megnyílnak a lehetőségek, ezek a szövegek, projektek előkerülnek az asztalfiókból.

– *Ki merte nyitni a száját?*

– Nekem olyan értelemben mindig is szerencsém volt, hogy bár a KSH-NKI kutatója voltam, elsősorban sosem ebből éltem. Hál' istennek mindig voltak olyanok, akik tanácsadóként különféle projektekből kértek a segítségemet, belföldön is, de egyre inkább külföldön. Ez az én privát szerencsém, de ez nyilván mozgásteret jelentett. És ebben a helyzetben az, hogy valakinek egy kicsit nagyobb a mozgástere, az egyre nagyobb ellentétet, problémát szül. Ugyanakkor az embert a pénzügyi dolgokon túl ezer dolog köti, például a kollégái iránt érzett felelősség. Ma már ha valaki „hülyeséget” beszél, akkor könnyen lehet, hogy az egész munkahelyét büntetik, mondjuk nem kapnak pénzt a következő

évi költségvetési tárgyalásokon, vagy elhasal egy államilag támogatott kutatási projekt. Ez felelősséget jelent, hiszen Magyarországon tisztán a társadalomtudományból nem nagyon lehet megélni. Sosem volt jól fizetett szakma, az elmúlt évtizedekben sem. Részben egyébként ez az oka annak, hogy most, ahogy a demokrácia leépül, könnyű a társadalomtudományt elhallgattatni. Egyszerűen azért, mert ebben a szakmában, ahol azért az állam a fő megrendelő, anyagilag és minden egyéb szempontból kiszolgáltatott kutatók mindenféle kényszerek között élnek és dolgoznak.

– *Nyilván az az adatkincs is fontos lehetett, amihez hozzá lehet férni a KSH-ban, hiszen még számunkra, újságírók számára is rendkívül fontos.*

– Pontosan! És ráadásul mi, kutatók sokkal mélyebben, a nyers adatokhoz fértünk hozzá, vagy férnek hozzá a kollégák, akár a népszámlálásról van szó, akár a születési statisztikákról. Nemcsak az összesített számokat látjuk, hanem egyesével az adatközlőket, nyilván nem név szerint, hanem hogy milyen iskolai végzettségű, korú embernek hol, hányadik gyereke születik, milyen súlylyal, stb. Rengeteg olyan információ állt rendelkezésre, ami önmagában is elképesztő értéket jelentett. Az is visszatartott sokáig, hogy ezekhez az információkhoz hozzá tudtam férni. De lassan elfogytak az előnyök. A Népeségkutató Intézet igazgatónőjét egyik napról a másikra felmentették, egy kedélyes mikszáthi alakot neveztek ki vezetőnek az Alapjogokért Központból, akinek semmiféle demográfiai tudása, hozzáértése nincs, és egyetlen tevékenysége az intézet

kivéreztetése, lehetőleg minél csendesebben, feltűnés és botrány nélkül. Az ember eleinte csak röhögni tudott a helyzeten, hogy magyarázni kell, mi az az impact factor (*angol, rövidítése IF, a tudományos folyóiratok színvonalát jelző mérőszám. F. Sz. E.*), meg hogy miért érdemes interjút adni a *Financial Times*nak, ha már egyszer megtisztel azzal, hogy megkérdezne. De egy idő után ez már nem volt tartható.

Szerintem ma Magyarországon a társadalomtudósok és a társadalomtudományi kutatóműhelyek jelentős részében lezajlik ez a folyamat. Érdekes, hogyan nyúlja le a NER az intézményrendszert. Először fabrikálnak egy párhuzamos intézményt – a demográfia esetén ezt Kopp Mária intézetnek hívják. De hívhatjuk Magyarságtudományi Kutatóintézetnek vagy NKE tanárképző központnak, MCC ifjúságkutató intézetnek stb. Ezek a helyeken nyilván a politikai elvárások már az első pillanattól jelen vannak. De eleinte ezekben nem folyik érdemi tudományos tevékenység, „csak” az állami források jelentős része kerül oda, ami elviselhető kompromisszumnak tűnik. Majd elleszünk párhuzamosan, legalább lesz, aki megírja a Magyar Nemzetbe a propagandacikkeket. Az évek során aztán az „eredeti” – európai sztenderdek szerint működő – intézménynél szép lassan elzárják az állami pénzcsoport. Ez lassú folyamat, de a tendencia egyértelmű. A kutatók jelentős része – aki teheti, például mert a tudása nemzetközi – ekkor már felszívódik, külföldre megy. Mások egyszerűen megélhetési okból kipörögnek a rendszerből. Aki marad, annak már szinte minden elfogadható, csak végre egy kis pénz legyen már. És ami-

kor a hagyományos intézmény erre a szintre eljut, a maradékát „megmentik”, de közben kérnek valamit: új vezetőséget, inkább elkerülendő kutatási témákat stb. Aztán egyszer csak arra ébredhetünk, hogy a KSH Népeśség-tudományi Kutatóintézet már némi pénzért bedolgozóként boldogan együttműködik a Kopp Mária Intézetrel a nemzetközi példaként is szolgáló sikeres magyar demográfiai fordulat dokumentálásán. Miközben azzal, hogy soha ilyen kevés gyermek nem született Magyarországon, és ennek milyen következményei lesznek, valahogy már nem foglalkozik senki.

De mindez nem szörnyű vagy drámai eseményként zajlik, hiszen ez nagyon hosszú folyamat, és mindenki meghozta a saját személyes döntését, hogy ki akar szállni, vagy bent akar maradni. Nem azt mondják, hogy „holnap ne jöjjön be”, hanem azt, hogy megkaphatja a jelképes fizetést, csak inkább maradjon csendben. Aki bent marad, azért szakcikkeket – minél érdektelenebb témában – írhat egzotikus külföldi folyóiratokba. Akkor esetleg utazni is lehet, talán még ki is fizetik a repülőjegyet. Dolgozzon be kínos szövegekbe, de nem kell odaírnia a nevét társszerzőként. Stb. Ilyen értelemben a társadalomtudomány számára sokkal puhább, kényelmesebb volt a landolás a NER-be, mint például a trafiktulajdonosoknak.

– *De hova vezet mindez?*

– Oda, hogy a társadalomtudomány az alapvető funkcióját nem tudja betölteni. És ezen most nem valami balos rendszerkritikát értek, hanem szakpolitikai kritikát, hogy nem merik megmondani, ha valami nem jó. Hogy ez a szegénységpoliti-

ka hülyeség, vagy ez az adópolitikai elem kontraproduktív, vagy ez meg az téves döntés a népesedéspolitikában, és nem lesz jó hatása. Ehelyett a tudósok inkább azt mondják, foglalkozunk a II. József-i népszámlálással, az osztott szülésséggel, a látogató párkapcsolatokkal, egyéb egzotikumokkal, mert azzal nem lesz gond. Csak ez olyan következményekhez vezet, ahova eljutottunk most, hogy extrém alacsony a születésszám, pedig elképesztő sok pénz ömlött oda. Ez nem független a demokrácia felszámolásától, annak mellékkövetkezménye: ha nem hagyod, hogy ezek az idegesítő társadalomtudósok kritizáljanak téged és döntéseidet, akkor egyre nagyobb hülyeségeket fogsz hatalmon lévőként elkövetni.

– *...csöbbe kerül a gondolkodás?*

– Ez a népesedéspolitikán tökéletesen látszik. Amikor felállt 2010-ben a Fidesz-kormány, akkor még olyan dolgokat csináltak, ami egyáltalán nem volt irreális. Családi adókedvezmény-rendszer sok nyugat-európai országban van. Az, hogy a gyed mellett lehet dolgozni, és ezzel a nőket hamarabb vissza lehet hozni a munkaerőpiacra, nem ördögtől való dolog, sőt. Tehát ezzel olyan folyamat indult, amiből lehetett volna valami. Az, hogy a kormánynak a demográfia fontos, nem baj, ez legitim cél, valakinek a tengerhajózás fontos, más állam a Marsra szeretne küldeni embert, nekünk meg a demográfia a fontos. Népszerűek is voltak ezek az intézkedések, arról nem beszélve, hogy a kezdeti években meg is volt az eredménye. Nagyon alacsony volt a magyar termékenység 2010 körül, majd volt növekedés, miközben sok pénzt is tettek a rendszerbe.

– *Nem arról volt szó inkább, hogy a 2008-as pénzügyi válság és a recesszió után konjunktúra indult be, és mindenhol általános optimizmus volt tapasztalható, ami növelte a gyermekvállalási kedvet?*

– Nem. Nyilván lett volna a gazdasági világválság után termékenységi visszapattanás. Ez teljesen természetes dolog, hiszen 2008–2009 körül olyan helyzet alakult ki az ingatlanpiacon és általában a gazdaságban, ami nem kedvezett a gyerekvállalásnak. De a növekmény ezen felülre futott. A kettő együtt hatott, látunk erre mutató adatokat. A diplomások körében például megnőtt a harmadik gyermeket vállalók aránya, sokkal magasabb lett, mint előtte volt. Ez tipikusan népesedéspolitikai hatás. Sok család úgy döntött, hogy vállalja a harmadik gyereket. Így kezdődött a családpolitikai történet, de aztán hiába mondtuk, hogy van ebben perspektíva, de azért van felső határa. A teljes termékenységi arányszámnak 2,1-nek kéne lenni a politika célja szerint. De ez Európában sehol sem 2,1 (*a termékenységi arányszám azt mutatja, hogy a szülőképes korú nők arányosan hány gyereket szülnek; ha ez 2,1, a társadalom fenntartható, ha több, akkor nő, ha alacsonyabb, akkor csökken a népesség* – F. Sz. E.).

– *Már Franciaországban sem? (Európában sokáig Franciaország volt a bezzegország, ahol 2 feletti az arányszám.)*

– Már ott sem. Sehol a fejlett világban. Ezért inkább olyan jellegű népesedéspolitikát kéne folytatni, ami három lábon áll: törekszik a várható élettartam növelésére, törekszik a termékenység növelésére, és hogy le-

gyen szolid pozitív vándorlási egyenleg. Ez nem feltétlenül bevándorlást jelent, akár visszavándorlás is lehet. Ha ez a három együttműködik, akkor 1,7 körüli termékenységi arányszámmal az ország lakossága fenntartható. Nem a 2,1-et kéne kitűzni célnak, hanem azt, hogy az ország legyen fenntartható demográfiai pályán. De ahogy csökken a mozgástér, a politikusok egyre kevésbé észvezereltek.

– *Hanem álmavezéreltek?*

– Álom- vagy államvezéreltek. Vagyis ha a főnök azt mondta, hogy 2,1, akkor 2,1-nek kell lenni, nincs vita. Emiatt aztán az értelmes emberek elkezdtek eltűnni a szakpolitika területéről, mert ennek így nincs értelme. Aki meg marad, ahhoz hozzácsapódnak az örültek. Amikor megjelent Novák Katalin a család védelmezőjeként, mint a mágnes vonzotta magához a különböző sértett örülteket az egész világból, akik évtizedek óta arra várnak, hogy az ő hülyeségeiket végre valaki komolyan vegye. A budapesti demográfiai csúcok is jól mutatják ezt, érdemes megnézni a folyamatot: az elsöre értelmes tudósok még eljöttek, akik a mainstream tudományban is benne vannak, és innen eljutottunk a félbold orosz lelkeszig meg a mindenféle obskúrus konzervatív szervezetek képviselőiig, akik mérhetetlen hülyeségeket beszélnek. És ez azért van, mert nincs visszajelzés. Ha Magyarország egy demokratikusan működő ország lenne, akkor valóban lennének viták arról, hogy egy hatástalan intézkedéssel föl kéne hagyni, vagy módosítani kéne. Ehelyett továbbépítjük Bicskéig. A magyar családpolitika kicsit ennek a története.

– *Amit bejelentett a miniszterelnök, hogy a kétgyermekes meg a háromgyermekes nők élethosszig szja-mentességet kapnak, ugyanezt a gondolkodásmódot viszi tovább.*

– Szerintem ez elsősorban nem népesedéspolitikai intézkedés, mert az érintettek túlnyomó többsége már nem fog több gyereket vállalni. Ha ennek az lett volna a célja, hogy a termékenységet növelje, akkor úgy adja meg a mentességet, ha a nők vállalnak még egy gyereket.

– *Akkor ez választási javaslat?*

– Elsősorban az. Nyilván úgy lesz megfogalmazva, hogy egy hosszú útnak az elején vagyunk, és most megtettük az első lépést, és ha ránk szavaztok, akkor megteesszük a másodikat, harmadikat, negyediket, ötödiket, míg ha a gonosz ellenségre szavaztok, az majd visszaveszi, levágja. Ez politikai termék, mert demográfiai szempontból túl alacsony a hatékonysága. Nagyon boldog lesz minden 56 éves háromgyermekes hölgy, mert meg fog nőni a fizetése, de ennek demográfiai hatása már nem lesz, a célcsoport túlnyomó többsége kifutott már a gyerekvállalási életkorból. Ezeknek a pénzeknek a jelentős része olyan családokhoz jut, akik gyereket nevelnek, de már nem fognak többet nevelni. Jó, hogy több pénzük lesz, ám demográfiailag ez nem számít.

– *Mondjuk szerintem nem olyan nagyon jó, de ez más téma.*

– Én se mennék bele a szociálpolitikába, nem az én szakterületem. A lényeg: nem demográfiai intézkedésnek vélem, de kíváncsi vagyok, megpróbálják-e demográfiai köntösbe tenni. Az előző választás előtt is volt

osztogatás, akkor még csak egyévi szja-t adtak vissza, de minden gyermeket nevelő családnak. Most egy kicsit más a célcsoport. Nyilván nagyon jól ki van találva, lehet róla beszélni, hogy mik lesznek a hatásai.

– *Szerintem az államháztartási hiány lesz a fő hatása.*

– Igen, de ez most már annyira nem fontos, majd valamilyen, a fogyasztásra rakódó közvetett teherrel visszaveszik. Az szja-rendszer jelentősége csökken az államháztartás finanszírozásában. Ez hungarikum. A kormány a fogyasztáshoz kötődő nyílt és rejtett adókból próbálja beszédni azt, amire szükség van. Szűk ötmillió ember dolgozik Magyarországon, és abból csaknem egymillió a két- vagy többgyermekes anya, vagy 30 év alatti egygyermekes anya, aki szja-mentes lesz.

– *Ne felejtsek el a 25 év alattiakat.*

– A lényeg, hogy a munkavállalók szűk negyede szja-mentes lesz. Ebben az esetben nyilvánvaló, hogy be fog indulni egy teljesen normális adóoptimalizációs folyamat. Gondoljunk itt akár egészen nagy családi cégekre. Minek venném ki osztalékon a cégből a jövedelmet, ha a feleségemnek hirtelen lehetne 70 millió forint a fizetése havonta, amelyre nem fog szja-t fizetni? El fog kezdődni ez a játék.

– *A csak is politikai kezdeményezés volt?*

– A csak szerintem Parragh László kezdeményezése volt. De az biztos, hogy nem demográfusoké. A csak valós problémákra reflektált, csak a szakértelem hiányzott a sztoriból. A probléma észlelése még rendben

van, de a megoldás sok esetben félre-
visz, ahogy egyre erőszakosabbak az
intézkedések, annál inkább. A lak-
hatási probléma gátja a gyermekvál-
lálásnak, ez tény. Csakhogy olyan
megoldás született, ami inkább az
ingatlanárakat vitte föl, de a termé-
kenységre érdemben nem hatott, sőt
a jövőben komoly költségvetési prob-
lémát is okoz, hiszen a csokhitelek
kedvezményét az államnak fizetnie
kell a bankoknak. Ugyanígy jártunk
a meddőségi klinikákkal. Valóban
probléma volt Magyarországon, hogy
nem működött jól ez a félig magán,
félig állami meddőségi klinikai rend-
szer, de a megoldás nem vezetett kö-
zelebb a célhoz, most már látjuk.

– *Abból a szempontból közelebb ve-
zetett, hogy most már tudják a nők,
hogy Brnóba kell menni.*

– Azt hiszem, sok ilyen van: látják
a problémát, de a megoldást már nem
nagyon tudják, ilyen a kivándorlás
problémája is. Hiába látni pontosan,
mi a gond, a Gyere haza, fiatal! pro-
gram meg az egyéb nevetséges vála-
szok azt mutatják, gyöngye a rendszer
a probléma megoldására. Valahogy
így csúszott félre a családpolitika:
amikor az eredmények elkezdtek jön-
ni, irreálisan magasra lett tűzve a cél,
egyre örültebb szakpolitikai javasla-
tok kerültek képbe. Ez 2020–21-ben
egy picit felnyomta a termékenysé-
get, de azok már jellemzően előreho-
zott gyerekek voltak. Nem az történt,
hogy egy család vállalt harmadik
gyereket, hanem az, hogy aki 32 éves
korában vállalta volna a harmadik
gyereket, inkább vállalta 30 éves ko-
rában, mert most adnak 20 milliót, ki
tudja, két év múlva adnak-e. Ennek
viszont az a következménye, hogy ez
a lufi sajnos kipukkadt tavaly.

– *2010-ben 1,3 alatt volt a termé-
kenységi arányszám, ez aztán föl-
ment 1,6-ra. Most hol vagyunk?*

– 1,38 a hivatalos utolsó érték, de
továbbra is esik. Ha visszaesne oda,
ahol 2010 körül volt, az nagyon nagy
baj lenne. Mert igazából az lett volna
a cél, hogy legalább 1,5 körüli szin-
ten meg lehessen tartani.

– *De ha a kiigazított trendvonalat
nézzük, akkor az csökkenni fog.*

– Igen, és az lett volna a nagy kér-
dés, hogy ezt a trendet, ami beállt
a 2000 és 2010 közötti időkből, ezt
az 1,3 körüli teljes termékenység
arányszámot sikerül-e 1,5 fölé
szintre vinni, és ott megfogni. An-
nak lényegi hatása lett volna, és
most ez tűnik bizonytalannak. Még
ha szeret is úgy csinálni az állam,
hogy a családokra mindig lesz pénz,
valójában a pénz mégsem végtelen.
Az elmúlt év páratlanul gyenge szü-
letésszáma után érdemes lenne fel-
vetni, hogy mintha egyre több olyan
elem lenne ebben a mi „világhíres”
családtámogatási rendszerünkben,
ami rettentően alacsony hatékonysá-
gú. Ha egy intézkedés, ami 800
milliárd forintba kerül, és eredmé-
nyez 2000 egyébként is megszülető,
csak most előrébb hozott gyereket,
akkor bár az ember nem szeretné
leszámolni, és kimondani, hogy egy
gyerek ennyi millió forint, de mégis
ugyanaz a pénz az oktatásban, az
egészségügyben, a bölcsődei rend-
szerben vajon a demográfiai rend-
szer stabilitásához nem járulna-e
nagyobb mértékben hozzá? Meg le-
hetne nézni, legalább a gondolattal
eljátszani, hogy másutt esetleg nem
lehetne-e egyes elemekre fordított
forrásokat hatékonyabban felhasz-
nálni.

– *Mondjuk a közoktatásban? Ha az általános iskolai képzésre, az óvodai, illetve a bölcsődei rendszerbe több pénz menne, akkor elképzelhető, hogy a szülők inkább vállalnának több gyereket?*

– Nem Magyarországon, de Spanyolországtól Skandináviáig elég sokan mérik, hogy egy jó minőségű bölcsődei rendszer hozzájárul ahhoz, hogy a tervezett gyerekek megszülessenek. Mert az első gyerek után rájön az anya, hogy ha három lenne, akkor az logisztikai rémálom lenne. És akkor hirtelen fölmerül a kérdés, hogy van-e közelben bölcsi, ovi, mi annak a nyitvatartása. Oda merem-e adni a gyerekeket? Magyarországon a bölcsődefejlesztésnél a politikai szándék megvan. De a részletekben bújik meg az ördög. Meddig van nyitva? Valóban olyan színvonalú, hogy odaadom a gyerekeket? Mekkora a csoportok, milyenek a dadusok? Ezek finom mutatók, de igazából ezek döntenek. Lehet csinálni ötezer új férőhelyet azzal, hogy 12 főről 14 főre nő a bölcsődei csoportlétszám, de ezzel a bölcsődék vonzerejét nem biztos, hogy megnövelem. Vagy olyan személyzet lesz, amire nem szívesen bízna az ember a gyermekét.

Amikor félünk a demográfiai csökkenés hatásaitól, nagyon sok dologra gondolhatunk. Van, aki a nemzetet félti, van, aki egyszerűen a saját majdani nyugdíjára gondol. De akárhogy nézzük is, fontos, hogy ezek a gyermekek később be fognak lépni a munkaerőpiacra, és a cél az, hogy a társadalom, a magyar kultúra teremtő tagjai legyenek. Végeredményben a demográfiai fenntarthatósághoz az is hozzájárul, ha kevesebb gyermekből bár, de olyan munkaerő lesz, aki jobban termeli majd a GDP-t, vagy akár

Nobel-díjas író lesz. És Magyarország nagyszerűen tehetséges abban, hogy rengeteg fiatalat veszít el, mert olyan tudással jönnek ki a rendszerből, hogy nehezen fognak elhelyezkedni, és a köznek sem lesz akkora nagy haszna az ő munkájukból. Tehát amikor az állam azon gondolkodik, hogy mire fordít pénzt, akkor érdemes végigtekinteni az egész gyermeki pályát, hiszen végül is az a cél, hogy minél több tehetséges gyermek lépjen majd be a munkaerőpiacra. Ezt növelhetem úgy, hogy a gyermekek számát emelem, és növelhetem úgy, hogy csökkentem a „veszteséget” a rendszerben. Ebbe az irányba is el lehetne a nagyon nagy pénzekből mozdulni.

– *Mondhatjuk, hogy voltaképpen az lenne a cél, hogy a felnőtt lakosság boldog legyen egy országban, hiszen ha a felnőtt lakosság boldog, elégedett, akkor könnyebben tud kockáztatni. A kockázatban benne van akár egy munkahelyváltás, a tanulás, akár még plusz egy gyerek vállalása, és ha azt gondolja, hogy az élete egész jó, akkor valószínűleg a gyerekéé is jó lesz. Míg ha azt tapasztalja, hogy egy nagy nyomor az élete, akkor minek szülőgessen tele a Kárpát-medencét?*

– Tökéletesen megértem ezt a gondolkodást. Ez nagyon jó, én is ilyen vagyok, de ez egy magasan iskolázott értelmiségi csoport nézete. Ők, lehet, ebben az esetben vállalnának több gyereket, de azért ne feledkezünk meg a társadalomnak a háromnegyedéről, akiknél viszont lehetséges, hogy pont a kiszámíthatóság az, ami fontos.

– *Motiválóbbr lehet egy középprosz élet, de az legalább biztos?*

– Akár. Ez például a társadalmi rétegtől függ. Ha valaki folyamatosan a szegénység szélén egyensúlyoz, nála valóban felmerül a gyerekvállalás felelősségének a kérdése. Lehetséges, hogy nem a boldogság, nem az önkitaljesítés lehetőségének a kínálata a fontos, hanem mondjuk egy stabil munkaerőpiaci helyzet vagy a stabil munkanélküliségi ellátórendszer léte. Ha általában is igaz lenne a felvetése, akkor például Londonban sok gyermek születne, ahol jó minőségben, kihívások között, jó keresettel élnek az emberek, és boldogan megvalósíthatják a céljaikat, de látjuk, hogy Londonban a teljes termékenységi arányszám elég alacsony.

– *Én inkább Oslót mondanám, nem Londont.*

– Na, ez jó kérdés, mert a mi egyik legnagyobb közhelyünk, és ez rám is vonatkozik, amit évtizedeken keresztül mondtunk, a skandináv modell. Skandináviában valóban magas volt a termékenység, 1,8-1,9 körüli, minimális várható élettartam-növekedéssel, bevándorlási többlettel ezek az országok demográfiai értelemben is szépen elüzemeltek, afféle bezzegországok voltak. Csakhogy az elmúlt évek története rettenetes ebből a szempontból. Összedőlt a skandináv modell. Finnországban a teljes termékenységi arányszám 1,3, Norvégiában 1,4 körül van, tehát alacsonyabb lesz, mint például 2023-ban Magyarországon volt.

– *És ennek mi az oka?*

– Tud mondani erre valamit a szakirodalom, de én úgy látom, hogy egyelőre nem sikerült meggyőző választ találni. Sokan tartanak mosta-

nában előadást arról, hogy miért esik a termékenység Skandináviában, és jellemzően a kiszámíthatatlanságot, a bizonytalanságot és az olyan félelmeket említik, mint a szorongás.

– *A klímaszorongás, háború?*

– Igen, pontosan olyan félelmeket, amelyek az állam hatáskörén kívül vannak. A klímaszorongásra válaszul nem mondhatom azt, hogy megnövelem a bölcsi nyitvatartási idejét, vagy a gyed összegét megemelem, és a kérdés megoldva. Én nem egészen osztom ezt a nézetet, mindenesetre az biztos, hogy megbicsaklott mind az az okosság, amit eddig őszinte meggyőződéssel mondtunk, hogy csináljatok sok bölcsit meg ovit, legyen a nemek közötti viszonyrendszer kiegyenlített, menjenek az apák is gyedre, legyen részmunka, mert a skandináv modellnek ezek lényeges pontjai, és akkor javulni fog a termékenység. Ezt én szívesen mondanám, de sajnos ez nem igaz, úgy látom. De ami most plusz zavart okoz, hogy a termékenységi bezuhanás a skandináv országokban elég gyorsan zajlott. Nem az történt, hogy szép lassan elkezdtek csökkenni az értékek, és egy új generációval átalakultak a termékenységi minták, hanem az, hogy néhány év alatt zuhantak be ezek a számok, miközben az adott államokban lényegében semmiféle szociálpolitikai változás nem volt.

– *De ha a leszálló ágról nem tudjuk valójában, hogy miért van, csak teóriáink vannak rá, akkor mi a garancia arra, hogy a felszálló ágat meg tudjuk magyarázni?*

– Az egyik feladat, amikor két különböző rezsím közötti tartós termékenységi különbségeket próbálunk

magyarítani. Németország és Franciaország: az egyik 1,4, a másik 1,8 – miért? A másik, amikor rövid idő alatt bekövetkező növekedéseket, változásokat nézünk és próbálunk értelmezni. Én azt hiszem, az utóbbi azért a nehezebb feladat. Magyarországon például volt növekmény, de ez még nem azt jelenti, hogy kialakult egy magasabb termékenységi rezsim. Abban reménykedtünk, hogy az 1,3 körüli szintről ki tudunk állni 1,5 fölé, nyugdíjasként meg elemezgetném, hogy mi volt ennek a rezsimváltásnak az oka. De félok, hogy nem ez fog történni, és visszatesünk.

– *Tehát akkor az 1,3 a standard, és volt egy kiugrás?*

– Ettől félek, az 1,3 ugyanis objektíven túl alacsony. Nem önmagában az a baj, hogy csökken a népesség, mert egy ország és lakói boldogsága nem attól függ, hogy éppen kilencmillióan vagy tízmillióan vagyunk, de az rossz, ha nagyon gyorsan csökken a népesség. Ha nagyon gyorsan csökken a népesség, akkor nincs miért fejleszteni, nincs miért innoválni, nincs miért helyben maradni. Amikor egy terület népessége évi egy százalékkal csökken, akkor ott már nincs nagyon értelme a dolgoknak. És egyszerűen ez az 1,3-es termékenység, ha tartóssá válik, ahhoz fog vezetni, hogy az ország jelentős része negatív demográfiai spirálba kerül. Mi ezt Budapesten nem érezzük, mert még mindig van vidéken bő hatmillió ember, akik közül az értelmes fiatalokat el tudjuk szívni. A demográfiai spirál jelenleg Békés megyét jelenti, meg Dél-Somogyot. Ha a termékenység 1,3 körüli szinten ragad, azok a folyama-

tok, amelyet ott már megfigyelhetők, kiterjedhetnek az ország jelentős részére.

– *Ilyenkor az az alternatíva egy huszonévesnek, harmincévesnek, hogy minél hamarabb elhúzzon.*

– Pontosan. És ez is kontraszelektív módon történik meg. Úgy szokták mondani, hogy minél tehetségesebb volt, annál messzebbre ment, tehát a legjobb gyerek az osztályból Londonba ment, a jobbak Budapestre, a maradék meg Békéscsabára, itthon meg senki nem maradt. Közben egyre kevesebb gyerek is születik. Lett volna jelentősége ennek a népesséspolitikai küzdelemnek, amit az Orbán-kormány folytatott, mert attól tudna minket megóvni, hogy az ország jelentős része olyan helyzetbe kerüljön, ahonnan csak elfelé van út, és visszafelé nincs. Ha maga egy gyáros lenne, maga lenne a pék, és azt látná, hogy akármit csinál minden évben, egyre kevesebb kenyeret vesznek, mert egyre kevesebb ember van, akkor venne új kemencét, vagy fölvenne új embert, fejlesztene? Ha van vízszolgáltató a városban, és kiépült a hálózat harmincezer főre, de most már csak ötezer fogyasztó van, akkor azt hogy lehet üzemeltetni megfelelő módon? Ha az iskola négyemeletes, ki kell fűteni mind a négy emeletet, pedig már csak a földszinten vannak diákok. Létérdék lett volna, hogy a termékenységi helyzet Magyarországon javuljon, stabilizálódjon, ez a kormány mindenféle egyéb mellett erre büszke lehetett volna. Most ez kipukkant. Ez egyfelől persze lehet egy ellenzéki olvasónak káröröm, hogy még ez se sikerült, de ez olyan dolog, aminek nem biztos, hogy örülni kell.

– Szerintem annak se örül senki, hogy az infláció 30 százalék volt, és a GDP meg nem képes nőni; nem gondolnám, hogy otthon bárki koccint erre. Az utóbbi hónapokban kisebb vita kezdett kibontakozni arról, hogy ki számít középosztálynak, és mi az a középosztály Magyarországon. Ebben ön is megnyilvánult.

– Én a középosztályt a telexes cikkben merőben mézesmadzagnak használtam, hogy az olvasók közül azok, akikről azt feltételeztem, hogy érdekeseek számomra, elolvassák. A középosztály számomra nem definiálható, túlságosan puha fogalom. Látjuk, hogy hogyan próbál ezzel visszaélni a jelenlegi rendszer. A cikkben egyszerűen azokat az embereket neveztem középosztálynak, akik diplomások, van magas munkajövedelmük és értelmezhető megtakarításuk.

– *Ez egymillió ember körülbelül.*

– A családtagokkal együtt egy kicsit több.

– *Akkor mondjuk nem egészen kettő.*

– Én úgy számoltam, hogy körülbelül 1,3-1,4 millió választópolgár, plusz a hozzájuk tartozó gyermekek. Nem akartam ezzel beleszállni a középosztály-vitába, statisztikai alapon hoztam létre egy csoportot, amit el akartam nevezni. Úgy gondoltam, ha középosztálynak nevezem, nem rémiszti el például egy építészt, orvost, hogy elolvassa a cikket. Valamennyire követem ezt a középosztály-vitát, de nem tudom, hogy mi a középosztály igazából, és nem tudok állást foglalni abban a kérdésben, hogy Magyarországon van-e értelme középosztályról beszélni.

– Abban a cikkben az állampapír-megtakarításokban rejlő lakossági erő volt a lényeg, aztán kapott hideget-meleget, hogy a neves demográfus arra sarkallja az embereket, hogy vigyék csődbe a magyar államot. Amit hiányolok az úgynevezett középosztályban, illetve a cikk szerinti középosztályban, hogy nem nagyon akar befolyással lenni.

– Azért is írtam ezt a cikket, mert egyszerűen úgy láttam, hogy jelenleg ez a jobb híján középosztályinak nevezett csoport alkot egy politikai véleményyt, amelyben nagyon alacsony arányban támogatja a jelenlegi kormányt. Jelentős részük nem fideszes, az nagyon régen elmúlt már. De ebből nem vonnak le következtetést arra vonatkozóan, hogy nekik az élet más területein is van mozgásterük, meg felelősségük. Azok a középosztályi, nem társadalomtudós barátaim, akik tíz percen keresztül szidalmazták a jelenlegi kormányt, és azt mondják, hogy élehetetlen az ország, meg innen már ki kell vándorolni, utána meg azt mondják, hogy hú, milyen jól kamatozik az államkötvényem. Ez paradox. Én katolikusként nem szívesen fektetnék be például mondjuk egy abortuszklinikákat üzemeltető cégbe. Nem akarom őket betiltani, de azt nagyon nem szeretném, hogy például az én pénzemről terjeszkedjenek, reklámozzák magukat. Vagy nem szívesen vásárolok egy olyan terméket, amiről tudom, hogy gyerekmunkával készült, hiába olcsó.

– *Napelemes részvénybe fektetek, nem kőolajba.*

– Pontosan. Arra akartam felhívni a figyelmet, hogy a magyarországi állampapír-befektetéseknek valahol

van egy ilyen dimenziója is. Jelenleg épp arra készül a kormányunk, hogy a középosztály számára hitelezett pénzével végrehajt egy osztogatást a választások előtt, amivel megvásárolja olyan társadalmi rétegek szavazatait, amivel hatalmon marad. Eközben ugyanaz a középosztály, amelyik így finanszírozza a rendszert, nem szeretné, hogy hatalmon maradjon. Egyszerűen érdeemes az embereknek végiggondolniuk befektetéseik különböző következményeit. És ez semmiképpen nem az államcsőd, ez annak a kérdése, hogy van-e pénz osztogatni, vagy nincs pénz osztogatni.

– *Mindig lesz pénz osztogatásra.*

– Jelenleg tudnak pénzt összeszedni, de nagyon nem mindegy, hogy milyen költségen, mennyire stabilan, és milyen módon. Azt hiszem, eléggé speciális helyzet alakult ki Magyarországon a van-e pénz osztogatnival, mert magas az állam finanszírozási igénye, és csak még magasabb lesz, miközben van egy 30 százalékos devizaadóssági határunk, amelynek a közelében vagyunk. Tehát a további devizahitelek felvételének van kockázata, ami miatt nem tudják ezt korlátlanul meglépni. A hazai intézményi finanszírozók mögött pedig ugyanúgy annak a középosztállynak a pénze van, mint a lakossági állampapírok mögött. Ha a szükséges pénzek összegyűjtése sokkal nehezebb, akkor talán kevesebb idő és keret lesz osztogatni. Én a most bejelentett osztogatási lépéseket, a családi adókedvezmény rugalmas bevezetését például még nem érzem azért annyira radikálisnak. Ennél még jóval több kell, hogy megnyerjék a választást. Ha a nyugdíjasoknak visszaté-

rítik is az összes zöldség, gyümölcs meg tejtermék utáni áfát, az még mindig kevesebb lesz, mint egy igazi nyugdíjrendezés, és nem biztos, hogy a nyugdíjas elhiszi, hogy azt Brüsszel akadályozta meg. Önmagában a kommunikációs gépezet nem lenne elég sem a zsákfalvakban, sem a nyugdíjasoknak. Kell a kommunikációs gépezet, kell a fenyegetés, és mellé kell azért lóvé is ahhoz, hogy meglegyen az a leszavazási hajlandóság praktikus módon. Néhány hónap múlva okosabbak leszünk.

– *Beteg a mi társadalmunk?*

– Nem hiszem.

– *Lehet, hogy ez belvárosi liberális félelem, de ha mondjuk véget ér 2026-ban a NER, nagyon nehéz lesz a sebeket begyógyítani.*

– Ez egészen biztos. A gazdasági sebeket is. Most nem a rosszkedvről meg nem a fenyegetésekről meg az autoriter folyamatok visszafordításáról beszélek, hanem egyszerűen az objektív gazdasági helyzetről, a nyugdíjak értékéről, a magas megélhetési költségekről, lakásárakról vagy a termelékenységi problémákról. Nem volt hatékony sajnos ebben az értelemben ez a rendszer, és ezt is nagyon nehéz lesz rendbe rakni. Én azt hiszem, hogy minden országnak van valamiféle potenciális fejlettségi szintje, ettől elmaradunk és relatíve elszegényedünk. Rengeteg dolog nagyon nehéz lesz, de ettől még nem hiszem, hogy a társadalom beteg lenne. Csak nem lesz egyszerű történet, és valószínűleg nem is az én generációm fogja ezt megcsinálni, ha egyáltalán valaki meg fogja csinálni. Nem hiszem, hogy ez betegség lenne. Szerintem inkább pechünk volt.

– *Pechünk volt?*

– Orbán Viktort tehetséges politikusnak tartom. Ha nem lenne az, akkor az Orbán-rendszer már megbukott volna, és akkor nem került volna az ország ebbe a helyzetbe.

– *De e tekintetben a politikusi tehetség kizárólag a politikacsinálás tehetségét jelenti? Tehát nem úgy tehetséges, mint ahogyan Deák Ferencet tehetségesnek gondoljuk.*

– Nem, semmiképpen. Hatalomtechnikailag értem ezt a tehetséget. Ezen hatalomtechnikai tehetsége miatt egyszerűen túlélte a rendszer önmagát, és elindította az országot egy olyan irányba, ahonnan nagyon nehéz visszakormányozni. Sok ilyen félrevivő kelet-közép-európai politikus volt, de jelentős részük eltűnt a sülyesztőben, mielőtt komoly bajt csinált volna. A mi miniszterelnökünk viszont fölépített egy olyan rendszert, ami nem árulta el, nem dőfte hátba, nem váltotta le. Szóval ilyen értelemben tehetséges, és ilyen értelemben nekünk ezzel pechünk van.

– *Ha jön bármikor is a kormányváltás, akkor a tudományos élet milyen gyorsan tudna, ha nem is helyreállni, de mondjuk elindulni a regenerálódás útján?*

– Szerintem sokkal gyorsabban helyrerázódna, mint például a gazdasági élet, talán még a sajtónál is gyorsabban. A tudományos életben valójában a nem demokratikus tendenciákat egy rendkívül vékony réteg indoktrinálta. Még a NER-es intézmények kutatóinak többsége sem híve a rendszernek. A szereplők igen jelentős része szeretne európai tudományos viszonyok között élni, ahol kutatási szabadság van, ahol

meritokratikus alapon lehet befutni szakmai karriert, ahol nem seggüket féltő politikusok határozzák meg, hogy mit lehet kutatni, illetve hogy aztán mit lehet ezekből nyilvánosságra hozni. A társadalomtudósok mobilitását is nagyobbban látom. Aki vállalkozóként kiment, és kint csinált sikeres gazdasági vállalkozást, felépített egy orvosi praxist, stb. az már nem nagyon fog visszajönni, de egy kutató könnyebben visszatérhet, főleg, hogy a társadalomtudományhoz nem is kellene speciális laboratóriumok és nagyon költséges kutatási infrastruktúrák. További szerencse, hogy elég későn és lassan uralták le a tudományos szférát, az Akadémiához sem az elején nyúltak hozzá, az egyetemi modellváltás sem olyan régi ügy. A régi trafikosok már nincsenek meg, de a társadalomtudományokban még friss ez a történet. Nem vagyok annyira pesszimista ezen a téren, szerintem most még visszafordítható lenne a dolog.

– *A tudományos életet egy kicsit kitérítve az egyetemi hallgatókra, egyetemeken lenyúlására és még inkább a bölcsészképzés lassú sorvasztása, azért nem biztos, hogy egyik hétről a másikra tud regenerálódni.*

– Ezt nem tudom. A felsőoktatásban bajok vannak, de hogy ezek mennyire mélyrehatóak, visszafordíthatók, nem tudom megítélni. Azt egyértelműen kritikusnak érzem, hogy a legjobb gyerekeket elveszítjük. Az elit gimnáziumaink jelentős része már exportra termel. Ez nem jó. Nem azt akarom mondani, hogy ne menjenek Nyugatra, de nem biztos, hogy egy nyolcadrangú német vagy holland egyetem kéne, hogy a karrierút célja legyen.

Hónapló

Dalos György

Háborúk és választások

Berlin, 2025. február 13.

„Észak, Dél és Nyugat reszket, birodalmak, trónok vesznek”, konstatálta Goethe 1814-ben híres ciklusa, a *Nyugat-keleti díván* nyitóversében, s a nyugtalan éra ellen gyógyírt is ajánlott: „Napkeletre, fuss el messze, / ősi szellőt lélegezve! / Szerelem és bor és ének, / úgy ifjodnak ott a vének.” A „napkelet” Goethe földrajzában fantáziatermék, ő maga sohasem járt arrafelé, Európán belül is csak a francia Marne megyéig és az olasz Szicíliaig jutott el. Az álombéli tájat Háfiz perzsa költőtől vette át, gázeleit, azaz szerelmes verseit az ő Dívánja (verseskönyve) ihlette, amely akkoriban jelent meg németül. (Magyarul legutóbb Halasi Zoltán átköltésében.) Goethe mintegy feltámasztja Háfiz halhatatlan párját, Hátemet és Zulejkát, a szerelmes férfi szerepében pedig már-már leleplezően bújtatja el önmagát.

Mint hajnalpír gyújtod rőtre
azt a komor szirtfalat,
és még egyszer érzi *Hátém*
a tavaszt, a tűznyarat.

86

Ugye világos, hogy a „rőtre” hívórimhez a „Goethe” (Góte) kíváncskozna válaszként? Így van ez az eredetiben is a „Morgenröte – Goethe” rímpárral, amelyet a fenti négy sorban Szabó Lőrinc ültetett át bravúrosan.

A weimari óriás 1814-es reális úti programja két német fürdőhelyre, a türingiai Bad Berkára és a hesseni Wiesbadenre korlátozódott – persze mindkét helyen múzsát is keresett és talált magának. Amitől pedig a „messze futást” ajánlotta, az a „fokozódó nemzetközi helyzet” volt. A borogyinói ütközet (1812) és a lipcsei „Népek Csatája” (1813) után 1814-ben a győzelmes porosz–oszt–rák–orosz koalíció százezer fős hadserege éppen bevonult Párizsba, és Napóleon-t Elba szigeti száműzetésbe kényszerítette. E nagyszabású hadmozdulatok mellett Goethe okkal vizionálta a három égtájra kiterjedő – ma úgy mondánánk, globális – katasztrófát. De vajon honnan vehette ehhez az olimposzi nyugalmat, kérdezi a mai olvasó, képernyőnéző, akinek idegein percenként két globális háború, az ukrajnai és a közel-keleti hírei villámlanak át?

*

Ha hinni lehet az előrejelzéseknek, tíz nap múlva megváltozik Európa politikai térképe. Az előrehozott német választáson a szélsőjobb Alternatíva Németországért (AfD) átütő sikerét jósolják – 20 százalékról van szó, míg a CDU 31 százalékra számíthat –, ez a legrövidebb út a kormányképes többséghez. Mindez kiegészülve a keleti tartományi eredményekkel – a volt NDK-ban 36

százalékig megy az AfD támogatottsága – olyan mértékű jobboldali eltolódást sejtet, amilyenre a Szövetségi Köztársaság történetében nem volt példa. Ez alatt Ausztriában a náci nosztalgiaikat ápoló Szabadságpárt (FPÖ) a tavaly őszi választáson 28,8 százalékos eredménnyel az ország legnagyobb politikai ereje lett, és forma szerint joggal kancellárt készül állítani Herbert Kickl személyében. Hasonlóan – legalábbis csendestársakként – kormányra jutottak a kategóriába sorolható pártok Olaszországban, Hollandiában, Szlovákiában és Lengyelországban, s ebbe a vonulatba illeszkedik a mi Fideszünk is. „Patriótákként” tisztelik magukat, amely önmeghatározás nem jelent mást, mint kisebb-nagyobb mérvű szembenállást az Európai Unióval. A nacionalizmus nemzetközisége – ezt a fából vaskarikát példázza Orbán Viktor suta kézcsókja, amellyel Alice Weidel AfD-elnököt köszöntötte a Karmelitában.

Most, a választási hajrá utolsó hetében történt, hogy egy 24 éves afgán migráns München belvárosában autójával belehajtott egy szakszervezeti felvonulásba, és harminchat, részben súlyos, életveszélyes sérülést okozott. A tettesről annyit lehet tudni, hogy a 2016-os menekülthullámmal, „kísérő nélküli fiatalokként” érkezett Németországba, a hatóság a „túrt” kategóriában tartotta számon, alkalmi munkásként egy fitnessklubban, majd bolti detektívként dolgozott. Mielőtt azonban bármi egyéb kiderülhetne róla, maga a hozzá kötődő esemény máris hatással van a február 23-i választás kimenetelére – minden jel szerint az AfD-t fogja erősíteni. Mégsem ez a közvetlen befolyás foglalkoztat most, hanem a történetek szinte sorsszerű háttere: a szerencsétlen Afganisztán, amelynek álmos feudalizmusát 1978-ban szovjet ihletésű államcsíny verte szét. A hatalomra juttatott „szocialista” rendszer pedig az amerikaiak által támogatott fegyveres iszlám ellenzékkel, a tálibokkal találta szembe magát, akiknek „sikert” az emberi civilizáción kívülre helyezni az országot. Az így előállott nihiltől érkezett ez a fiatal ámokfutó, mintegy bosszút üzenve sorsáért a művelt Nyugatnak és benne a vén Európának. Mi meg csak buzgón kalkuláljuk az ebből adódó szavazati arányokat.

*

Mennyivel egyszerűbb elkezdni, mint befejezni egy háborút! Lám, 1979 decemberében, amikor a szovjet vezetés úgy döntött, hogy beavatkozik az afgán belharcokba, mindössze egy „korlátozott csapatkontingens” átküldéséről volt szó. Csakhogy a hadművelet látható siker nélkül elhúzódott és súlyos emberáldozatokat követelt, nem is szólva a milliárdos anyagi veszteségekről. A helyzet kilátástalanságát már marsallok és tábornokok is felismerték, de az egymást követő elaggott és beteg moszkvai pártfőtitkárok nem tudtak/mertek észszerű döntést hozni a konfliktus beszüntetéséről. A témát csak Mihail Gorbacsov hozta szóba – fogják még áldóan említeni a nevét! –, de neki is négy évébe telt, mire keresztülhajtotta a kivonulásról hozott 1985. szeptemberi határozatot. 1986 őszen ekként fakadt ki a politikai bizottság tagjai előtt: „Hét éve folytatjuk ezt a háborút. Néhányan azt állítják, hogy ha így megy tovább, eltarthat még húsz vagy harminc évig is. Így is lesz! Miért lóg még mindig levegőben ez a kérdés? Mikor csináltok már valamit? Melyik irodában határoztak úgy, hogy keresztbe tesznek a politikai bizottság döntésének?” Ehhez képest telt el

még majdnem három év, mire Szokolov marsallal az élén a 40. hadsereg utolsó katonája is átkelt az Amu-darja hídján, és hazai földre lépett.

Elképzelem, amilyen optimista szeretnék lenni, hogy Putyin környezetében is akad valaki, aki belátja az orosz zsargonban „különleges katonai művelteként” becézett vérontás értelmetlenségét. Teszem fel, hogy idevágó nézeteivel érvényesülne, és nem zuhanna ki például egy e célra kinyitott ablakon. Elindulnának a tárgyalások nemzetközi garanciákról, a megbékélés módozatairól és Ukrajna újjáépítéséről. Mennyi idő múlva mondhatnák azt, hogy a két nemzet közötti ellenségeskedés lezárult, s mindkettő a békés – azt már alig merném mondani, hogy demokratikus! – megújulás fázisába léphet. Mikor lesz az? 2040-ben? 2052-ben? Csokonai fohásza kívánkozik a nyelvem hegyére: „Siess, késő század! jövel, óh boldog kor! / Én ugyan lelketlen por leszek már akkor, / De jöttödre vígan zengem énekemet: / Vajha te csak egyszer említnél engemet.

*

Turisztikai szempontból nem volt túl szerencsés ötlet, hogy január végén néhány napot Várnában töltsünk A.-val. Nyári fürdőhely télen elég vigasztalan látványt tud nyújtani, s a városközpont két főutcája sem kínált különösebb izgalmat. Ráadásul estére kiürülnek az utcák, bezárnak a kávéházak, úgyhogy nekünk sem maradt más, mint visszabattyogni a Tengerparti bulváron lévő szállodánkba, s a nyitott ablaknál egy-egy pohár bor mellett nézni a csillagos eget. Utolsó délelőtti viszont váratlan élményben lett részünk a várnai csata múzeumában.

88

A kiállítás a téma természeténél fogva elsősorban hadtörténeti jellegű – harceszközök, páncélingek, sisakok, korabeli metszetek és térképek bőségesen illusztrálták a késő középkor és kora újkor egyik legnagyobb ütközetét. Az egyik oldalon az Oszmán Birodalom Murád szultán vezette serege, a másikon a koalícióba tömörült keresztény hadak, élükön III. Vladislav Varnencsikkel, akiben nem nehéz felismerni II. (Várnai) Ulászló magyar, cseh és horvát királyt, valamint Hunyadi Jánossal. A csatát, mint ismeretes, a keresztény fél veszítette el, miután a törökök Ulászló levágott fejét lándzsára tűzve mutatták fel, pánikba ejtve ezzel az ellenfelet. Maga Hunyadi is csak szerencséjével menekülhetett ki a csatamezőről.

Szakmailag (mint valamikori segédmuzeológusnak) tetszett a kiállítás, ám a látottak melankolikus tűnődésre készítettek. A bolgár cárság a környék valamennyi állama közül a legősibb, 681-től keltezi magát, ám éppen a várnai csata idején Bulgária, mint olyan, nem létezett, a nép török hódoltság alatt élt, és nemzeti létre csak a 19. századi megújulás időszakában ébredt. Annál érdekesebb, hogy ezt a diadalmasnak éppen nem nevezhető ütközetet Bulgária önazonossága egyik forrásaként ünnepli, valahogy úgy, mint mi magyarok Attila diadalait. Ez a bonyodalmas helyzet egészen a várnai repülőtérig foglalkoztatta a képzeletemet, s csak akkor hagyott el, amikor a repülőgép ablakából utolszor vettem szemügyre a főépület homlokzatán a „Bulgária Várna Repülőtér” felirat mellett a hasonlóan éles neonfényvel világító cirill betűs „Шенген” szót: Igen, ez év január 1-jétől Bulgária tagja lett a schengeni térségnek. Vannak még happy endek.

Úton

Hajnali öt óraker még sötét van és hideg. A szélvédőről kaparni kell a jeget. Csend van, csak egy-egy kutya ugatása hallatszik, meg néha még valami, ami valószínűleg egy sakál lehet – ez is a szélső-budai éjszaka szépségeihez tartozik. Az ülés és a kormány is jéghideg, eltelik jó negyedóra, mire enyhébb levegő jön a szellőzőből. De a korai indulásnak vannak előnyei is: úgy megy át az ember a városon meg az országon, mint kés a vajon. Velence magasságában már a nyugati égbolt is világosodik, a Köröshegyi völgyhídról pedig tisztán látszana a tó zöldeskék vize, ha nem töltené be az egész Balaton-medencét a hídlábak közepéig felérő reggeli pára. Az út néptelen, csak néha bukkan fel egy-egy kamion-szempár a szembesávban.

Andalúzia messze van. Repülővel majdnem négy óra – illetve attól függ, merről fúj a szél; 160 és 240 perc között bármennyi lehet –, autóval pedig helyesebb úgy számolni, hogy háromezer kilométer. Hogy legyen mihez viszonyítani: mintha az USA-ban átautóznánk a keleti partról a nyugatira, mondjuk Indianapolis és San Francisco között. Normál esetben három nap, ha pedig nagyon sietni kell, akkor kettő. Azt utóbbi, vagyis a kétnapos menetidő úgy jön ki, hogy az ember öt óraker elindul, út közben csak a tankolás és a fizetőkapuk kedvéért áll meg – no meg technikai okokból, de arról majd később –, éjjelkor leparkol egy rövid alvásra egy autópálya-pihenőben valahol Marseille táján, aztán megcsinálja ugyanezt még egyszer, és ha semmi nem jön közbe, akkor a következő éjjelre Malagába ér. Valami persze rendszerint közbejön.

Spanyolországba kétféle út vezet. Az északi, Ausztrián és Svájcra át, meg a déli, amit a legegyszerűbb úgy elképzelni, hogy irány Genova, aztán pedig már csak a tengerpart vonalát kell követni közlelről vagy távolabbról. Az északi út 50-60 kilométerrel hosszabb (ami ekkora távon nem sokat számít), nagyobb a leküzdendő szintkülönbség, ellenben kevesebb az autópályadíj. A déli út papíron valamivel gyorsabb, és 20-25 százalékkal drágább. Hogy ezúttal a délit választottuk, annak a tél az oka: februárban nem szívesen kerülünk az Alpok felé.

Szlovénia sokkoló élmény mindig, amikor arra járunk. Részben az, hogy mennyire rendben van; hogy mennyire kézben van minden (két héttel korábban Debrecenbe kellett mennünk, keresztülhaladva a keleti országrészen – rossz utak, szemetes kertvégek, elnyútt autók, lelakott házak, helyben járás váltakozik a leszakadással, füst a korommal; a vonatablakból nézve is megdöbbenő, mennyire szét van csúszva az ország), részben pedig az infrastruktúra: a szlovén sztráda minőségéről talán elég annyit mondani, hogy Lendva és Gorizia, vagyis az északkeleti és a délnyugati határszél között egyszer sem döccen meg a kerék. A kocsik életkorát nehéz ránézésre megsaccolni, de az átlagérték forintra átszámítva nyolcmillió lehet, nálunk meg legfeljebb kettő.

Olaszország északi sík vidéke, ahol nagyjából 700 kilométert megyünk, nem a legizgalmasabb, viszont talán a leggazdagabb része Itáliának. Az iparterü-

letekkel tarkított agrárvidéken rengeteg az elhagyott, düledező farmház, de közben mégse tűnik úgy, hogy a földnek ne lenne gazdája; nem látni egyetlen négyzetméternyi parlagon hagyott területet sem (Budapest és Debrecen között könnyebben talál, aki keres). A takaros településeken messziről nézve is csoda szép karcsú, nagystílú, jólétet és ízlést mutató templomok tornyai meredeznek. Nincs köztük két egyforma, mintha a tervezők és az építetők ebben is versengtek volna – versengtek is, nyilván.

Az időjárás változatos. Veronánál annyira tűz a nap, hogy árnyékba kell leparkolni a benzinkúton, ahol szerény ebédünket tarisznyából falatozva elköltjük. Huszonkét fok van, de a napon jóval többnek érezni. Mellettünk német nyugdíjas házaspár lakóautója áll a jókora fenyőfa alatt. Megpisiltetik a kutyát, aztán összecsucukható asztal és két szék kerül elő a furgonból. Ők is ebédelnek, sokkal komótosabban, mint mi. Sajtok, felvágottak, egy üveg bor – nem sietnek (hova kellene sietni egy lakóautóval a veronai verőfényből?), mi meg közben a saját eljövendő nyugdíjas éveinkre gondolunk, valamikor, túl a hetvenen, ahol akkoriban jár majd a nyugdíjkorhatár, amikor mi sorra kerülünk. Sebaj, csak béke legyen, meg egészség.

Brescia, Cremona, Piacenza – egyre közelebb a tenger, de előtte még át kell vágnunk az Appenineken. Az eső Brescia után kezd szakadni: a lilásszürke felhők szinte a földig érnek, és sár, sár mindenütt – itt bizony hetek óta esik, ami a folytatástól függően vagy azt jelenti, hogy nagyon jó lesz az idei káposzta-, uborka-, paradicsomtermés, vagy azt, hogy semmilyen. Mire besötétedik, az egyik ablaktörő föladja az özönvízzel folytatott küzdelmet. Csak a legszélső gumicsík vált le róla, de ez is elég ahhoz, hogy homályba borítsa előttünk az előbb még átlátszó ablaküveget. Szerencsére van pótlapát a csomagtartóban – Kelet-Európából jöttünk, mindenre fel vagyunk készülve. Egy híd alatt az autópályán, szakadó esőben, a fogak közt tartott elemlámpa fényénél ablaktörőt cserélni – ez olyasmi, amitől úgy érezzük, hogy ki vagyunk ugyan szolgáltatva az elemeknek, de legalább a technikát biztos kézzel uraljuk.

Az út mind magasabbra hág, odakint egyre hidegebb van. Alagutak jönnek, az egyikből kibukkanva sűrű hózapor fogad, kétoldalt félméteres hókupacok. Nyolcszáz méteren járunk – február közepe a hegyekben a havazások ideje. Az alagutak sűrűsödnek, hosszabbodnak, aztán egyszer csak kiérünk a tengerpartra, és nyoma sincs többé sem hidegnek, sem hónak. A szél erősen fúj, de csillagos az ég, és a tengeren kivilágított hajók úsznak. Ezer kilométer telt el, most vagyunk az út egyharmadánál, és már három országot láttunk.

Ventimiglia jobbra, mutatja a tábla; mostantól a francia határig ezt az irányt kell követnünk. Az egész tengerparti útszakasz völgyhidakból és alagutakból áll. Pokoli lehetett az építése, pokoli sokba kerülhetett, és ha baleset van, ha menteni kell, az tényleg pokoli lehet. Szerencsére a téli éjszakában néhány agresszív, a 80-as táblák mellett százal előző lengyel és román kamionost leszámítva senki nem jár arra. Az alagutakat ilyenkor tartják karban mindenütt, gyakoriak a félpályás lezárások – alig van jelentősége, ha nem egyszerre érünk oda egy kamionnal. Sok a letérő, a kitáblázás sem magától értetődő, de kétely esetén mindig Ventimiglia felé kell kanyarodni. Ventimiglia a legenda szerint arról kapta a nevét, hogy pont húsz mérföldnyire van Nizzától, a valóságban

viszont Ligúria egykori fővárosának nevét olaszosította így az utókor. Impreia, San Remo, Menton, Monaco – ez a világ egyik legtehetősebb szeglete, de a tömény gazdagságot, a nagy pénzek közelségét a sötétben inkább csak érezzük, látni nem sokat lehet belőle.

Az olasz–francia határt valamivel este nyolc után lépjük át, miután egy jelentősebb összeget az olasz állam zsebébe csorgattunk (megjegyzendő, hogy az olasz rendszer sokkal jobb, mint a francia: Olaszországban csak egyszer kell fizetni, amikor az ember elhagyja a sztrádát, Franciaországban viszont lépten-nyomon megállítanak a fizetőkapuknál). Olykor felhőket hoz fölénk a szél, néha szitál egy kis eső, de az idő határozottan tavaszias. Az irány ezentúl Marseille, és a következő városnév, amit beírunk a navigációba, már Barcelona lesz. A pihenőhely, amit éjszakai szállásul választunk, a Marseille-i letérőnél van, benzinkúttal és kamionparkolóval. Tankolunk, olyan árakon, amelyeket otthonról elképzelni is nehéz. Ha indulás előtt ránézünk egy ár-összehasonlító oldalra, mondjuk a Cargopediára, azt látjuk, hogy Szlovéniában minimálisan alacsonyabbak az üzemanyagárak, mint itthon, Olaszországban viszont jóval magasabbak. A francia ár valamivel az olasz alatt van, a spanyol meg egy szinten a szlovénnel. A valóság azonban más. A szlovén útszakasz végig autópályán visz, az egységesen magas sztrádaprémium miatt jobban megéri még a magyar oldalon feltölteni a tankot. Itália tényleg drága, a francia sztráda azonban még drágább, ritkaság a 2 euró alatti ár, úgyhogy az utolsó olasz kúton is érdemes rátölteni, és akkor a francia rész akár tankolás nélkül is megúszható.

A pihenőhelyen a miénken kívül csak egy autó áll (és kora hajnalra az is eltűnik). Kellemesen meleg az éjszaka, és a tavaszt idézi az is, hogy alattunk a domboldalban kitartóan énekel egy szerelmes madár.

Alig több mint ötórányi alvás után kissé összetörten ébredünk. A sötétség még töretlen: mivel nagyjából nyugat felé haladtunk, itt később virrad. Talán ebből (a sötétből meg a nem hibátlan fittségből) adódik az egész utazás első és egyetlen eltévedése, amelyből egy közel száz kilométeres kitérő lesz Lyon felé, egy rövid látogatással Languedoc vidékén, ahol Robert Merle *Francia históriája* nagyrészt játszódik, meg egy névtelen kis faluban Orange mellett. Vasárnap reggel van, de a templomot még zárva találjuk. A falucska homokkő házai az országút köré épültek, a pékség már ebben a korai órában is nyitva tart, a levegőben kávé és croissant illata száll. Az idilli hangulatban átfut az agyunkon a felszínes gondolat, hogy ez egy egészen vállalható élet lehet itt, a világ elől elbújva, a hegyek és a végtelen tölgyesek lábánál, de mégis közel a nagyvárosokhoz meg a tengerhez.

Montpellier-től, ahol visszaérünk a sztrádára, csak egy ugrás a spanyol határ. Ahogy közeledünk, lassan kirajzolódik előttünk a Pireneusok hegylánca. Jobbra havas csúcsok, balra is hegyek hegyek hátán, egészen a tengerig – hol fogunk átmenni? Szerencsére ki van ez találva: az út egy lankás hágón keresztül vezet, még csak nem is különösebben meredek. Maga az országhatár egy szakadék, amelyben lakóházak állnak – ami nem számít ritkaságnak arrafelé, gondoljunk csak a klimatikus okokból nagyrészt egy szakadék belsejében épül andalúz városra, Rondára. Spanyolországban már tavasz van: a nyárfá-

kon apró levelek zöldellnek, és mindenfelé virágzik a mandula, a domboldalak színkálája a fehértől egészen a sötét rózsaszínig terjed. Napfény, madárdal, virágillat, sarjadó vetés – ilyen a spanyol február.

Az országút Valenciánál elhagyja a tengerpartot – ami egyfelől kár, másfelől meg így legalább látunk valamennyit a spanyol vadnyugatból –, és majd csak Malagánál kanyarodik ki ismét a vízhez. Spanyolországban kifejezetten jó vezetni. Az utak szélesek, simák, és a nagyvárosok közvetlen környezetét leszámítva sehol sem zavaró a forgalom; ők a nemzeti burzsoázia és egy kosárnyi közpénztemető stadion helyett ezt kapták az EU-tól, meg Európa egyik legjobb vasútját. Amíg francia és olasz földön az utazás leginkább a lehúzásról szól, a spanyoloknál ezt kevésbé érezni: 1,50-ért, azaz 600 forintért adják a benzint, ha nem is a sztrádán, de bárhol, ahol lejövünk a nagy útról. És le lehet jönni, nem egy zárt csőrendszerben mozgunk, kiszolgáltatva a díjszedőknek meg az eszement árakkal dolgozó benzinkutaknak, mint a francia meg az olasz részen. Létezik egy fizetős úthálózat is, de tényleg csak azok számára, akik már nem tudják, hova rakni a pénzüket: a határ és Malaga között egyetlen centet sem költöttünk útdíjra, és ehhez egyáltalán nem kellett kerülnünk. Az utasokat autentikus és olcsó fogadók meg éttermek várják, azokból az időkből, amikor az országban fel-alá utazó bikaviadorok sleppjeit kellett vendégül látni (ezek az idők még nem múltak el egészen). Hangulata van, méghozzá jó hangulata, és megfizethető. Csak az egy helyben ülést kell jól túrni, Barcelona és Malaga között például úgy ezer kilométeren.

92

Mire Malaga megyébe érünk, már jócskán éjszaka van. Magát a várost, amelyen éjfél tájt hajtunk keresztül, az Afrika felől érkező pára borítja, és talán az égből is hullik valami. De sós ködök ide vagy oda, újra ágyban aludni igazán pompás élmény, reggel pedig már csodásan süt a nap.

Harminchét órányi vezetés, 3081 kilométer, közel 190 ezer forintnyi üzemanyagköltség és autópályadíj, öt ország, három éghajlati öv – ennyi volt ezúttal a budapesti és a benalmádenai otthon között. Elsőre talán soknak tűnik, de bármilyen más mértékegységben mérve jóval nagyobb a távolság.

Kiss Judit Ágnes

Mennyit ér egy nő élete?

Egy férfi megölte a volt feleségét Magyarországon. Hasonló bűncselekmény hetente megtörténik. És nem akar csökkenni a gyakoriság. Az elkövető nagy százalékban élettárs, házastárs, volt partner. Az áldozattal sokszor közös gyerekeik vannak. Igen, kell ehhez egy zavart személyiségű pszichopata, aki képes egy életre tönkretenni állítólag szeretett gyerekeit is azzal, hogy megöli az anyjukat. De kell egy ideológia és egy jogrendszer, amely fenntartja ezt az ijesztő számadatot. Mert ezekről a bűncselekményekről nemcsak egyéni,

kapcsolati szinten lehet beszélni, hanem rendszerszinten is. Illetve így is lehetne fellépni ellenük. Ebben az esetben sem az áldozat, sem az elkövető nem magyar, csak a helyszín és a nyomozó hatóság, amelynek lehetősége lett volna megelőzni a gyilkosságot.

Ha nők elleni erőszakról ír valaki, szinte törvényszerűen megjelenik egy (férfi)vélemény, miszerint a nők viszont verbálisan bántalmaznak a férfiakat, és az sokkal rosszabb. Ilyenkor dühös leszek (de nem, nem ragadtatom magam erőszakos cselekményre), mert ez azt a képzetet kelti bennem, hogy a nő gyalázza a férfit, mire a teremtés jámbor koronája egyszer csak nem tűr tovább, és önvédelemből lekever egy maflást (aztán a biztonság kedvéért még egypárat).

Biztos van ilyen is, de nagy átlagban a bántalmazó kapcsolati dinamika más-hogy működik. Nem fizikai, hanem verbális erőszakkal kezdődik, az első pofon nem két kedves bók között csattan el. Nem derült égből, hanem évek jól felépített bezártságában.

A bántalmazó első lépése leválasztani a másikat a többi kapcsolatáról. Nem véletlen, hogy az áldozat legtöbbször nem rendelkezik biztos családi háttérrel, szoros barátságokkal, épp ezért nagyon vágyik a biztonságra, amit a másik ígér neki. A bántalmazó nem válik erőszakossá, amíg nem érzi magát birtokon belül. Amíg a másik érzelmileg és anyagilag önálló. Ezért a legfontosabb először lelkileg megsemmisíteni, megtörni, ne higgye, hogy más lehetősége volna, ne higgye, hogy jobb életre méltó. Aki magát semmire sem tartja, azt már könnyű uralomban tartani – és bármilyen mondvacsinált okkal büntetni. (Igen, igaz ez a családnál nagyobb léptékben is.) Ki és mikor veszi észre a figyelmeztető jeleket? Engem anya úgy nevelt, hogy „egy férfi egyszer tud megütni, másnapra nem férfi, mert éjjel kiherélem.” Egyszer próbált valaki olyan módon kontrollálni, hogy előbb neki mutassam meg, amiket írtam, és majd ő megmondja, mit és hogyan publikáljak. Hamar véget vetettem a kapcsolatnak. De sokszor vagy alattomosabb a behálózás, vagy gyanútlanabb az áldozat. A barátnóm épp mostanában idézte fel az első házasságában történeteket. A gyerekei apja megütötte, ha nem ízlett az ebéd. Kitétte az autóból iratok nélkül külföldre, mert valami rosszat mondott. A férfi még mindig éli világát, és senki nem verte laposra. A barátnóm túlnőtt ugyan rajta, de se retorzió, se szembesítés nem történt. Az Apák az Igazságért Egyesület nevű rettenetes képződmény pedig adja alájuk a lovat. Mintha nem volna a gyerek ellen elkövetett bűn az anya bántalmazása, ezek a férfiak maguknak követelik a szülői felügyeleti jogot, akár akarja ezt a gyerek, akár nem. Kitalálták hozzá a „szülői elidegenítés” fogalmát, és ha a saját gyereke látni sem akarja, azt az anya hibájának róják fel.

A bántalmazó dinamikában az elkövető feljogosítva érzi magát az ereje, az anyagi erőforrásai okán, hogy az áldozattal szemben (főleg nő és gyerek) erőszakosan lépjen fel. A kulcsszó a feljogosítottság. Nem tehetetlenségében, dühében, frusztrációjában üt, és van utána büntudata, érez lelkifurdalást, hanem mindig a másiban keresi az okot. Mindig a másik az, aki hibát követett el, és ezért megérdemli, aki felidegesítette, aki ilyesmire kényszeríti. Egy gyerekkel ezt könnyen meg lehet tenni, nincs kialakult személyisége, nincsenek énhatárai. Ami történik vele, az lesz számára a természetes – felnőtt korában is. A legtöbb áldozat már gyerekkorában megtanulta, hogy van valaki, aki

rendelkezik fölötte. Ha az a kérdésünk, miért hagyja, legtöbbször ezért: mert számára ez az ismerős, a megszokott, a minta, amiből nagyon nehéz kitörni.

Azt mondják, sokszor az elkövető is szenvedett kicsiként (persze meddig érdekel a gyilkos sanyarú gyerekkora?). Azt tanulta meg, hogy a kapcsolatok hierarchikusak. Hogy ha te vagy a gyengébb, ütni fognak, ha az erősebb, te ütsz. Feljogosítottsága mögött a nő alacsonyabb rendű voltának ideológiája is meghúzódik. Sokszor gyerekként pontosan ezt a mintát látja: az apja veri az anyját, ő pedig férfiként a bántalmazó féllal azonosul.

A megelőzéshez – ha a családi mintázatba nem is tudunk belefolyni – a legfontosabb az edukáció. Annak a világossá tétele az oktatás során, hogy a férfi és a nő egyenjogú és egyenrangú felek egy kapcsolatban. (Megdöbbszemtem, mikor a lányom óvodástársai közölték, hogy a fiúk erősebbek, a fiúknak több joguk van. Honnan szedhetnek ilyesmit 3-6 éves gyerekek?) Ha egy pedagógus ezt meg is próbálja közvetíteni, mégis ott lappang az iskolai tantervekben, ahol a legkevesebb szó esik női művészekről, feltalálókról, kutatókról. Egy olyan országban, ahol lehet „női princípiumról” beszélni, unokákat születni a lányainkkal, átadni a vak komondoron, arról értekezni nyilvánosan, hogy ha elég sok gyereket szülnék a nők, megszűnik a kapcsolati erőszak, ez elméleti szinten sem valósul meg.

A gyakorlatban egy nő akkor válik kiszolgáltatottá, amikor megszűnik az anyagi függetlensége. Elzárják az anyagi forrásoktól, a bántalmazó elveszi a fizetését, kiszámolja neki a „kosztpénzt”, nem engedi dolgozni. Ez a kiszolgáltatottság valójában mindenkivel megtörténik, aki gyereket vállal. A terhesség végén nem tud dolgozni, táppénzre szorul a legegészségesebb várandósság esetén is, aztán különböző betűszavakkal megnevezett száználmas összegű állami támogatásokra. Miközben a gyermek olyannyira „közjóság”, hogy megszülni szinte kötelező, de a megfelelő körülmények közti felnövekedésére az állam nem áldoz. A családi pótlék nevű alamizsna összegét kimondani is szégyen. Dolgozni visszamenni nem egyszerű (és valóban nem is kívánatos) egy kisgyerek mellől. Nincs elég bölcsődei férőhely, főleg nem megfelelő szakemberekkel, ahol egy szülő nyugodt szívvel hagyhatja a gyereket. Sem elég részmunkaidős állás, családbarát főleg nem, és hiába tér vissza egy anya a munkaerőpiacra, ha a beteg gyerekekkel otthon kell maradni (és általában az anya marad otthon, akinek amúgy is kevesebb a fizetése), a munkáltató nem feltétlenül lesz empátikus, és a nőnek új állás után kell néznie.

Egy jóérezsű apa ilyenkor nem tekinti sajátjának a fizetését, és otthoni láblógatásnak a gyerek gondozását, nevelését. Nem meri kiejteni a száján, hogy „én keresem a pénzt”. (A férjem annak idején kiszámolta, mennyibe kerülne, ha az alapvető, láthatatlan feladatokat kiszerveznék, láthatóvá tennék és megfizetnék: a bébiszittert, a takarítót, a bejárónőt. Rájött, hogy nem tudná finanszírozni. Onnantól kezdve szó nélkül elfelezte velem a jövedelmét.) De ezt hányan látják tisztán? A nők keresete kisebb, az általuk végzett háztartási munka több (ne felejtjük el, hogy ez az átlag), karrierútjukban visszaveti őket a több otthon töltött év, így akkor is kevesebbet keresnek általában, ha újra tudnak dolgozni. Már egy gyereknel is óriási a különbség, és mit mondjanak akkor a nagycsaládosok, a kormány által propagált háromgyerekesek?

Az eleve kisebb jövedelmű nő, ha menekülne is a párkapcsolati erőszak elől, nincs hová. Nincs elég férőhely, főleg hosszabb távra. Még ha meghúzódik is valaki egy krízisotthonban vagy anyaotthonban, ott nem maradhat évekig. Ha tovább is tudják küldeni másik intézménybe, melyik gyerek tud úgy szocializálódni, kapcsolatokat kötni, hogy állandóan másik óvodába, iskolába kell járnia? Nincsenek megfizethető állami bérlakások, az albérleti piacon a kéthavi kaució és a – sokszor a bérlővel megfizettetett – közjegyzői kiköltözési nyilatkozat ellenére lassan nehezebb gyerekekkel lakást találni, mint kutyával. (Tisztán emlékszem, várandósságom utolsó hónapjaiban keresztünk új albérletet, több helyen úgy utasítottak vissza minket, hogy közben enyhe undorral mérték végig a domborodó hasamat.) Ha olcsó a lakhatás, cserében valószínűleg nemigen akad munkalehetőség. A gyerekeket egyedül nevelő nőknek járó támogatás összege semmilyen kiadást nem fedez. A gyerektartás pedig megállapodás – azaz jó ügyvéd – kérdése. Ami megint csak a pénzen múlik.

Az anyagi nehézségek ellenére válni akaró nők sokszor még akkor is meghallják a gyerek elperlésével való fenyegetőzést, ha korábban nem kimondottan bántalmazó kapcsolatban élnek.

Soha nem voltam képes felfogni, hogy csúszhat ki ilyen mondat egy apa száján. Aki látott már várandós nőt, tudja, hogy a gyerek és az anya abban az időszakban egyek. A magzat az anyán keresztül jut táplálékhoz, a kiválasztott hormonjaival képes érzelmekre. A köldökzsinór elvágásával ez a szoros kötelék nem szakad el teljesen, fokozatosan lazul. Az anyától elszakított gyerek nem boldog. És ezt egy gyereket szerető apának tudnia kellene.

Számtalan nőtől hallottam, hogy azért nem mer elválni, mert fél, hogy a bíróság az apának ítélné a gyereket, mert annak telt a menőbb ügyvédre, mert az összetört, depressziós anya mentális állapotára, gyógyszerzedésére hivatkozhat, vagy arra, hogy az anya albérletben nevelné a gyereket, nem saját tulajdonú ingatlanban.

A gyermekvédelem igen aktív, ha homoszexuális kapcsolatot ábrázoló könyvektől, meleg pároktól, sose látott drag queenektől kell megvédenie a kiskorúakat. Jóval kevésbé az, amikor valódi veszélyektől: elhanyagolástól, fizikai és verbális erőszaktól akár szemtanúként, akár áldozatként. Értem a szakemberek kiégését, tehetetlenségét (a hiányát is), de jogszabályokba kapaszkodáson kívül keveset tesznek a nők, az anyák, a gyerekek védelmében (saját tapasztalatom szerint is csak a civilektől lehet segítséget remélni). A szülői felügyeleti jog gyakorlása, a kapcsolattartási jog sokszor kényszer a gyerek számára is, az anya számára is. Az apának bizonyított, durva erőszakos cselekményeket kell elkövetnie, hogy felügyelt kapcsolattartást ítéljen meg a bíróság. Szülőtársként az áldozat anya mindig is kiszolgáltatót marad bántalmazójának.

A hatóság pedig csak akkor avatkozik közbe, „ha már vér folyik”. Vagy akkor sem. Mint most, amikor a megfenyegetett, bántalmazott nő többször és időben kért segítséget. Nemigen hallottam távortartási végzéről párkapcsolati erőszak esetében, erőszakos bűncselekmény után az áldozatokat empátiával kihallgató rendőrökről sem.

A kormány mondvacsinált okokra hivatkozva elutasította az isztambuli egyezmény ratifikálását. Amely kötelezné őket megfelelő számú menedékhely kialakítására, az áldozatokat védő jogszabályok meghozatalára, arra, „*hogy a láthatási jog vagy a szülői felügyeleti jog gyakorlása ne veszélyeztesse az áldozat vagy a gyermekek jogait és biztonságát*”, hogy azonnal és megfelelő módon járjanak el az áldozatok védelme érdekében, és ingyenes jogorvoslati lehetőséget biztosítsanak nekik. Az elutasítás egyik indoka az volt, hogy a magyar jogszabályok ezt az egyezmény ratifikálása nélkül is megadják a nőknek. (A később párkapcsolati erőszakról panaszkodó volt igazságügy-miniszternő egyenesen politikai hisztiről beszélt.) A nők – állítása szerint – ma Magyarországon biztonságban érezhetik magukat, a kormány keményen fellép a kapcsolati erőszakkal szemben.

Mint azt a fenti példa mutatja.

Végel László

Patthelyzetben

96

Miközben a szerbiai szociológusok, politológusok arról értekeztek, hogy a szerbiai ifjúság politikailag érdektelen, váratlanul kitört az egyetemisták minden eddigi ellenzéki megmozdulástól különböző lázadása (most már annak nevezhető). Az immár vagy száz napja tartó mozgalmat az újvidéki vasúti pályaudvaron történt, tizenöt ember halálát okozó katasztrófa idézte elő. Eddig is voltak tömeges demonstrációk, amelyek azonban egy-két hét múlva kifulladtak, úgyhogy a hatalomnak nem okoztak nagyobb gondot. Szerbia lázongott, de könnyelműen felejtett és megnyugodott.

Az újvidéki pályaudvar katasztrófája azonban tartósan mozgósító szimbólum lett. A magyarázat valószínűleg abban rejlik, hogy a szerbiai kormány az utóbbi években nagy súlyt fektetett az úthálózat kiépítésére. Vučić elnök a nemzethez intézett gyakori beszédében hangsúlyozta, hogy ő hosszabb autóúthálózatot épített ki, mint Tito marsall. Szinte hetente avatott fel egy-egy pályaszakaszt vagy új stadiont azzal a jelszóval, hogy Szerbia belépett az aranykorba.

A pályaudvar az aranykor fényes szimbólumának számított. A tervek szerint a kínai kölcsönökből épült, Belgrádot és Budapestet összekötő gyorsvasútnak köszönve másfél-két óra hosszát alatt tesszük meg az eddig hét-nyolc óra hosszát követelő utat. A gyorsvasút miatt fel kellett újítani az 1964-ben épült újvidéki pályaudvar épületét is. A tervzet szerint a felújítás 3 millió euróba került volna, de a végén kiderült, hogy a költségek 16 millió eurót tettek ki.

A pályaudvar felújított épületét nagy pompával avatták fel. Nem egyszer, hanem kétszer! Az elsőt Vučić államelnök mellett részt vett Orbán Viktor kormányfő is, aki a közvállalatok kirendelt munkásai és a Szerb Haladó Párt tagjai előtt ecsetelte a szerb–magyar barátságot. A második ünnepi megnyitón Maja Gojković tartományi kormányfő bejelentette, hogy az objektum Európa

legszebb és legbiztonságosabb vasútállomása. Az építmény alsó tetőszerkezete azonban november elsején 11 óra 52 perckor az alatta álldogáló, vonatra vagy buszra várakozó emberekre zuhant, és tizenöt ember halálát okozta.

Egyszeriben összeomlott az aranykor!

A helyzetet súlyosbította a kormányzat rossz kommunikációja. Aleksandar Vučić államelnök és Milan Vučević kormányfő (aki egyébként a felújítás ideje alatt Újvidék polgármestere volt) bizonygatták, hogy az alsó tetőszerkezeten nem végeztek semmiféle munkálatokat, tehát senki sem lehet bűnös. Ezt az állítást még aznap este megcáfolták a szakemberek, akik fotókkal bizonyították, hogy a politikusok nem mondtak igazat. Mindez még jobban felháborította az egyébként is dühös polgárokat, akik a háttérben mutyizást sejtettek. A korrupció gyilkos, hangzottak el a jelszavak. Követelték a teljes igazság kimondását és a bűnösök megbüntetését. Az újvidéki polgárok nagy gyásztüntetést rendeztek a pályaudvar előtt, majd békésen a város főterére vonultak, ott azonban váratlan fejlemény történt. Arcmaszkos, vandál módon viselkedő verőlegények a készenléti rendőrség szeme előtt szétverték a városháza ablakait, összetörték a biztonsági kamerákat. A kormány ezzel próbálta kompromittálni a tüntetést. A polgárok szerint a kormánypárt beszervezett huligánjairól volt szó.

Ettől kezdve úgy tűnt, hogy a tüntetések lanyhulnak, csak a 11 óra 57 perctől 12 óra 7 percig tartó gyászoló utcablokádok maradtak meg. Ekkor váratlan fordulat történt. A belgrádi Színművészeti Egyetem előtt gyászoló egyetemistákra a kormánypárt verőlegényei rontottak rá, és ütlelni kezdték őket, akik erre blokád alá vették az egyetemet és megfogalmazták a követelésüket: állítsák bíróság elé a tetteseket, hozzák nyilvánosságra a pályaudvar felújításának teljes dokumentációját, a felelősöket állítsák bíróság elé, az intézmények, így az ügyészség, az alkotmánybíróság stb. végre végezzék a dolgukat, és a kormány biztosítsa az egyetemek méltó finanszírozását. Az egyetem épületébe se ki, se be nem lehet belépni. Leállt az oktatás. Pár nap múlva az egyetemisták az ország 64 karát vették blokád alá. A tanáraik védelmükbe vették őket. A középiskolás diákok is tiltakozó rendezvényeket szerveztek és számos gimnáziumot is blokád alá vettek. A középiskolai tanárok is sztrájkolni kezdtek, ezzel országos méretű tiltakozáshullám vette kezdetét.

A kormány durván válaszolt. Az egyetemistákat külföldi kémhálózatok bérenceinek nevezte. Kezdődtek a letartóztatások. A fiatalokat vagy azok szüleit a titkosrendőrség „baráti beszélgetésekre” rendelte be. Az útkereszteződéseken 15 percig gyászoló egyetemistákat és a hozzájuk mind tömegebben csatlakozó polgárokat ideges autósok gázolták el. Több fiatal életveszélyesen megsérült. Vučić elnök igazolta a tetteseket, mondván, hogy az egyetemisták a polgárok szabad mozgását gátolják. Mindezek után egyre több nagyobb tömegtüntetésre került sor. A belgrádi Slavija téren több mint 100 ezer ember tüntetett, majd Újvidéken a Szerb Haladó Párt székháza előtt több mint húszezren tüntettek, mert a párt aktivistái baseballütőkkel szétverték egy egyetemista lány állkapcsát. Mindeközben a belgrádi Autokomanda téren vagy 100 ezer polgárt mozgósító tömegtüntetés zajlott. Ezt követte az újvidéki hidakat lezáró akció. Az újvidéki egyetemistákat tá-

mogató belgrádi egyetemisták két nap alatt mintegy 80 kilométert gyalogoltak, hogy támogassák az újvidéki egyetemistákat. Útközben a szerémségi kisvárosok népe terített asztallal vendégelte meg őket. A fogadás valóságos népünnepélynek számított. A polgárok viharos tapssal fogadták az egyetemista menetoszlopot, sokan úgy nyilatkoztak, hogy felszabadítók érkeztek, akik megszabadították őket a félelemtől. Ugyanezt ismerik el az egyetemi professzorok és a középiskolás tanárok. Féltek, mondogatták. Az újvidéki hidak lezárása, akárcsak a nagy belgrádi tüntetések, karneváli hangulatban zajlott le. A polgárok gondoskodtak az egyetemistákról, a legtöbben grillezett hússal vagy meleg levessel kedveskedtek nekik. Voltak, akik nagy kosár palacsintával lepték meg őket. A helyszínen nagy bográcsokban gulyáslevest főztek, Belgrádban még malacot is sütöttek. Az újvidéki egynapos hídblokádon mintegy 100 ezer fő jelent meg. A földművesek traktorokkal vették körül az egyetemistákat, hogy megvédjék őket a rájuk rontó autósoktól. Ha már a rendőrség képtelen megvédeni a gyerekeket, akkor mi védjük meg őket, jelentették be a földművesek, akik időnként megjelentek az egyetemi városban, és a rektorátus előtt fehér kötényben gulyáslevest főztek a „gyerekeknek”. A taxisofőrök sem maradnak le. Az újvidéki tüntetés után 800 taxis érkezett, hogy hazaszállítsa az újvidékiekkel szolidáris belgrádi egyetemistákat. A motorosok rendszerint az egyetemi menetoszlop előtt és után haladtak, hogy megvédjék a fiatalokat. Az ügyvédek 30 napos sztrájkot hirdettek meg. Követelték, hogy a kormány teljesítse az egyetemisták követeléseit. Az orvosok egy része 12 óra 57 perckor a klinika előtt lezárta az utat, így gyászolták az újvidéki áldozatokat. Ezek után Kragujevacra gyalogoltak az újvidéki, a belgrádi és a niši egyetemisták, hogy támogassák a kragujevaci egyetemisták tüntetését, ez ugyanolyan diadalmenet volt, mint az újvidéki menetelés. Az örömmámorban úszó tömeg az úttesten várta az egyetemisták érkezését, természetesen terített asztallal. A másfél kilométeres kragujevaci főutcán mintegy 100 ezer ember tüntetett.

Vučić elnök hol meleget, hol hideget hirdet. Egyszer a Kobra nevű katonai egységgel fenyegette meg a tüntetőket. Ők képesek nyolc másodperc alatt szétverni őket, mint egy szalmaszálat, jelentette be. Máskor hazaárulóknak, külföldi bérenceknek nevezte őket, akiket a külföld 8 milliárd euróval támogat, hogy színes forradalmat robbantsanak ki Szerbiában. Máskor viszont párbeszédet javasolt, miközben azt bizonygatja, hogy a kormány teljesítette az egyetemisták követelését, ezért a fiatalok térjenek vissza a tanulmányaikhoz. Azt állította, hogy az újvidéki pályaudvar dokumentációját a kormány nyilvánosságra hozta, de kiderült, hogy csak egy része jelent meg a kormány honlapján. A szakemberek gyorsan kiderítették, hogy nem teljes, főleg a korrupciót feltáró pénzügyi dokumentumok hiányoznak. Erre a kormány javított, de újra nem állt elő a teljes dokumentációval. Ez nem sikerült negyedszerre sem. A kormány nem teljesítette a követeléseket, a blokád továbbra is tart, és továbbra is tüntetnek. A köztársasági elnök szinte naponta beszédet intézett a néphez, az egyiket az elnöki palotából, a köztelevízió a helyszínről sugározta a beszédet, amelybe behallatszott az elnöki palota előtti téren több tízezer egyetemista skandalása: „Véres a kezetek!”

Mindeközben az elnök kisebb-nagyobb engedményeket tett, lemondott a kormányfő, egy miniszter a vádlottak padjára került, de az egyetemisták ezzel sem elégedtek meg. Ők a kormány lemondását nem is követelték, jelentették be. Vučić elnökkel meg nem folytathatnak párbeszédet, mert őt az alkotmány erre nem hatalmazza fel. Ők csupán követelik, hogy az intézmények végezzék a munkájukat. Tiltakozó nagygyűlést tartottak az Alkotmánybíróság előtt, ahol egy fiatal miniszternő lány bájos mosollyal tudatta az idős alkotmánybírókkal, hogy csak az utóbbi egy-két hónapban hányszor nem teljesítették a kötelességüket. Az alkotmánybírók bölcs hallgatásba menekültek. Ugyancsak néhány tízezer egyetemista és polgár tiltakozott Zagorka Dolovac államügyész asszony irodájának ablaka előtt, mégpedig úgy, hogy menyasszonykérő szerb dalt énekeltek. „Jöjj ki, lányka”, harsogta a tömeg. A „menyasszony” közleményben üzent nekik: hajlandó tárgyalni egy küldöttséggel, mire a fiatalok visszaüzentek, nem tárgyalnak, csak azt követelik, hogy az államügyész asszony végezze a munkáját. Erre beindult az ügyészség, a február 10. utáni négy napban korrupció vádjával vagy negyven polgárt tartóztattak le. Az egyetemisták azonban közölték, hogy a „kis halakkal” nem elégszenek meg, a főbűnösökkel kell kezdeni. A letartóztatottak között akadt egy jelentősebb figura is. Az egykori pecsenyesütős, akiből a szerbiai villanygazdaság igazgatója lett, euróban kifejezve többmilliárdnyi kárt okozott Szerbiának – ezúttal azonban csak egymillió euró eltulajdonításával vádolják. Igen ám, de a köztársasági elnök a kinevezésekor kezességet vállalt érte, ezért az egyetemisták kérdezték: ki a bűntárs? Néma csend következett.

Részleges engedmények születtek ugyan, azonban az egyetemisták nem voltak hajlandók kompromisszumra, mire Vučić elnök újra fenyegetett. Február 15-én, az alkotmány napján erélyesen bejelentette: teljesítették az egyetemisták követelését, több engedményről szó sem lehet. Újra a külföldi kémhálózatokkal való együttműködést emlegette. Szerbiát külföldi és belföldi ellenség fenyegeti, jelentette ki Sremska Mitrovica-i beszédében. Itt is az alkotmány napját ünnepelték, amelyen vagy 20-25 ezer kormányhű polgár jelent meg. A kormány szendvicsekkel kedveskedett nekik, és Szerbia különböző város-aiból több ezer autóbusszal szállította a helyszínre a párthíveket, akik közül néhányan bevallották, hogy még napidíjat is osztogattak. Vučić államelnök először Újvidéken kívánt szónokolni, de ezt a várost kockázatosnak találta, ezért a Vajdasági Magyar Szövetséggel való tanácskozás után Sremska Mitrovicára helyezte át a helyszínt. Mivel egyre nehezebb összeterelni a híveket, különbuszokkal érkeztek a boszniai szerbek. Az államelnök felhívta a figyelmet a Vajdaságban meghonosodó szecessziós veszélyre, arra, hogy a tartomány el akar szakadni Szerbiától. Megszületett az új ellenség! A nagy népgyűlésen az őt támogató tömeg lelkesen skandálta: „Aco, a szerb”, és a tömeg egyhangúlag elfogadta a vajdasági szecesszió elleni deklarációt. Az államelnök bejelentette, hogy ez rövidesen a parlament elé is kerül, ő pedig könyvet ír arról, hogyan győzte le a színes forradalmárokat. Könyve a „világ legolvasottabb könyve lesz”, tette hozzá elégedetten.

Az eddigi tüntetések és az elnök által kezdeményezett ellentüntetések a két Szerbia egyre élesebb konfliktusáról szólnak. Mindaddig Vučić elnök fölénye-

sen lehengette az ellenzék, azonban a rendkívül nagy tömegtámogatást élvező egyetemista lázadással szemben nem talált ellenszert.

Minek köszönhető ez? Egyrészt annak, hogy a huszonévesek nemzedéke másként gondolkodik, más nyelvet beszél, mint az idősebbek. Ezek az egyetemisták 2000 körül születtek, nem élték át azokat a traumákat, amelyeket az idősebbek éltek meg. A digitális nemzedék nem olvas kormánylapokat, ellenzékieket sem, nem nézi a karaktergyilkos kormánypárti tévéket, nem érti az uralkodó politikai elit narratíváját. Más nyelvet beszél, amelyet nem ért a jelenlegi kormányzat. Nem épült be a rendszerbe, a hatalomnak nem volt alkalma, hogy megvesztegesse, megszarolja vagy megvásárolja őket. Ártatlanságuk tudatával könnyűszerrel megszerzik a tömegek rokonszenvét. Sikerük másik titka, hogy távolságot tartanak az ellenzéki pártvezérekkel szemben is. Rendezvényeiken senki sem jelenhet meg pártzászlóval. Bejelentették, hogy az ellenzéki pártpolitikusok helye a sor végén van. Ez hat az ellenzéki tömegekre, amelyek az eddigi apatikus viselkedés után végre megjelentek a színen, főleg azért, mert ennek a rétegnek sok fenntartása van az ellenzéki pártokkal szemben. Évek óta hallható a panasz, hogy 2000. október 5-én megbuktatták Miloševićet, ám az ellenzéki pártok hatalomra kerülve a fotelekért harcolva egymással civakodtak, ezért elmaradt október 6. Az emberek úgy érzik, hogy az egyetemisták tiszta lappal indulnak, és ezért tudnak azonosulni velük.

Az is észrevehető, hogy időközben a velük rokonszenvező polgárok radikálisabbak lettek, mint az egyetemisták. Nemcsak felszabadítóként üdvözlik a fiatalokat, hanem egyre hangosabban skandálják a varázsszót: „Felkelés, felkelés, felkelés”. A tömegek szemében az is rokonszenves, hogy az egyetemistáknak nincs vezérük. A népnek elege van a vezérekből. Az egyetemisták a teendőket a kari amfiteátrumokban megrendezett plénumokon többségi szavazattal határozzák meg. Feléledt a közvetlen demokrácia. Aki szót kér, felemeli a két ujját. Mindenki csak két percet beszélhet. Ha kérdése van, akkor csak a mutatóujját emeli fel, és egy perc áll rendelkezésére. Ha valaki úgymond butaságokat beszél, akkor a jelenlevők a kisujjukat emelik fel. A sajtónak csak a plénum által kijelölt egyetemista nyilatkozhat, de egyszer sem fordult elő, hogy egy személy kétszer nyilatkozzon. Nincs vezér, ez ejti kétségbe a kormánypárti politikusokat és újságírókat. A politikai elit vezére egy közösséggel találta magát szemben. Jelenleg patthelyzet alakult ki. A tüntetések kimenetelét lehetetlen megjósolni.

Szerbia előtt két lehetőség áll: vagy az intézmények metamorfózisa, vagy pedig maradnak a keményebb intézkedések. Bármilyen történjék, egy biztos: Szerbia többé nem maradhat a régi. A lázadó nemzedéki mítosz évekig vagy évtizedekig működni fog.

Szépségtörténet, nőtörténet?

Az egyetemi doktori disszertáció más műfaj, mint a könyvírás. Ami disszertációként eleget tesz a követelményeknek, könyvként nyilvánosságra kerülve más mérce alá kerül. Különösen így van ez, ha mint jelen esetben, egy igényes sorozatba illeszkedik a publikáció. A *Modern Magyar Történelem* sorozat a színvonalas történeti ismeretterjesztés fontos intézménye, köteteiről ezeken a hasábokon is rendszeresen szó esik. Az olvasó abban a reményben veszi kézbe az érdekes témájának látszó új könyvet, hogy a sorozat akkor is minőségi garancia, ha természetes, hogy a színvonal egy határon belül hullámzó. Ezúttal azonban nem működött ez az elképzelés.

A *Trendi nő a szocializmusban* című mű szerzője, Magyarai Hajnalka egy helyütt (a nagyváradi Ady Líceum honlapján) azt írja: „Magyarország első szépségtörténésznének mondhatom magam, és büszkeséggel tölt el, hogy a szépségápolás történetét sikerült beintegrálnom a társadalomtörténetbe.” A könyv hátsó borítóján olvasható rövid életrajzában, nyilván kívánságának megfelelően, Kovácsné Magyarai Hajnalka néven említik, aki andragógus, szépségtörténész és nőtörténeti kutató, az *Interpress Magazin* állandó szerzője és a *Dr. Beauty Kozmetika* vezetője. A könyv előlapjának belső oldalán, a szerzői jog jogosultjaként is ez a név szerepel, és a korábbi írásaira, illetve interjúira hivatkozásából is az tűnik ki, hogy mindenhol máshol

az asszonynevét fordul elő szerzőként, a *Trendi nő* a kivétel. A kozmetika weboldalán egy harmadik névváltozat található, miszerint dr. Kovácsné Magyarai Hajnalka (így ugyebár a férj doktorságát jelzik) szakterülete az arcfiatalítás és a bőrmegújítás. Őszinte tisztelet illeti a kozmetikai és a történeti tevékenység együttes művelését, legfeljebb az a kérdés vetődik fel, hogy a doktori cím ilyen használata nem félrevezető-e a kozmetikus gyakorlatban, ahol ezt esetleg bőrgyógyászati végzettségként feltételezik. A kérdés megválaszolása azonban kívül esik a tárgyalt mű tematikáján.

A hetvenes évek emancipálódó nőjének önképére idézi példaként a szerző a *Nők Lapja* egy 1972-es számát: „[...] nem leszek »né«. Szeretném megtartani a lányneveimet [...]” – mármint a házasságkötés után. Valamivel később, a nyolcvanas évekről írja: egyre több nő került igazgatói székbe, de „még a vezető pozícióban lévő nők is többnyire az asszonyneveket használták”. Az asszonynevét használata tehát valamiféle mércéje a női emancipációnak – gondolnánk a fentiek alapján, akkor is, ha a témát a könyv nem tárgyalja bővebben. Valóban, ha nem a legfontosabb teszt is, de jellegzetes mutató. Nevezzük tehát érdekességnek, hogy Magyarai Hajnalka e művön kívül máshol Kovácsné Magyarai Hajnalka.

Más kérdés, hogy bár nyilván lehetne a nyolcvanas évekből példákat

találni az asszonynevet használó vezető beosztású nőkről (a könyv ilyeneket nem említ), azért érdemes tudni, hogy azok a nők, akik az évtized 1989 előtti időszakában a legmagasabb politikai posztig jutottak (Csehák Judit, Ormos Mária, Tatai Ilona), olyannyira nem használtak asszonynevet, hogy férjük neve, sőt léte is gyakorlatilag ismeretlen maradt. Hozzátehető, már az ötvenes évekből is említhetők hasonló esetek (Andics Erzsébet, Benke Valéria, Ratkó Anna). Ugyanakkor a norma nem volt egyértelmű. Mások, akik a hatvanas–hetvenes években magas pozíciókban demonstrálták a nők egyenjogúsításának szövegeit, asszonynevet használtak, így például Nagy Józsefné, aki 1955-től több mint tizenöt évig volt könnyűipari miniszter, vagy Vass Istvánné, a hatvanas években az Országgyűlés elnöke, korábban a hivatalos nőszövetség vezetője. A kép mindenestre színesebb, mint az idézettek alapján kitűnik.

Magyari Hajnalka – mint munkája *Bevezetéséből* megtudjuk – a könyv alapját adó disszertációjában eredetileg a szocializmus időszakának szépségápolási szokásaira volt kíváncsi, de egyre inkább kirajzolódtott számára, hogy „a téma sokkal többet rejt, mint azt a kérdést, hogy bármely korszakban öncélúan cicomázkodtak-e a nők”. Fogalmazhatunk úgy: felismerte, hogy a szépségápolás kapcsolatban áll a társadalmi körülményekkel.

Kitalálta a trendinek nevezett nőt, akinek ismérve, hogy – mint írja – külső megjelenésében modern, a mindenkori divathoz kíván igazodni, 16 és 40 év közötti, többnyire nagyvárosi. A kategória megterem-

tése érdekes és pragmatikus ötlet, hiszen leszűkíti a szépségtörténeti vizsgálat bázisát, elkerüli a nagyon különböző helyzetű nők szokásainak, lehetőségeinek differenciált tanulmányozását. Ugyanakkor az említett paraméterekkel felskiccelt társadalmi csoportot nehéz homogén tömbnek tekinteni, márpedig a könyv ezt számos ponton figyelmen kívül hagyja.

A szerzőt, mint azt a *Bevezető* kiemeli, az érdekli, hogy a trendi nőnek mi a viszonya a szépséghez, a divathoz, hogyan változtak a higiéniai és szépségápolási szokásai és ismerkedési lehetőségei. Arra kíváncsi, hogyan lett az ötvenes évek traktoroslányából a hatvanas évekre divatos pesti, a nyolcvanas évekre Nyugat-orientált szexualizált nő. Az olvasó már a *Bevezetés* szövegéből észrevesz néhány problémát, például, hogy a fogalmak kicsit homályosak, a nézőpont ugrál, hiszen az ötvenes évek emblémájaként emlegetett traktoroslány hivatalos mintát jelez, míg a későbbi évtizedek trendinek mondott nője magánszemély, hogy a 16-18 éves trendisége eléggé más, mint mondjuk a késő harmincasé stb... De mindezzel együtt is, nagyjából kivehető Magyari Hajnalka érdeklődésének iránya.

A nők helyzete, a rendszer nőpolitikája, a nők önképe különböző összefüggésekben vissza-visszatér a könyvben, ezek a részek ugyanakkor többnyire kimerülnek néhány jellegzetes vonás rövid leírásában. (Az emancipációról fentebb idézett szövegek jól példázzák a szerző módszerét.) Néhány feltűnően felszínes, ügyetlen mondat még világosabbá teszi az összbenyomást: nem a tárgy leltárszerű ismerete, inkább a tár-

sadalmi érzékenység hiányos. A női egyenjogúság ügyét például így prezentálja Magyarai Hajnalka egy helyen: „Bár a Kádár-korszak hivatalos diskurzusában egyenlő félként kezelték a dolgozó nőket a férfiakkal, a valóságban azonban az állam a hatvanas években is bizonyos esetekben a nők feje felett döntött.” (A jereváni vicc jut az ember eszébe: nem csak bizonyos esetekben, hanem mindig, nemcsak a nők, hanem a férfiak feje felett is...) Miközben a mű születési idején minden korábbinál intenzívebben került előtérbe a társadalmi lényként értelmezett nő, a szerző megmarad a hagyományos (biológiai) nőfelfogás keretein belül, nincs sok nyoma a genderszemléletnek. (A megjegyzések természetesen nem azt jelentik, hogy ne lenne létjogosultsága a szépségipar vagy akár a női szépség történeti vizsgálatának.)

Végül is a trendi nő szorosabban vett társadalmi miliójével a könyv valamivel kevesebb mint fele foglalkozik. Az első hatvan oldalon, évtizedekre osztva, kivonatos áttekintést kapunk a szocialista rendszer változó nőképéről, szépségideáljáról, majd ugyanez ismétlődik további húsz oldalon a korabeli női lapok és külön a reklámok alapján. Ezekben a részekben tehát az említés szintjén kerülnek szóba a téma legjellemzőbb vonásai. Megtudjuk ugyanakkor, hogy a szépségideál és a nőkép két különböző dolog, hiszen az előbbi a tökéletesnek gondolt, külső jegyek alapján megítélt nő, míg az utóbbi ideológiai termék, az elfogadtatni kívánt női szerep megtestesítése – ami így nem igazán pontos, hiszen utóbbi csak a hatalom által alkotott ideálra áll, miközben létezik a társadalom teremtette nőkép is. Nem esik

viszont szó arról, hogy a trendi nő, a szépségideál, illetve a nőkép hogyan viszonyul egymáshoz. Számos megjegyzést kívánnának az olvasottak, de ezeket nem sorolom. Csak példaként említem, hogy a hatvanas-hetvenes éveknél szóba kerül néhány, a hivatalosságtól függetlenül mintává váló, sztárnak számító nő, de a reklámot nem számítva szinte teljesen kimaradt a tévéből, valamint a korszak magyar filmjeiből, mint a tömegkommunikáció meghatározó eszközeiből kibontakozó, hol a hatalom szándékait tükröző, hol éppen attól eltérő nőkép. Pontosabban, a filmekről csak a női meztelenség, a szex megjelenítése kerül szóba, holott a tárgyalt évtizedekben készült alkotások közül számos kínálná magát elemzésre.

A könyv utolsó tizenöt oldalán az ismerkedés és társkeresés szintjeinek bemutatásával a szerző vizszoatér a trendi nő társadalmi körülményeinek tárgyalására. Ez a rész azonban különösen felszínes és igen hiányos. A témát felvezető első mondat önmagáért beszél: „A szocializmus trendi nőjét a szépségápolás mellett a társkeresés is foglalkoztatta.” Kezdhetnénk a megjegyzéseket azzal, hogy az ifjabb korosztályok társaságkeresése elválasztandó a társkereséstől. Említhető, hogy ha a szerző fontosnak tartotta az olyan szinterek néhány soros bemutatását, mint a teadélutánok, a Telefonbár, érthetetlen, hogy miért maradt ki az ezeknél sokkal jelentősebb szerepű tánciskola, a hatvanas évek galerikultusza stb., de ami igazán hiányzik, az a normák, a nyilvános viselkedés átalakulásának érdemi taglalása, annak bemutatása, hogy milyen változásokat jelentett

az úgynevezett ifjúsági probléma, az ifjúsági kultúra áttörése, milyen szerepe volt ebben a kluboknak, művházaknak, popzenének, a tánc-házak megjelenésének stb.

A két említett szakasz között több mint száz oldalon, sok-sok részlettel a szépségápolásról, testi higiéniaról kapunk változó alaposágú képet, kezdve az ipari háttérrel, a fodrászat szervezetével, folytatva az otthoni szépségápolással, azon belül az ötvenes évek eszköztelenségével, a vizsztatérően emlegetett esővízzel mint az inséges idők egyetlen szépészeti kellékével, majd a fokozatosan elérhető eszközök részletezésével, kitérve a női lapok tanácsadó rovatának bemutatására, majd a trendi női frizurákra, végül az egyes kozmetikai márkákkal, illetve cikkekkel zárva a sort. Érdekességként említem, hogy a szerző komoly teret szán az állami és a gyakorlatilag állami jellegű szövetkezeti fodrászat közötti különbség leírásának, miközben ismereteim szerint a kuncsaftok nem nézték a cégért, a fodrász személyéhez, és nem a tulajdonformákhoz kötődtek, miként a kozmetikusoknál is hasonló volt a helyzet.

Furcsa, hogy sem a szépségipar, sem a trendinek nevezett nő öltözködésének háttereként nem esik érdemben szó az ebben a szférában igen jelentős fekete- és szürkegazdaságról. A könyv egyedül a kozmetikai szolgáltatásokkal kapcsolatban szán néhány szót a csúszópénz szerepének, itt azonban tévesen azt állítja, hogy pluszpénzre csak akkor lehetett számítani, ha valami különlegességet kapott a vendég. Valójában a fodrásznak és a kozmetikusnak szinte járt a jutt. Érdeemes ugyanakkor megemlíteni, hogy rendszerként

működött a „maszekoló”, házhoz járó manikűrös, pedikűrös. A feketegazdaság része volt az ötvenes években is a mára már szinte elfeledett IKKA-csomagokban beérkező áruk másodlagos piaca. (A teljes nevén IBUSZ Külföldi Kereskedelmi Akció állami ajándék-, illetve segélyközvetítő intézmény volt, amelyen keresztül a nyugati országokban élő rokonok, barátok ajándékcsomagot vagy pénzt küldhettek a Magyarországon élőknek.) Ismert, hogy a privilegizált sportolók nyugati útjaikról kereskedelmi méretekben csempészhettek haza divatos cuccokat, kozmetikumokat. Az iparengedéllyel vagy anélkül magánkézben működtetett kötőgépek vagy a hiánycikk nejlonharisnya javítására épülő szemfelszedések, az engedélyezett maszek szabók és varrónők mellett a feketén dolgozók és a bedolgozók, a nyolcvanas évekre kiépülő magánbutikok áruit előállító láthatatlan háttéripár mind-mind a gazdaság, a szépségipar szerves része volt.

A szocialista korszak szépségiparának vagy trendi nőjének története akkor is igen csonka lenne, ha csak a második gazdaság szerepe maradt volna el a könyvből. De ez csak a hiányosságok egyike.

Magyari Hajnalka: Trendi nő a szocializmusban. Nőideálok, szépségápolás és szépségipar. Modern Magyar Történelem sorozat. Sorozatszerkesztő: **Ablonczy Balázs** és **Müller Rolf**. Jaffa Kiadó, 208 oldal, 4999 forint.

Mit hiszünk el a tudósnek?

Dávidházi Péter legújabb könyvének terjedelme csaknem hétszáz oldal, de szerzőjének munkái között még így sem ez a legvaskosabb: a rekordot alighanem a Toldy Ferencről szóló, 2004-ben megjelent monográfiája tartja (*Egy nemzeti tudomány születése. Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*). Élénken emlékszem, hogy jócskán kiéhezve valami nagy elbeszélésre, milyen lelkesen vetetem bele magam a könyv olvasásába, amely az *Irodalomtudomány és kritika* című akadémiai sorozatnak azóta is alighanem leginkább olvasóbarát darabja. Indíttatásom, a könyv címén és fizikai dimenzióin alapuló előfeltevésem egyébként nem is volt ellentétes a monográfia egyik legfontosabb tanulságával, mármint azzal, hogy – ha helyesen rekonstruálok – Toldy, miután hiába várta az írótól a nagy nemzeti elbeszélés megalkotását, ennek megvalósulását végül magában az irodalomtörténetben ismerte fel. A húsz évvel ezelőtti olvasmányélményt Spiró *Fogságának* nem sokkal későbbi megjelenése sem homályosította el: nekem ugyanis alkalmasint több szerencsém volt, mint Toldy Ferencnek, amennyiben a nagy elbeszélés iránti igényem akkoriban végül is szépirodalmi mű révén nyerhetett teljes kielégülést. Dávidházi új kötetének sem közvetlenül szaktudományos érdemeit kívánom az alábbiakban lajstromozni, hanem inkább a szerző észjárásának egyik-másik formatív vonására, retorikájának egyes sajátosságaira

mutatnék rá, amelyek ugyanakkor az érvelés érvénye szempontjából nem tekinthetők elhanyagolható tényezőknek.

Dávidházi Péter az irodalomtudomány számos ágát művelő szakemberek között nem annyira az irodalmi alkotások értelmezői közé tartozik (bár van ilyen könyve is: a bibliai mintáknak a magyar költészetben megfigyelhető „nemzetiesítésével” foglalkozó *Vagy jóni fog* című tanulmánygyűjtemény), hanem inkább – mint erre új kötetében maga is utal – az irodalomról való gondolkodás kutatója, kritika- és tudománytörténész. A több mint ötven év anyagából válogatott gyűjtemény szövegeinek műfaja és ambíciója igen változatos: a spektrum a klasszikus szacikktól és vitairattól a recenzió, az előszón, a kiállítás megnyitón, az emlék- és köszönőbeszéden át a nekrológiáig terjed. Tematikailag azonban mindezt összeköti, hogy ezek az irodalomtörténet elméleti kérdéseivel, folyamataival, jelentős személyiségeivel foglalkoznak, mégpedig a kötet körülbelül hatodát-hetedét kitevő angol, illetve amerikai tematikájú írásokat leszámítva magyar anyagon.

Az angol és magyar nyelvű tudományosság közötti természetes átmenetet az anglista Ruttkay Kálmánról, Dávidházi egykori legendás tanáráról szóló két írás biztosítja. A kötetben további emlékező szövegek is vannak: Németh G. Bélát egy szacikken kívül, amely pozitíviz-

mus-tanulmányairól szól, nemcsak két kisebb személyes hangú írás idézi meg, hanem Gyulai Pál és mindenekelőtt Horváth János, valamint a már említett Toldy Ferenc mellett ő a könyv egyik leggyakrabban idézett irodalomtudósa is. Mezei Mártáról és Tarnai Andorról is olvasható rövid megemlékezés, illetve van egy szemlátomást részletesebb pályaképnek szánt szöveg Bojtár Endréről is. (Ez utóbbira még vizsaszatérünk).

A könyv egy alapos *Előszóval* kezdődik, majd kilenc fejezetre oszlik, amelyek közül az elsőbe és az utolsóba – bizonyára a nyomaték kedvéért – csak egy-egy cikk tartozik. Ezek közül az első Aranyt az a mondatát járja körül, amely egy levélben olvasható, és amely szerint a kolera idején megfogadta, hogy ha túléli a járványt, igyekszik befejezni csonka műveit. Dávidházi szerint a mondat révén Arany „tudatműködésének” olyan tartományaiba pillanthatunk be, „ahol már végképp lehetetlen szétválasztani bibliai mintáinak tudatos követését nyelvhasználatra öntudatlanul biblikus átvételeitől vagy akár bibliai kifejezésmódok talán véletlenszerűen megképződött hasonmásaitól”. Az állítás olyan óvatos, hogy elfogadása aligha ütközik bárki részéről heves ellenállásba, egyben azonban felveti azt a kérdést is, hogy csakugyan Aranyt ez a mondata kínálgat-e a leginkább, hogy a költő gondolkodása – más szövegeken talán gazdaságosabban tanulmányozható – biblikus vonásai és hivatástudata tüzetes, csaknem húsz oldalra terjedő elemzésének szolgáljon alapjául.

A kötet utolsó, az elsőhöz hasonlóan önálló fejezetet alkotó írásá-

nak keretei hasonlóképpen bibliaiak. A *Csendbe merült ősi hangok* egy ószövetségi hely (Józs 1,8) következő mondatát elemzi: „El ne táuozzéc ez törüénec könyue az te szádtól, hanem gondolkodgyál arról éijel és nappal hogy meg örizzed és czelekedgyél mind az szerint, à mint meg vagyon íruán abban, mert akkor lésznek szerencséssec à te vtaid, és akkor lészesz bóldog.” A héber eredeti ismeretében Dávidházi itt jogosan kéri számon Károli fordításán a törvény *hangos* ismétlésének képzetét, a csaknem negyvenoldalas tanulmány végén a „tanórzésnek” és a „tanmagyarázatnak” az irodalomtudományban is megszívlelendő együttes fontosságára téve a hangsúlyt. Ez ismét olyan tanulság, amivel nem nehéz egyetérteni, bár az nem világos, miért kell a hangadás fordításokból való eltűnésének mozzanatát a cikk egyharmadáig taglalni, amikor is kiderül, hogy egy múlt századi francia és német fordítás tekintetben már kifogástalan szöveget ad. A könyvnek ez az utolsó írása hű képét mutatja a szerző nagy tudásanyagot átmozgató módszerének, amelynek eredményeképpen az olvasó sokszor már azelőtt felméri és megéri a gondolatfolyamot, hogy az – holtágak, akadók és limányok közepette, kanyarogva és kiáradva – elérne a saját torkolatáig.

Itt jegyezném meg, hogy érvelésében Dávidházi előszeretettel fordul – egyebek mellett – latin kifejezésekhez, amelyekkel kapcsolatban azonban indokolt a józan óvatosság. Thienemann Tivadarnak a róla szóló írás szerint akár mottója is lehetne „a terentiusi szállóige, *homo sum, humani nil a me alienum puto*”, mert „jól tudja, hogy emberként

nem tarthat idegennek semmit, ami emberi”. Egy irodalmi szövegek hagyományával és ezek magyarázatával foglalkozó könyvben azonban érdemes szem előtt tartani a színpadi helyzetet is, amely a római komédia-szerző *Heautontimorumenos* című darabjában a mondat eredeti – és nem valami mélységesen humanista – kontextusát adja. Ott ugyanis arról van szó, hogy az egyik szereplő észrevételezi, hogy a másik túlságosan közléről figyeli az ő hétköznapi tevékenységét: erre válaszol, némileg szemtelenül, az indiszkrét szomszéd azzal, hogy „ember vagyok, és semmiféle emberi dolgról nem gondolom, hogy ne tartozna rám”.

A szép kiállítású és gondos nyomdai kivitelű, strapabíró könyv szövegének állaga is ápoltságos, csak tíz-húsz sajtóhibára lettem figyelmes, ami nem sok. Legfeljebb a Vörösmartytól idézett „S marad mi volt, a puszta lég” („mint volt” helyett), illetve Baróti Szabó Dávid Hannulik János Krizosztomnak szóló bókja készlet megtorpanásra: „Hunynak Horátz’a”, mert ez utóbbiba történetesen három hiba is becsúszott, a költő 1789-es kötetében olvasható szöveg ez lévén: „Honynak Horátz’a”. Máshol Arany János Tompa Mihályhoz írt levele kerül szóba, benne Arany verstanulási gyakorlatával: „100 ódáig felvittem Horatiusból”. Itt érdemes volna regisztrálni, hogy Arany ezek szerint egy időben Horatius majdnem minden ódáját fejből tudta, minthogy ezek száma összesen százhárom. És végül: alighanem Kerényi legádázabb ellenfelei sem nevezték volna a magyarul *Mitológia* címmel megjelent könyvet szerzője „főművének”, hiszen mint első pillantásra is egy-

értelmű, és ahogyan Kerényi kötetének kiadói utószava is világossá teszi, ez szerzőjének „nem elméleti igényű elemző és értelmező alkotása, hanem az istenekről és hősökről szóló görög mítoszoknak formájában leíró jellegű, a nagyközönség számára írt ismertetése”. De itt sem ez a tévedés az igazán érdekes, hanem az a kérdés, hogy épp egy – Cs. Szabó Lászlónak a könyvről írott – magánlevél szoros olvasásából a legészszerűbb-e kihüvelyezni Kerényi egyébként nem kevésszer tárgyalt tudományeszményét.

De térjünk vissza a kötet szerkezetére. A fejezetekbe hol tematikus összetartozásuk, hol a *varietas* elve alapján kerülhettek be az egyes írások. A második fejezetben Toldy és Horváth János a főszereplő, illetve ez utóbbinak két fiatalabb kortársa, az egyaránt emigráns Kerényi és Thienemann. A harmadik fejezet a 19. századra, benne elsősorban Arany, Erdélyi János és Gyulai felfogásának egy-egy mozzanatára összpontosít. A negyedik fejezet a feltételezés, a hipotézis és a bizonyosság jelentését és jelentőségét vizsgálja, és itt kapott helyet a Kazinczy verseinek kritikai kiadásáról írt recenzió is. Mi sem áll távolabb tőlem, mint hogy azok hibájába kívánjak esni, akiket Dávidházi egy helyütt a következő szavakkal kárhoztat: „egyesekek fensőbbeségesen azt mondogatják, ez nem irodalomtudomány, eltévelyedésnek vagy legjobb esetben periferikusnak nyilvánítják, amit csinálunk, netán olyan más irányú vonatkozásokat kérnek számon, amelyek bevonása az adott feladat elvégzésével nem férhetett össze”, de amikor egy egész oldalon át Csokonai egy meg nem valósult

művének pontos címéről van szó (*Árpád, vagy a magyarok megtelepedése? Árpád, vagy a magyarok kijövetele?* – esetleg csupán *Árpád?*), azt megint csak nem érzem ökonomikusnak, sőt, el tudom képzelni, hogy az irodalomhoz való efféle közeledés „egyeseekben” már-már a távolodás kényelmetlen érzetét keltheti.

Csokonai Vitéz Mihály „sórvárgott visszavonulásá”-val kapcsolatban „Horatius irigyelt Tiburját és Tusculanumát” hozza szóba a szöveg, de ha ez helytálló lenne, úgy az utóbbi esetében az irigykedést Csokonainak még gyakorolnia kellett volna, mert akire Tusculanum miatt féltékenység irányulhat, az Cicero. Nincs előttem a Dávidházi által hivatkozott papíralapú kritikai kiadás, de írása folyóiratbeli megjelenése után – ha nem tévedek – mintegy tíz évvel a Csokonai-levelek és jegyzeteik elektronikus változata felkerült az internetre, ott tehát most, a kötet munkálatai közben utána lehetett volna nézni az utalásnak.

A pontosságra törekvés akár polemikus gesztusai egyébként, úgy tűnik, nem idegenek – nem is lehetnek azok – Dávidházi felfogásától. Ilyenkor gyakran alulfogalmazó retorikát használ, mégpedig egy jól körülírt pozícióból, amelynek definiálása során ugyanakkor a szerénység gyakori emlegetése a szándékolttal éppen ellenkező hatást is kiválthat. A kötet Aranytól származó címével kapcsolatban így teszi fel a kérdést: „Fölhozza-e [az olvasóban] ez a fél-sornyos idézet a talán rég olvasott versből [azt], amiért címül mertem vállalni, azaz hogy nem csábíthat szerénytelenségre, hiszen érvelése a »tudós« hivatását megfosztja bármiféle önteltség jogától”. Az iroda-

lomtörténeti munkáról egy helyen megengedi, hogy az „akár mégoly szerény értékű” is lehet. A Toldydíjat a következő felütéssel veszi át: „Azok közé tartozom, akiknek egy díj a feladataikat juttatja eszükbe.”

Máskor „egy tűnődőbb szakmai párbeszéd” lehetőségein töpreng, de a csípős odamondogatás sem idegen tőle („a beteges kisebbségi érzet öröklődő kórtünete”), és különösen nem az a pályatársi életművek értékének aggályos latolgatása. Ennek során ráadásul a dicséret gyakran a leértékelés nem túl nemes anyagból való kulisszája előtt hangzik el: „szellemi hagyatéka [Ruttkay Kálmáné] elevebb, mint számos egykor ünnepelt nagyságé”, „számos hivatalos nagyság egykor zajosan ünnepelt, de már érdektelenné vált műve”, „sóvárgott korszakalkotó szerep”, „míg egyesek látszólag eltűnt kisebb írásai termékenyítően felszívódtak a szellemi talajba, másoké[i] díszes kötetekbe rendezve érintetlenek”.

Talán összefügg ezzel a komplexummal az a különös gesztus is, hogy a Szegedy-Maszák Mihály első kötetéről több mint negyven éve írt kritikájában kollégájának Dávidházi egy olyan, korai Arany-tanulmányát olvassa a fejére, amelyet az fel sem vett a recenzeált kötetbe. Az 1972-ben megjelent írásból Dávidházi így idéz: „szerinte e költőnek »szinte alig van olyan alkotása, amelyet művészileg hibátlannak gondolnánk«”. Szegedy-Maszák később egy interjúban így minősítette ezt a régi cikkét: „érezkelhető a fiatalember igyekezete, hogy szembehelyezkedjék neveltetésével, szokatlan módon közelítsen annak a költőnek a műveire, akit szülei s nagyszülei

föltétlenül tiszteltek”. Ezek után el lehet gondolkodni azon a döntésen, hogy könyvében Dávidházi változtatás nélkül közli ezt az írását, olyan szöveget állítva pellengérré, amelynek egyes tételei annak szerzőjéből előbb nyílt „idegenkedést” váltottak ki, majd el is határolódott tőlük.

Ez az írás az ötödik fejezetben olvasható, a hatodik két szövege amerikai irodalomtudománnyal foglalkozik, a hetedik fejezet anglisztikával, a nyolcadikban nekrológok, emlékezések szerepelnek. Az ötödik fejezetben, a Szegedy-Maszák könyvről szóló írás után következik *A végleges rajzolat öntörvényűsége* címmel a Bojtár Endre pályaképeinek szánt textus. Nem véletlen, hogy ez a szöveg, amely eredeti formájában azon a konferencián hangzott el – többek megütközésére –, amelyet Bojtár emlékére rendeztek, nem az együttérző emlékezések közé került, itt ugyanis Dávidházi szemléletmást csupán azért hág fel a kegyelet ravatalára, hogy annál magasabbról döfhessen bele az elhunytba. (És hogy ennek az írásnak éppen Bojtár egykori folyóirata, a *2000* adott helyett, a lap akkori urainak részéről ugyancsak nem éppen a szerkesztőtársuk elvesztése miatti gyász kegyeletlenségre kifejeződése.) Az emlékezés olyan éles fénybe állítja Dávidházi tudományeszményét, érvelési technikáját és retorikai megoldásait, hogy már csak ezért is érdemes az aprólékosabb figyelemre.

Bojtár „*Az ember feljő...*” című kötete a *Gyorsuló Idő* című népszerű, kis alakú könyveket tartalmazó sorozatban jelent meg. Érdemes el-tűnődni Dávidházi erre vonatkozó kommentárjának már a hangütésén is: „Jellemző, hogy a többnyire

szabadságvágyát hangoztató Bojtár, aki azonban arra is büszke volt, hogy szükség esetén magába visszahúzódva a lélek szabadságával igyekezett pótolni az épp elérhetetlen külső szabadságot, alkalmilag milyen kiválóan igazodott a szigorú kiadói feltételekhez.” Ez volna a különben nem kifejezetten sima modoráról ismert Bojtár Endre puha gerincének égbekiáltó bizonyítéka?

És amilyen világosak a szerző és modellje alkati különbségei, olyan nyilvánvalók annak szignáljai, hogy Dávidházi Bojtár – általa felvázolt – vonásait milyen idegenkedéssel nézi. Például: B.-t a megoldás érdekli, D.-t a probléma. (Attól a kérdéstől itt el kell tekintenünk, hogy valakit hogyan foglalkoztathat egy probléma megoldása, ha magával a problémával nem törődik.) B. René Wellek egyes műveit „tanulmányozza”, „fontosnak tartja”, míg D. éveken át „levelezik” is Wellekkel, akitől egy interjú készítése során személyesen is „tanulhat”. A „célratörő” B. „rendkívül erős ítéletekkel” dolgozott, ezzel szemben D. így emlékszik a maga gyakorlatának kétségeire: „a Shakespeare-kultusz akkoriban sokak által kinevetett és huzamos kutatói figyelemre méltatlannak tartott világát próbáltam szisztematikusan megvizsgálni”.

B.-nek „a filológia aligha tartozik legfőbb erősségei közé”, sőt, egy kiváló pályatársuk által írt nekrológból Dávidházi a Bojtár „kelet-európai rendetlenségé”-ről írtakat is idézi. Kár, hogy már nem lehetett alkalma a folyóiratbeli megjelenés után Veres András kötetében is (*A felejtés ellen*) tanulmányozni a szöveget, amelyben a további félreértéseket megelőzendő az inkriminált

szót – „közép-európai »rendetlenségének«” – már az irónia macskakörmei keretezik. Amikor Bojtárt valamely félreértésére figyelmeztetik, és ő a második kiadásban módosít szövegén, a belátó gesztust Dávidházi így kommentálja: „láss csodát, a második kiadás az Arany versére utaló félmondatot jótékonyan kihagyja az érvelésből”, ami egy pillanatra mintha a nyuszikának és nevezetes sapkájának a paradigmáját idézné meg.

A *vallástalan* címmel ismert Kazinczy-vers dolgában Bojtár csakugyan melléfogott azzal, hogy a költőnek tulajdonítja a címet, és ezt elemzése részévé tette, amikor legalábbis kötetének második kiadásán dolgozva ellenőrizhette volna a dolgot az akkor már megjelent kritikai kiadásban. Dávidházi ezt így kommentálja: „csak reméltem, hogy legalább a külföldi példákra vonatkozó állításai igazabbak”, ami az általánosítás logikailag megalapozatlan, tendenciájában nem éppen jóhiszemű, és etikailag sem makulátlan példája. Ezután szó van az összehasonlító irodalomtudomány sajátos problémáiról, hogy anyanyelvi kompetencia híján kellőképpen megközelíthető-e más nyelvek irodalma, illetve hogy nem hajlik-e az értelmező keze ilyenkor eleve maga, a saját kultúrája felé. Bojtár itt nemcsak a szerzővel van ellentétpárba állítva, hanem Szegedy-Maszákkal is: míg B. fejtegetésein rögtön érezni, hogy nem „járt magyar szakra”, SZ.-M. „angol–magyar szakosként végezte az egyetemet, majd utólag módszeresen elsajátította a magyar irodalomtörténeti szakirodalmat”. Itt érzékelhető némi diszkrepancia: ha magyar szakos volt, akkor mi-

ért ez az utólagosság? A válasz az, hogy a cikk folyóiratközlése idején Dávidházi még úgy tudta, Szegedy-Maszák „nem magyar szakosként végezte az egyetemet”: a tévesztést a kötetben korigálja, de az érvmenten már nem módosít.

A szöveg a végén mintha mértéktartóbb modorba váltana: „Nem merném megjósolni, hogyan fog ítélni a jövő magyar tudománytörténete a 20. század második felének hazai összehasonlító irodalomtudományáról, s benne Bojtár Endre jelentőségéről.” Bojtár bátrabb volt: a Dávidházi által is idézett ünnepi interjújában – a baltisztika tudományának magyarországi meghonosítását külön kezelve – öt-tíz évet gönnolt irodalomtudósi életművének. Ez a következő években jár le: majd meglátjuk. A „hatalmas kézikönyv”-ről (*Bevezetés a baltisztikába*) és a „nagyszabású [litván–magyar] szótár”-ról szólva Dávidházi ismét óvatos: „szakértelem híján csak remélhetem, hogy maradandóak”. Pedig ennél a szelíd agnoszticizmusnál azért elvileg biztosabb támpontokra is hagyatkozhatna, hiszen Bojtár baltisztikai alapvetését például ugyanaz a Magyar Tudományos Akadémia honorálta nagydoktori címmel, amely az ő munkáját – ha nem tévedek, akkor az Arany János kritikus munkásságát feltáró könyvét – is.

Dávidházi Péter: „Mit hisz a tudós?” Válatozatok hivatás és módszer témájára. Budapest, 2023, Ráció. 680 oldal, 5999 forint.

Az építés apoteózisa

A magyar nézőre ismerősen köszöntenek a most bemutatott amerikai film, *A brutalista* jelenetei. Akik emlékezetében ott vannak Keleti Márton 1965-ös keserédes vígjátéka *A tizedes meg a többiek* képei, most újra láthatják a kastélyt, ahol e távoli kor színész plejádjai, Sinkovits, Darvas, Major, Ungváry, Márkus játszották a magyarok szokásos játékait, amelyek történelmi helyzetekben csak a rossz és a még rosszabb között kínálnak alternatívát a szereplők számára. Mire Brady Corbet és stábja megérkezett, hogy a tóalmási kastélyban forgassa filmje amerikai helyszínénél kiszemelt kulcsjeleneteit, addigra az állam által elzabrált, kirabolt és lepusztult kastély új tulajdonosra találva kívül és belül újjászületett, elhíhetjük, hogy egy amerikai milliárdos, Harrison Lee van Buren és családja lakhelye.

A film egy Magyarországról menekült, zsidó származású építész amerikai pokoljárásának hosszan előadott története. A Tóth Lászlónak nevezett építész szerepét Adrian Brody alakítja, aki Roman Polanski több mint húsz évvel ezelőtt bemutatott filmje, *A zongorista* címszerepében aratott méltán nemzetközi sikert. Brody most sem okoz csalódást, amit soványan megírt szerepe enged, azt bőven teljesíti. A rendező és élettársa, Mona Fastvold által írt forgatókönyv szerint a tehetséges, ám makacs és kompromisszumokra képtelen Tóth László örök idegen, akit nem fogad be az amerikai környezet, s még Magyarországról menekült, asszimiláló-

dott rokonaival is összerúgja a patkót. Az építész antagonistája a milliárdos Van Buren, aki első felindulásában kirúgja a neobarokk kastély könyvtárszobáját a Bauhaus ideáljainak megfelelően átépítő Lászlót, majd dramaturgiailag nem tisztázott okoknál fogva utóbb megbocsát neki, s felkéri egy impozáns, közösségi célokra szolgáló épületegyüttes megtervezésére és megépítésére a kastély parkja felletti ormon.

A több mint három órán át tartó történésfolyam realista módon, az idő szokásos rendjét felrúgó trükkök nélkül vezet végig Tóth László szenvedéstörténetén, melyben az egymást váltó sikerek és kudarcok csak akkor hoznak megnyugvást, amikor már késő. A film utolsó jelenetében az építész magatehetetlenül, bénultan ül tolókcocsijában, s hallgatja, bár már nem is érti, az unokahúga által róla mondott dicsőítő szavakat a Velencei Biennálén. A magánéleti szál sem kínál sok meglepetést. László felesége, unokahúga, ha nem is könnyen, de az USA-ba érkeznek, ahonnan az unokahúg Izraelbe alijázik. A történet zsidó szála mindvégig jelen van, ami a magyarországi előzmények ismeretében érthető, de nem ad sokat hozzá a filmben elmondottakhoz.

A rendező-író realizmusa önmagában nem kifogásolható. Nemrég játszották a magyar moziban is Noran világsikerű filmjét az atombomba atyjának nevezett Oppenheimerről, akinek munkáját egyébként számos zsidó gyökerekkel rendelkező, Ame-

rikába emigrált magyar atomtudós segítette. A realista filmkészítés amerikai nagymestere, Martin Scorsese, akinek nemrég láthattuk az oklahomai indiánokat a múlt század 20-as éveiben ténylegesen megtizedelő gyilkosságokról szóló filmjét (*Megfojtott virágok*), rendezte az ötvenes évek egyik rémisztő maffiatörténetét hitelesen elmesélő *Az irt* is.

Ezek a filmek is mértéktelenül hosszúak, telis-tele aprólékos részletekkel, de nincs bennük üresjárat. Ha fárasztóak is, a néző nem érzi úgy, hogy a rendező visszaélt az idejével. A *brutalista* esetében azonban a realista technika csődöt mond, mivel a mondanivalóhoz képest a forgatókönyv túlméretezett.

A realistának szánt történet mondanivalója ráadásul irreális. Bár nem írták meg a Magyarországról elüldözött értelmiségiek amerikai exodusának átfogó történetét, annyit bizony állíthatunk, hogy alapesetben az Újvilág társadalma nem állt az érvényesülés útjába. Igaz, hogy ha valaki író volt, s nem akarta feladni anyanyelvét, mint Márai, annak nem volt esélye a befogadásra. De a nyelv igáját csak kiejtésükben hordozó, vizuális művészetek művelői hasítottak. Tóth László egyik modellje lehetett Breuer Marcell, akinek merész, ha úgy tetszik, brutalista épületei ott állnak szerte az akkor szabadnak nevezett nyugati világ országaiban, köztük az USA-ban. Manhattan szegényebb lenne a Whitney Múzeumnak az előkelő Madison Avenue-n álló merész, meredeken tagolt épülete nélkül. Moholy-Nagy László üstököshöz hasonlítható amerikai pályájának korai halála vetett véget. A holokausztban aljas módon elpusztított zseniális könyvtervező, Kner Imre testvére, Albert

az utolsó hajóval kijutott Amerikába, ahol a vizuális csomagolástechnológia páratlan sikerű megújítója lett.

A *brutalista* világsikere persze nem véletlen, mert a film nem nélkülözi az érdemeket sem. A múlt évi Velencei Nemzetközi Filmfesztiválon Brady Corbet elnyerte a legjobb rendezésért odaítélt Ezüst Oroszlánt, megkapta a nemzetközi kritikusok díját, és 2025-ben hét jelölést kapott a Golden Globe-díjra, melyből hármat meg is nyert. Hátravan még a várhatóan bekövetkező Oscar-díj-eső, az egyik esélyes Adrian Brody, akinek alakítása üdítően elüt a többi szereplő bosszantó amatőrismusától, arca szívbemarkolóan tükrözi a sikerek és kudarcok szüntelen váltakozása okozta érzelmi skála valamennyi árnyalatát. A film szerencsére nincs szinkronizálva, így a néző a sorjázó jeleneteket látva hallva meggyőződhet arról, hogy a Magyarországról érkezett építészt a született amerikaiaktól nyelvileg is szakadéknyi távolság választja el. A film lazára fogott, dramaturgiai bakugrásokkal, üresjáratokkal teli, néhol riasztó, sokszor szentimentalizmustól sem mentes jeleneteinek hömpölygő áramában időként nagyszerű pillanatok bukkannak fel.

Ilyen pillanat, amikor László és megrendelője, a milliárdos Van Buren Carrarában keresik a közösségi épület kápolnájának oltárkövéül kiszemelt márványtömböt. Hosszan látjuk a márványhegyek hófehér, erezett, meredek falait, ahonnan Michelangelo is kapta a tömböket, melyekből lehántva a fölösleget, létrehozta csodálatos szobrait. A Carrarában játszódó jelenetben értjük meg a Tóth és megrendelője közötti konfliktust, melyben az ókori idők óta folyamatosan alakuló európai kultúra szük-

ségképpen magára marad a parvenü amerikaikkal szemben, akik a carrai márvány helyett megelégednének a jóval olcsóbb hazai kőanyaggal is.

A három és fél órás filmidő okozta fáradtságot feledteti Lol Crawley nagyszerű operatóri munkája, melynek erejét nem kis részt fokozza Jancsó Dávid remélhetően Oscar-díjjal jutalmazandó, lenyűgöző vágói teljesítménye.

Telitalálat a cím is, melynek szemantikája a történet előrehaladtával fokozatosan lép át a vizuális dimenzióba. Megrendítő a milliárdos megrendelő kastélya feletti magaslaton Déva váraként hol épülő, hol leomló monumentális épületegyüttes látványa, az eget ostromló tornyokkal, a mélyben megbúvó labirintussal, középen az ol-tárkő misztikus fényt árasztó keresztjével.

Az építés szüksége egyidős az emberrel, akinek Isten nem adott hajlékot, genetikai örökségéből hiányzik a program, mely fix, változtathatatlan hely létrehozására tette volna képesé. Ezt az antropológiai igazságot Jézus találóan fogalmazza meg, amikor azt mondja, hogy „a rókának odúja

van, az ég madarainak fészke, de az Emberfiának nincs hova lehajtania a fejét.” (Mt8.) A művészettörténész szemével nézve Brady Corbet filmje a fizikai és szellemi hajlékának építésére kényszerített ember krónikájában Bauhaus néven bejegyzett fejezet szemképráztató emlékműve, s ebben az esetben nem kell törődnünk a dramaturgiai fonákságokkal, a félresikerült színészválasztással, a lapos realizmussal.

Feszesebb dramaturgiával, átgon-doltabb, a lényegre koncentráló forgatókönyvvel, gondosabb színészválogatással az egyébként nem rossz alkotás sokkal jobb lehetett volna, de megvalósult formájában is nézhető és elgondolkodtató. A film az Amerikába kiülőzött zsidó magyar zseni, Tóth László szemével láttat egy világot, amit a lehetőből ő tett létezővé.

113

A brutalista. Amerikai filmdráma, 214 perc, 2024. Rendező: **Brady Corbet**. Forgatókönyv: **Brady Corbet, Mona Fastvold**. Operatőr: **Lol Crawley**. Vágó: **Jancsó Dávid**. Szereplők: **Adrien Brody, Felicity Jones, Guy Pierce, Joe Alwyn**.

Csengery Kristóf

Átjárás

A zenei historizmus szemléletét Bach *Máté-passiójának* a mű ősbemutatóját egy évszázaddal követő – Mendelssohn nevéhez fűződő – újbóli megszólaltatásától (1829, Berlin) szokás eredeztetni, ám ez persze még korántsem volt korhű előadópraxis,

csupán a zenetörténeti múlt iránti érdeklődés kezdete. A századforduló úttörői, Arnold Dolmetsch, Nadia Boulanger, Wanda Landowska után a szélesebb közönség figyelmét akkor keltette fel az irányzat, amikor a második világháborút követően,

az 1950-es évektől mozgalommá te-
rebélyesedett, többek között olyan
úttörő szellemű muzsikuskoknak kö-
szönhetően, mint Gustav Leonhardt,
Frans Brüggen vagy Nikolaus Har-
noncourt. Persze a mozgalom nem
mindenütt talált követőkre. Legfon-
tosabb területeiként Nyugat-Euró-
pát: Nagy-Britanniát, Hollandiát,
Belgiumot, Ausztriát említhetjük. A
szovjet blokk kelet- és közép-euró-
pai országaiba, mint oly sok minden
más, ez a gondolkodásmód is jelentős
fáziskéséssel szivárgott be. Magyar-
országon a kezdeteket többek között
olyan együttesek fémjelezték, mint
a Czidra László vezette Camerata
Hungarica.

A zeneéletre korábban nem
volt jellemző a muzsikustársadalom
táborokra szakadása. A historikus
előadópraxis megjelenése meghozta
ezt az „áldást”: a korabeli előadási
konvenciók (hangsúlyozás, hang-
hosszúságok értelmezése, tagolás,
hangképzési módszerek, vibrató,
tempóértelmezések, díszítések) fel-
idézésével, régi hangszerek hiteles
kópiáján történő játék kezdeménye-
zői szembekerültek a szokványos
modern hangszeres előadásmód
képviselőivel. Konfliktus alakult ki,
amelyet idővel érdeksérelem teté-
zett: a historikus előadópraxis egy-
re vonzóbb teljesítményei és növekvő
közönségsikere láttán a modern
hangszeres szimfonikus és kama-
razenekarok kényszerűen „kivonul-
tak” a barokk és bécsi klasszikus
művek területéről, s egy idő után
ezek többségét a közönség már csak
historically informed muzsikusoktól
hallhatta, *on period instruments*.
Ez nem volt feltétlenül baj, hiszen
az évtizedek során nagyszerű his-
torikus együttesek nőttek fel a

Concentus musicustól az Academy
of Ancient Musicon át az English
Concertig, az Hespèrion XX-től a Les
Arts Florissants-on át a La Chapelle
Royalig, a modern hangszeres szim-
fonikus zenekarok művészeinek éle-
te azonban szürkébb lett, hiszen az
általuk megszólaltatott repertoár
összezsugorodott, s így a nagyzene-
karok törzsközönsége is kevesebb
fajta zenét hallhatott, mint néhány
évtizeddel korábban.

A régi korok előadói konven-
cióit követő, kópiahangszeres játék-
mód tehát specializálódást hozott a
zeneéletbe, ami jó is volt, meg rossz
is: egyfelől nagyobb felkészültséget,
másfelől csőlátást eredményezett.
Sokan már kezdetben rájöttek, hogy
a megoldást a falak átjárása, a kom-
munikáció hozhatja meg, nyilvánva-
lóan nem elsősorban a historikusok
irányából, hiszen ők a régi zenére
szakosodtak. Tőlük értelmetlen lett
volna elvárni, hogy alkalmanként
modern hangszereken Bartókot vagy
Stockhausent játsszanak, egyszerű-
en azért, mert nem erre tették fel
az életüket, és a kimeríthetetlenül
hatalmas (számos fejezetében fel-
fedezésre váró) reneszánsz-barokk-
klasszikus repertoár amúgy is sok
évtizedre elegendő tanulmányozni-
és előadnivalót kínál minden érdeklődőnek. Inkább a modern hangsze-
reken játszó muzsikuskok számára
bizonyult üdvösnek, ha szakmunká-
kat tanulmányozva elmélyednek a
régie előadásmód konvencióiban, és
ezt követően egy hegedűs kipróbálja,
mire jut bélhúrokon és barokkvonó-
val egy Bach-partitát előadva, vagy
egy zongorista leül a fortepiano elé,
hogy azon játsszon el egy Mozart-
szonátát, nem pedig a megszokott
Steinwayn.

Ennek példaként, amikor a hetvenes és nyolcvanas évek fordulóján a korszakos jelentőségű fortepiano-játékos, az amerikai Malcolm Bilson kurzusokat tartott a Zeneakadémián, olyan fiatal modern hangszeres zongoristák vállalkoztak a demonstrátor szerepére, mint Nagy Péter vagy Szokolay Balázs, később egy nagy presztízsű zongoraművész, Rados Ferenc fortepiano-estet adott, a Liszt Ferenc Kamarazenekar pedig már a hetvenes években megjelent barokk lemezeit is úgy készítette elő felvételekre, hogy előtte Czidra Lászlóval konzultált a hiteles korabeli díszítésekről. Ezzel egy időben Nyugaton a historikus régizene-előadásmód legnagyobb karmesterei Harnoncourt-tól Gardineren át Norringtonig sorra látogatták vendégdirigensként a világhírű *modern hangszeres* szimfonikus zenekarokat, hogy terjeszszék a korhű interpretáció gondolkodásmódját, és meggyőzzék a „másik tábor” muzikusait: nem az a legfontosabb, hogy milyen hangszeren, hanem az, hogy hogyan játszanak. A meggyőzés munkája nagyszerű koncerteket és lemezeket gyümölcsözött, és általános sikerrel járt. Fokozatosan világszerte megtörtént a szemléletváltás.

Magyarországon a végső áttörés nagyjából egy évtizede következett be, amikor létrejött a Budapesti Fesztiválzenekar barokk együttese, amelynek vonósai bélhúrokon, barokk vonóval játszottak (és játszanak ma is), korhű előadási elvek alapján, barokkzene-specialisták vezényletével. Akadt tehát egy olyan modern hangszeres szimfonikus zenekar, amelynek hangszeresei vették a fáradságot, és historikus hangszeren is megtanultak muzsikálni.

Példájukat több más nagy budapesti szimfonikus zenekar követte. Igaz, a 2010-es évekre már régen szerte-foszlott a „két tábor” képzete. Szembenállás ekkor már régen nem volt, a régi zene historikus előadópraxisa már hosszú ideje általánosan elfogadottá és közkedvelté vált, a nemzeti hírű historikus együttesek koncertjei pedig telt házzal zajlottak.

Nemrég két muzsikussal, a zongoraművész *Berecz Mihály* (1997) és a hegedűs *Kelemen Barnabás* (1978) historikus kamaraestet adott a Zeneakadémia Solti-termében. Egyikük sem barokk- vagy klasszikus-specialista, mindketten „mindenevő” zenészek, akik rendszeresen játszanak Csajkovszkijt, Brahmsot, Bartókot is. Most azonban Kelemen barokk vonókat használt (két különböző vonót váltogatva), Berecz fortepianón muzsikált, játékmódjuk pedig minden tekintetben: a tagolás, a hanghosszúságok értelmezése, a hangsúlyozás és valamennyi egyéb jellegzetesség dolgában a historikus elveket követte, Kelemen például többnyire vibrató nélküli „egyes” hangokon hegedült. Más szóval: valódi régizenei hallottunk nem-régizeneiséktől, akik azonban nem „kirándultak” erre a területre, hanem tartósan érvényesülő érdeklődésük eredményeképpen vállalkoztak a feladatra, hiszen Kelemen már egy évtizeddel ezelőtt is beszélt interjúban a historikus régizenei iránti érdeklődéséről, Berecz pedig hallható fortepiano-játékosként Mozart-zongoraversenyekben az Orfeo Zenekar koncertjein, Vashegyi György vezényletével.

Amellett, hogy két nem-régizenei hallhattunk annak rendje-módja szerinti historikus régizene-

produkciókban, egy másik érdekes és tanulságos élményt is kínált az est. A megszólalt négy szonáta harmincöt évet fed le a zenetörténet bécsi klasszikus korszakából, illetve a bécsi klasszika és a romantika közötti átmenet idejéből. Mozart *G-dúr szonátája* (K. 379) 1781-ben, Beethoven *c-moll szonátája* (op. 30, No. 2) 1801-ben keletkezett, érdekes módon Weber – a Beethovenétől nagyon eltérő tulajdonságokkal rendelkező – *d-moll szonátája* (op. 10, No. 3) is ugyanennek az évnek a terméséből való, míg Schubert *a-moll szonatinája* (D 385) 1816-os keletkezésű. Mozart műve még igazi bécsi klasszikus zene, Beethoven kompozíciója már feszegeti a stílus kereteit, élénken előlegezve a romantika formátumát, érzelem- és indulatvilágát, míg Weber és Schubert alkotása a korai romantika reprezentánsa.

A négy műben megfigyelhetjük a hegedű-zongora szonáta fejlődésének erjedésfolyamatát, egyrészt abban az értelemben, hogy a négy kompozíció szerzői nem egyformán gondolkodnak a vonós és a billentyűs hangszer szerepéről, az alá-főlé rendeltségi viszonyról. Mozartnál még a billentyűs hangszeré a primátus, a hegedű sokszor csak kísér, Beethovennél már megvalósul az egyenrangúság, míg Weber és Schubert művében a két hangszer kiegyensúlyozott szerepeltetése már magától értődő. Másrészt a művek tételszáma, szerkezete is eltérő. Mozart szonátája kéttételes, igaz, az első tétel egybekomponált *Adagio-Allegro* páros, ezt egy érdekes módon mérsékelt tempójú, *Andantino cantabile* variációs finálé követi. Beethoven darabja boltozatos formájú, négytételes koncertszonáta.

Weber műve ismét kéttételes, akárcsak Mozarté, az első tétel *Air russe* (orosz dallam), ezt pergő rondó követi, és a különleges tömörség és a csattanósan szellemes fogalmazás is lényeges tulajdonsága a szonátának. Végül Schubert négytételes szonatinájában a harmadik tétel műfajjelölése még a bécsi klasszikát idéző menüett – ugyanakkor ha meghallgatjuk, egyértelmű, hogy az elnevezés ellenére ez már bizony scherzo.

Befejezésül egy harmadik élményforrást is érdemes megemlíteni. A két muzsikusi játékában, miközben a tagolás, a hangsúlyozás, a ritmusértelmezés és számos más jellegzetesség világossá tette, hogy historikus régizeneélést hallunk, mégis érvényesült az a lendület, tűz, spontaneitás, az egymásra reagálásnak az a közvetlensége és az a reprezentatív magatartás, amely hagyományos, modern hangszeres fellépéseik alkalmával muzsikálásuk kísérője. Vagyis „másik énjüket” sem kellett megtagadniuk, sőt, a kétféle muzsikálás jólesően hatott egymásra és szerves elegyet alkotott. Ezt megfigyelni külön élvezet volt a hallgató számára – ráadás, amely növelte a magas színvonalú és elgondolkodtató koncert szellemi hozamát.

Haydneum fortepianoestek. **Berecz Mihály** és **Kelemen Barnabás** koncertje. Zeneakadémia, Solti-terem, 2025. február 7. Rendező: Haydneum Magyar Régizenei Központ.

Stuber Andrea

Veszethordtát, ember

Vannak drámák, amelyek évszázadok óta folyamatosan foglalkoztatják az alkotóművészeket. Ezek között alighanem Shakespeare *Hamletje* áll a legelőkelőbb helyen. Zene, film, képzőművészet, irodalom – számos műfajban feldolgozták vagy érintették a dán királyfi történetét, még képregény és diafilm is készült belőle. Mindenekelőtt persze a színházakban otthonos, a bábszínházakat is beleértve. (Játsszotta az egri Harlekin Bábszínház, a kecskeméti Ciróka, és egyszer láttam a Ljubljanoi Bábszínház kirakatában elbűvölő Hamlet-mario-nettbábot az előadásukból.)

Hamlet nem csak prózai előadásokban mutatkozik gyakran – a különböző fordításoknak köszönhetően változatos alakban –, táncos, fizikai színházi produkció is született belőle, valamint legalább két opera és legalább két rockopera. Az 1986-os Nagy Feró-féle *Hamletet* mindenképp érdemes említeni, mert mostanában éppen elővette egy független színházi társulás, a SICC Production, az SZFE-n tavaly végzett Novák Eszter–Selmeczi György-osztály tagjai. Az Erzsébet téri Akváriumban adják elő Turi Péter címszereplésével, nehéz színpadi terepen, a játszó személyek zenélésével. Körülbelül azt a felszabadító érzést keltve a közönségben, hogy menjen a búsba mindenki. Ahogy az 1986-os lázadó előadás politikai-társadalmi közege, úgy a mostani is.

Ezenközben a békéscsabai Jókai Színházban is műsorra tűznek egy *Hamletrockot*, amelyhez a 65 éves, kormorános Szűts István komponálta a zenét, és a színházat igazgató 72 éves Seregi Zoltán viszi színre. (A kulturális tévécsatornán a rendező lelkesen nyilatkozta, hogy Zalán Tibor zseniálisan írt bele Shakespeare-be.) Természetesen „egyszerű” prózai módon is megy a dráma, Tatabányán Szikszai Rémusz rendezésében, Csabai Csongor címszereplésével, Budaörsön Alföldi Róbert koncepciójában Fröhlich Kristóf tévedésben lévő Hamlet-figurájával (nem ölték meg az apját), Pesten pedig a Magyar Színházban, ahol Eperjes Károly Haumann Mátéval hozta ki a híres darabot.

Sokféle *Hamletet* láthattunk már nagyon különböző helyszíneken. Csak az utóbbi néhány évtizedből: egykori rakétabázison (2004, Bertók Lajos), a debreceni Nagyerdei stadionban (2021, Rózsa László) a temesváriakét a Keleti pályaudvaron (2003, Balázs Attila), a Nemzetiét fordítva, a színpadon ülve és a nézőtérén játszva (2012, Szabó Kimmel Tamás). Izgalmasan alakult a Bárka Színházban Tim Carrol találmánya 2005-ben, amikor Balázs Zoltán *Hamletje* mellé minden este kisorsolták a többi szerepre az aznapi színészeket. Valamint Schilling Árpád háromfős rendezése (Gyabronka József, Nagy Zsolt és Rába Roland). Találkoz-

hattunk intellektuális *Hamlettel* (Gábor Miklós!), sportossal, apatikkussal, hiperaktívval, fiatalabbal (Ternyák Zoltán!), korosabbal. A rangidős talán az ötvenéves Bajomi Nagy György volt az ő lenyűgöző, óriáscecsemő jellegű *Hamletjével*, amelyért 2016-ban Gábor Miklós-díjat kapott. Néha dúskáltunk: miközben Cserhalmi György Győrben forralta a bosszút, Kovács Lajos Szolnokon, két évre rá pedig Kaposváron Máté Gábor, Pécssett Kulka János. (Személyes nézői életem legemlékezetesebb *Hamletjét* egy moszkvai nagyszínházban láttam, a színpad fölött egy áttetsző kocka képe lebegett, abban játszott a Jevgenyij Mironov a *Hamlet* összes szerepét a Robert Lepage nevű varázsló rendezésében.)

A jelenlegi kínálatból a magát „a családok színháza”-ként hirdető Magyar Színház frissen bemutatott *Hamletje* két szempontból ígérkezett érdekesnek. Egyrészt mert a 71 éves művészeti vezető, Eperjes Károly rendezte. Másrészt mert a királyfit a 44 éves Haumann Máté játssza. (Édesapja, Haumann Péter 36 évesen Claudiust alakította a Madách Színházban.) Eperjes Károly a *Mandiner* című orgánumnak nyilatkozva beszélt művészi szándékáról. „Klasszikus köntösben” és Arany János fordításában kívánja felmutatni a fiataloknak „a bűnnel való küzdelem példázatát, Hamletet. Segíteni kell nekik, hogy a gonoszt felismerjék és elkerüljék.” Érdekes ez, mert Eperjes Károlyt a *Rómeó és Júlia* kapcsán is főleg a bűn látszott foglalkoztatni. A szintén klasszikus köntösben játszott tragédia olyan rendezői gondolatot sugallt, mintha a szerelmi lángra

lobbanó páron valamiféle morális istenítélet teljesedett volna be az öngyilkosságuk által. Talán a többi léha, kicsapongó fiatalra sem véletlenül sújtott le a halál: az egyszerre két hölgygel járó Tybaltra és a Rómeóhoz egyértelműen homoerotikusan vonzó Mercutióra.

A mostani *Hamletet* nem terhelik feltűnő rendezői rátétek. A játszók energiájának javát úgyszólván az el, hogy hallhatóan, érthetően és értelmezhetően előadják az Arany János-szöveget, amelyet olvasni kész gyönyörűség, elmondani és meghallgatni nyelv-, fül- és fejtörő mutatvány. Tekintve, hogy a Magyar Színház változatos képzettségű és gyakorlatú szereplőgárdát állított ki társulatának tagjaiból és vendégekből, az eredmény nem egy esetben pusztán üresen kongó, mármár kínos szavalás lett. Helyenként a beszédtechnikai hiányosságokon elbukott az ügy, és ilyenkor a szöveg némely részei – főleg az erősen megnyomott első szavak után elhaló sorok – el sem jutottak a nézőtér távolabbi fertályára. Érdekes megfigyelni a Claudiust játszó Gáspár Tibort, aki 67 éves, ősz, megtermett férfiként rendre a karjaiban hozza-viszi és nyalja-falja friss feleségét: Györgyi Anna klasszikus forma, odaadóan buja Gertrudját. Gáspár Tibor mint testvérgyilkos trónbitorló és hedonista kéjenc, beáll két ívelt fal közé a bűnbevalló, imádkozós monológiához, és pontosan tudja, csinálja, amit és ahogy kell. Hozza a pillanatnyi gondolatból és emócióból fakadónak tetsző színpadi beszédet, az erőt és kétséget egyszerre kifejező testbeszédet, mimikai gesztusokat.

Az előadás képi világát játékosan határozza meg Ferenczy-Kovács

Attila komor, nagyszabású díszlete. Biztosítja a „klasszikus köntösben” jelszóhoz társítható zord várfalat, boltíves hidat, sötét függönyöket, nagy, kerek facsillárt gyertyákkal az összedorbézolt lakodalmi asztal fölé. Hátulra pedig artisztikus képet vetít hullámozó tengerrel – Dániában vagyunk –, a sötétben derengő hegyekkel, a napsütéses órák száma kevés, és Helsingörből rálátni az Északi-tenger öblére. Ez a színpadmélyi borongós víztükör némi füstköddel befújva gyönyörű háttérként szolgál Ophelia halálához. A nagyon fiatal, menyasszonyi fehérbe öltöztetett, pihe-puhán beszélő, megszeppent Opheliának mutatkozó Kiss Anna Gizella lírai szépséggel belegyalogol a víz fölötti párába. Látjuk is mindjárt a rivaldánál leengedett áttetsző függönyre vetítve, ahogy a lány lassan elmerül a vízben. (Kicsit meglepő aztán, hogy később katonák is elvonulnak ugyanitt, derékig száraz lábbal.) A Rátkai Erzsébet tervezte jelmezek a konvencióknak megfelelőek, tehát gazdagok és dekoratívak. Bőséges a felhozatal nehéz selymekből, bíborból, bársonyból, gyöngyös koszorúból.

A megbízhatóan középre rendezett előadásban akadnak olyan megoldások, amelyek nem kedveznek a szereplőknek vagy a helyzeteknek. Például egy intermezzo: az első felvonás végén, a „kizököknt az idő” után Hamlet váratlanul összefut a színen Opheliával, és kezébe nyomja a szerelmes levelet, amelyet Polonius rögtön elvesz a lányától, és hamarosan átad a királyi szülőknek. Mintha ez a levél mostani lenne. Mintha apja halála, anyja násza és apja szellemének

jelentkezése után Hamletnek pont arra lenne gondolja, hogy Opheliát a vonzalmáról biztosítsa. Furcsa kisé a városi színésztrupp is, amelyről ezúttal nem mondják el, hogy veszélybe került, s léte bizonytalanra vált. Egyetlen színész a tagja (az idősebb Hamlet szellemét is adó Fillár István) és inkább mutatványosként további két, kis növésű szereplő, egy férfi és egy nő. Itt jegyzendő meg, hogy az amúgy zömmel pontos, szöveghű textusból kihúztak egy fontos sort. Amikor Hamlet a színészeket Polonius gondjaira bízta – Polonius Viczián Ottó a leghagyományosabb módon ábrázolja komikus figurának, szimpla bohócnak –, akkor azt kéri az udvari kamarástól, hogy jól bánjon a társulattal. Érdemök szerint fogok bánni velök – válaszolja Polonius. – Veszethordtát, ember, sokkal jobban kell! – horgad fel Hamlet. Ám a folytatást már nem mondja el: Bánj mindenkivel érdeme szerint: melyikünk kerül el a mogorópálcát?

Az előadás terhét természetesen Haumann Máté cipeli. Ez a szép, ősz hajú, fiatalon is inkább férfiasnak, mint fiúsnak mutatkozott színész, aki a gesztusaival, a mozdulataival, a tartásával, a kiállásával helyenként jólesően emlékeztet az édesapjára. Hamletünk barátja, Horatio – vagyis a rokonszenves Pavletits Béla – szintén öszülő negyvenes, tehát mintha a wittenbergi alumni tagjai találkoznának itt. A végén Horatio a halott barátja fejére teszi a koronát, miközben a katonák begyömöszölik Hamletet a sírásók gödrébe. Haumann Máté tisztességesen megdolgozik a dán királyfiért, megviselt hangjáért megküzdve, statikus helyzetekbe

beleállva, koncentrált szövegmondással, beosztott energiával, temperált lelkiállapotokkal. Bizakodjon a Magyar Színház, hogy ez elég lesz annak az ifjúsági közönségnek, amely várhatóan csoportos nézője lesz a produkciónak.

Hamlet. A Magyar Színház előadása. Szereplők: **Haumann Máté, Gáspár Tibor, Györgyi Anna, Kiss Anna Gizella, Viczián Ottó, Fillár István, Pavletits Béla, Barsi Márton.** Díszlet: **Ferenczfy-Kovács Attila.** Jelmez: **Rátkay Erzsébet.** Zene: **Bucz Magor.** Dramaturg: **Deres Péter.** Rendező: **Eperjes Károly.**

Vadas József

Vadász-házak a Vigadóban

120

Úgy alakult, hogy nem kellett beleszólnunk a gyerekeink pályaválasztásába, mert tudták, mit akarnak. Jól is döntöttek: megelégedésemre nem a mi foglalkozásunk mellett kötöttek ki, noha az ellenkezőjét sem kifogásoltuk volna. Hiszen számos előnye van a család közös vagy legalábbis rokon szakmájának; hadd ne soroljam, mert olyan nyilvánvaló. Hajdan ez is volt a természetes: a legkülönbélebb mesterségek képviselői kapták örökségül nemzedékről nemzedékre a foglalkozásukat. Újfént orvosok és jogászok, színészek és zenészek követik példájukat, mióta a politika nem tesz durva erőszakot a társadalmon, ahogy volt rá példa, nem is egyszer, a történelmünkben. Ekként formálódott az a tág értelemben kortársi építészdinasztia, amelynek tagjai a közelmúltban Vadásztársaság néven mutatkoztak be a Vigadó Galériában. A két nagy termet megtöltő reprezentatív kiállítás ugyanakkor azt példázza, hogy a nemzedékek teljesítménye közé automatikusan akkor sem lehet egyenlőséget tenni, ha szorosan követik egymást. Az építészet ugyanis nem pusztán mérnöki

tevékenység, legalább ennyire – sőt elsősorban – egyéni érzékenységet és tehetséget kívánó szellemi produkció. Mindenkinek küldetése van, nekünk ezeket kell sorra venni és a kor kihívásaival szembesítenünk.

Mi volt a feladat a két háború között? Mármint a dinasztiaalapító Vadász Mihály (1900–1967) és legprogresszívabb pályatársai számára. Nem egyszerűen a hivalkodó neobarokk, a két háború közötti Magyarország hivatalos stílusának leváltása bauhausinak nevezett modern formavilágra. Ez csupán stiláris fordulatot hozott volna. Fő motivációjuk a szakma radikálisan új programjában rejlett: reprezentatív beruházások ellenében szociális (olcsó és praktikus) kislakások tervezése a társadalom szegény sorsú túlnyomó hányadának. A fentiekből következően ipari technológiával, arra alkalmas mértani tömegek, sima falak és pusztalapostetők alkalmazása révén, hogy csak néhány látványelemet említssek. Ennek a politikai hitvallásként is értelmezhető elképzelésnek a megvalósítására a Horthy-korszakban legfeljebb kivételes konstelláció-

ban – többnyire művelt nagypolgári megrendelő jóvoltából – kerülhetett sor. Így született az a jó pár nyaralóvilla, illetve kivételesen társasház, amelyet Vadász Mihály Preisich Gáborral közösen tervezett, és most a kiállításon is látható. Közülük a legjelentősebb a Tisza Kálmán (ma II. János Pál pápa) téri együttes (1934). Az Országos Társadalombiztosítási Igazgatóság megbízásából készült, és már a telepítésével feltűnést keltett: a keskenyebb (bütü) oldalával utcára néző három épület úgy szakít az egybefüggő homlokzatok hagyományos összképével, hogy közben kis kertnek maradt hely közöttük. Ennél is lényegesebb előnyük, hogy jobbra kellemes garzonok alkotják őket, amint azt személyes tapasztalataim alapján megerősíthetem. Csak a térre néző erkélyes lakások háromszobások.

Közvetlenül a világháború után az újjáépítés kapott hangsúlyt; sőt a hajdani eszmények valóra váltására még azután is hosszán kellett várni, mivel az ötvenes évek első felében jobbra csak a szocialistának mondott iparvárosokban (Kazincbarcikától Sztálinvároson át Komlóig) létesültek lakótelepek. Kisebb számban, mint amennyit a népesség gyarapodása indokolt volna, ráadásul sztálini mintát követő, esztétikailag erősen vitatható formában. Magától értetődő volt tehát, hogy ebben a számára eszmeileg nem kifejezetten rokonszenves közegben Vadász Mihály visszavonult a praxisból, így lesz oktató a Műegyetemen. Hiszen csak az ötvenes-hatvanas évtized fordulóján kerül napirendre az akkor már kritikus lakáskérdés rendezése, nem annyira filantróp megfontolásból persze, bár a vezetés jócskán élt a szocializmus humanizmusát hang-

súlyozó frázisokkal. A politikai rendszer hosszabb távú stabilitása, hogy ne mondjam, konszolidációja érdekében kapott a gazdaságpolitikában kiemelt szerepet az egymillió új lakás felépítésének programja. Mint köztudott, jelentős részben szovjet házigyári nagypaneles technológiával, amely a lakhatási válság lehető leg hatékonyabb levezetésére szolgált. Építészeti értelemben ugyanakkor majdhogynem karikatúrája a nagyipari elemes szisztémának, amelynek lényegétől elválaszthatatlan a variabilitás – mind alaprajzi értelemben, tehát a lakhatás funkcióját tekintve, mind az épület látványát adó külső megjelenésében.

A családi tradíciót folytató Vadász György (1933–2024) művészalkat volt. Ahogy az unoka mondja róla, „reneszánsz ember”, aki festett, szobrászkodott, sőt verseket is írt, amelyeket maga illusztrált. Ez utóbbiak minősítésétől most eltekintenek, nem ide tartozik, és nem a mi dolgunk. Mint ahogy a fiúkkal gyakorta megesisik, élesen szembefordult az apák nemzedékével, magyarán a funkcionális racionalizmusával. Nem vállalt szerepet a tömegépítészet meghonosításában; a Buváti vezető munkatársaként kihúzta magát e pusztán vagy elsősorban műszaki követelményeket igénylő feladatokból. Amolyan különként tervezte a Gellért Pezsgőfürdő újraépítését (1975–1979), majd – nem sokkal odább – a Gellért-hegyi víztározó (1975–1981) korántsem unalmas ipari architektúráját, amely kissé bizarr látvány – nem annyira belül, inkább a hegy oldalában. Az attraktív domborműként megformált bejárati fal egy szobrászi elhivatottságú építész munkája, aki ritka lakóépületeiben sem volt haj-

landó igazodni a korabeli hazai gyakorlatához. Szívesen élt a posztmodern dinamikus tömegalakításával, amint erről a kiállításon két meggyőző műve is tanúskodik: a diplomatáknak épült sorház (1972) a János-hegy lábánál, valamint a zalaegerszegi városközpont, a felső emeleteken manzárdosan megdöntött csipkeházakkal (1976). Hasonló felfogásban tervezte az Andrássy útról nyíló Jókai téren a tizenhárom szintes Medosz-vendégházat (1979) is, csakhogy ebben az esetben nem tudott ellenállni az eredetiség kísértésének. Ugyanannak a hullámmotívumnak a megállíthatatlan ismétlődése a nagy méretű homlokzaton maníros egyhangúságot eredményezett. Az alkotó legismertebb, egyben nemzetközi figyelmet keltő műve a hannoveri expóra (2000) készült magyar pavilon, aminek a makettjét is látjuk a kiállításon. Elsősorban a műfaji elvárások és az alkotói ambíciók szerencsés találkozásának köszönheti sikerét. A hajó vagy fészek képzetét keltő, jókora fémvázra feszített organikus faplasztikához ugyanis egy egészen más jellegű, eseménytelen beton-üveg-acél lepényépület kapcsolódik. Kiváló kollégám, Bojár Iván szerint e formailag és funkcióban is különböző két elem „feszültsége, egymást kiegészítő értékeik kölcsönösen fölerősítő hatása” teszi különlegessé. Sok más művéből sajnos éppen ez az éltető dinamika hiányzik. Az újlipótvárosi Radnóti Művelődési Ház (2011) például inkább csak alaprajzában érdekes. Az együttesnek Colosseum néven az előadóterem ovális tömbje a központja, amelyet minden oldalról más-más funkciójú épületszárnyak (könyvtár, klub, edzőterem) védelmeznek sarokbástyaként lőrészerű ablakosokkal. Környezetétől

elzárkózva, majdhogynem észrevétlenül lapul meg a lakótelepi magas házak körítetté jókora telken. Noha vele egy időben készült, épp ellenkező értelemben egyoldalú a Szent Koronát megidéző kupolás csarnok, holmi panteon a mohácsi emlékparkban. Holott itt tisztelgés gyanánt a pusztai kovácsoltvas kapu is tökéletes monumentum lett volna a stilizált kőbordák között (Pölöskei József, 1976); abszolút feleslegesen került mögé ez a múlt századforduló patetikus ízlésvilágával rokon síremlék-parafraízis, a Fiumei úti temető neobarokk koloszusainak prózai utódaként.

Mindazonáltal a kiállításnak – hangsúlyoznunk kell – nem a két előd, hanem az idén hatvanéves Vadász Bence a főszereplője, aki családi körben kívánta megünnepelni jubileumát: a nagypapa reprezentatív munkái barnított archív képeken, édesapja ugyancsak válogatott fő művei fekete-fehér reprodukciókon láthatók körben a falon, előzményként és inspiráló hagyományként, ha tetszik. A kérdés ezek után az: mit kezdett ezzel a nem akármilyen örökséggel az utód? Életkora folytán Vadász Bence a rendszerváltás neveltje: 1988-ban szerzett diplomát, még mesteriskolás, amikor 1991-től az apja által frissen alapított magániroda, a Vadász Stúdió vezető tervezője, utóbb a cég tényleges irányítója. Olyan jelentős fiatal tehetségek kezdtek itt pályájukat, mint Basa Péter vagy Váncza László, illetve Fernezelyi Gergely, aki egy ugyancsak kiemelkedő építészdinasztia tagjaként történetesen Preisich Gábor unokája. A kiállításon fényképes összeállítás látható e huszonvalahány főt számláló társaságról, miközben a Vigadó Galéria nagytermét magától értetődően azok

a tablók dominálják, töltik meg szinte teljes egészében, amelyek színes fotókon dokumentálják Vadász Bence közel négy évtizedes termékeny munkásságát. Nem lévén szakfolyóirat, nincs terünk mőről műre haladva végigkísérni az alkotót pályáján. Be kell érünk azzal a sommás minősítéssel, hogy amit látunk, többségében kulturált és korrekt munka; ha vannak is hibáik vagy hiányosságai, pár fénykép és egy alaprajz alapján érdemi elemzésükbe bocsátkozni nem volna korrekt. Csupán arra a néhány munkájára koncentrálunk, amelyeket állványra helyezve maga Vadász Bence emelt ki a Budapest környéki családi villák és néhány kisebb-nagyobb szolgáltatóház pedáns rendben felsorakoztatott halmazából. S amelyek városképi jelentőségük folytán mindenképpen megérdemlik a figyelmünket.

Neki – apjával ellentétben – már nincsenek fenntartásai a két háború közötti modernizmussal kapcsolatban, bőven merít eszköztárából. Az érdekes csak az, hogy az alakjáról Ékháznak (2022) nevezett szentendrei villában a ferde tetőket „természeti képződménynek” mondja, a szabályos téglány lakószárny elrendezését pedig a „parasztházakéval” rokonítja, mintha szégyellnie vagy takargatnia kellene a csupasz mértani idomokat. Érthetetlen ez a verbális álcázás már csak azért is, mert néhány más munkájában (Budaörsi víztorony terve, 2002; Béke úti Fecskeház, 2007; Budakeszi bölcsőde, 2019) nyíltan hivatkozik a holland konstruktivizmus, nevezetesen a De Stijl-mozgalom redukált forma- és színvilágára. Közöttük talán a legnagyobb szabású a Tölgyfa utcai többfunkciós Margit-ház (2000), ahol az alagsori benzin-

kút fölött irodák és lakások kaptak helyet. Korai műként is a pálya egyik legsikerültebb darabja – kellemesre szabott arányaival és a homlokzati nyílások játékos tördelésével tipikus ezredfordulós alkotás, miközben puritán összképével a szomszédos Margit körút modernista lakóháza-ira reflektál. Mára kissé megkopott állapotában is képletes főhajtásként az egykor itt munkálkodó nagyapja emléke előtt. Ugyanakkor a fentiekől totálisan eltérő természetű darabok is akadnak a változatos forrásokból ihletet merítő életműben. A Bence-hegyi kilátó (Velence, 2015) fő eleme egy ég felé lendülő ív à la Calatrava, a Nissan-székház (2001) keleti pagodák kontúrjaiból merít, a mohácsi emlékparkban jövőre esedékes templom méretű kápolna, amennyire a terv alapján megítélhető, apja művének folytatásaképp Kós Károly-i remiszncenciákat kelt. Többfelé orientá-lódó, eklektikus tehát ez az építészet, még ha a geometria gyakorta kísért is a részletekben.

Különösen az építészet határterületének tekinthető emlékművekre jellemző ez a képlékenység. Amikor a feladat igazi plasztikust kíván, akkor persze – apjával ellentétben – az iroda szakemberhez, szobrász munkatársához fordul. Czér Péter stiláris skálája igencsak széles: Varga Imrétől Vilt Tiborig, Medgyessy Ferenc-től Kígyós Sándorig, nem is szólva a Mátyás király mesekert tiritarka Disneylandjéről. Azért ez a nagy választék, mert felmenői tapasztalatainak zsigeri birtokában a cégvezető Vadász Bencét mindenekelőtt vállalkozói attitűd és teljesítői profizmus jellemzi; mint akiben másodlagos az értelmiség teremtő kreativitása, elődeinek akár konfliktusokat is vállaló

karakánsága. Akkor van elemében, amikor a Kossuth tér és az Akadémia utca sarkán Hüttl Dezső 1928-as homlokzatát kell ráhúzni arra a belsőjében teljességgel huszonegyedik századi új irodaházra (2019), amely Szabad György nevét viseli. Ez esetben nem jutott eszébe szemközt a nagypapja által tervezett Bauxit-palota (Biarritz-ház), Wellisch Andor homlokzatával, a Balassi Bálint utca legelején. Vagy amikor nem habozik a Nagyvásárcsarnok mögötti telekre bepasszírozni a Meininger szállodát (2019) a százéves házak közé, nem törődve azzal, hogy közben hátával négyötödében rátapad Léstyán Ernő 1967-es minimál trafóházára, amelyet ezáltal nem pusztán a városképből töröl, kiiktat egyúttal az építészetből is. Önmagában nem

kellemetlen ez a barcelonai Casa Milàra (Gaudí) emlékeztető épület; még akár dicsérni is lehetne „magyar táncként” aposztrofált, Dunára utaló hullámzó/fodrozódó homlokzatát, ha nem hatna itt visszafogottsága ellenére betolakodónak. A lehetetlen helyzet abszurd kihívásáról maga az építész vall ilyenformán: „Alkalmazkodni? Mihez és hogyan? Lábazatban és párkányban? Esetleg anyaghasználatban? De hisz mind más és mind másként más.” Mégsem mondott a megoldhatatlan feladatra nemet. Óhatatlanul önmagát minősítette vele.

Vadásztársaság. Vadász Bence 60. Kiállítás a Vigadó Galériában. Kurátor: **Dénes Eszter**.

P. Szűcs Julianna

A kívülről vezérelt zseni

Két festmény reprodukciója szerepel legtöbbször a magyar iskolák folyosóin. Az egyik a *Majális* Szinyei Mersétől, a másik a *Siralomház* Munkácsytól. Az egyik arról szól, hogy milyen kellemes jó emberekkel a fűben együtt heverészni és közben a természettel eggyé válni. A másik meg arról, hogy az ember akkor is egyedül van, ha sokan veszik körül, és a természetből csak annyi marad, amennyit a börtönablak beenged a kék égboltból, azaz egy tenyérnyi.

Persze a művészettörténet másról is szól: az egyik az impresszionizmus világméretű térhódítását, a másik

a nagy kritikai realizmus határokat nem ismerő terjedését illusztrálja. Továbbá, hogy az egyik nem kapta meg saját idejében a méltó elismerést, a másik meg annyit kapott, hogy attól koldult. Nem is érdekes, hogy az egyik kép Münchenben készült, a másik meg Düsseldorfban, mert azok ketten együtt lakták be a magyar iskolák folyosóit és együtt nőttek Az Igazi Magyar Képpé. (Így, nagy betűkkel.) Hiába vált az egyik a hazai progresszió ikonjává, a másik pedig az irodalmias tradíció hordozójává, ma is együtt képviselik vizuális kultúránk legvitathatatlanabb szim-

bólumait. (Jó pár évtizeddel később csatlakozott hozzájuk a *Magányos cédrus*, de az már tényleg egy másik történet.)

A *Majális* és a *Siralomház* valójában a mi Janus-arcunk. A vidám maszk is, a sírós maszk is. Színyei Merse szerencsétlenné vált a *Majális* megfestése után, később annál jobb lett utóélete, de ezúttal nem ő, nem a mosolygó álarc a recenzió hőse. Most a szomorú álarc a téma: Munkácsyt a *Siralomház* ugyanis szerencsésé tette, noha ő járt rosszabbul. Az ő teljesítményét se lenyelni, se kiköpni nem tudta az emlékezet: valahányszor szembesítenek művészetével, az mindig megrázó élmény.

Tudta ezt Krasznai Réka, a Szépművészeti Múzeum időszaki kiállításának kurátora is, amikor megrendezte „Egy világsiker története” alcímmel azt a tizenhárom teremre szűkített évfordulós kiállítást, amely következetesen és könyörtelenül egyetlen vezérmotívumra koncentrálna a sztorit. A sikerre. Azért nem kellett hozzányúlni a békéscsabai Munkácsy Múzeumhoz, meg nem nagyon a Nemzeti Galéria hűvös Munkácsy-termeihez, mert a mondandónak enélkül kellett működni. Továbbá azért kellett New Yorkból és Albanyból, az analógiák miatt akár Dijonból és Párizsból idecitolni kevésbé ismert festményeket, mert nélkülük a tanulság körvonalai elmosódtak volna. De volt a tárlaton más is, és ennek a „másnak” sokat köszönhet az időről időre újragondolt Munkácsy-kép.

Krasznai kreatív ötletének méltatása előtt három nagy hatású régebbi muzeológiai tett említése azonban innen kihagyhatatlan. Az első még 1995-ben készült, *Aranyérmek, ezüstkoszorúk* volt a címe, kurátora pedig

az a Sinkó Katalin, akinek érdemei mindmáig elévülhetetlenek, ha a dualizmus társadalmának és reprezentációjának összefüggései a vizsgálat tárgya. A következő tárlatot 2016-ban rendezték, *Az első aranykor* volt a címe, a koncipiátor pedig az a Sármány-Parsons Ilona, aki a magyar közönséget már több korábbi tanulmányával hozzászoktatta a dualizmus kori ízlés kínálat valóságos arányaihoz. A két terminus között pedig éppen húsz éve, 2005-ben megszervezték (Bakó Zsuzsanna és Boros Judit közreműködésével) a *Munkácsy a nagyvilágban* című, a mostaninál tágasabb és persze problémákra kevésbé kihegyezett életmű-bemutatóját.

Aranyérmek. Divatos kompozíciók. Kolosszál-képek. Ezek a legalább annyira dicsőséges, mint sajnálatos tények, azokat, amelyeket a kurátornak úgy kellett beemelni a látványba, hogy se a rajongók, se az utálkozók ne kapjanak tőlük idegrohamot. A cél nyilvánvaló: minél messzebb a szocreál „lobogóknak Munkácsyjától”, de hűvös fenntartással a neokonok által imádott art pompier, a „pompás művészet” büntudattól felszabadított luxusterepétől. Szép feladat, nem megoldhatatlan, csak jó vezérfonal kell hozzá.

Mivel magyarázható, hogy 1870-től majdnem egy évtizedig erős, empatikus, „up to date” képei születtek Munkácsynak? Hogyan indokolható ingázása a művészet istene és a siker császára között 1878 és 1884 között? És miért vált a végjáték idején további egy évtizedig a hatalom óvilági és akkori urainak aranyba pólyált szerencsen rabszolgájává? (Nem túlzás: kontraktussal felvértezett műkereskedője, a találékonyan pénzéhes

Charles Sedelmeyer egy levél tanúsága szerint ezt a szereposztást javasolta a nem kevésbé anyagias kedves feleségnek, Madame Munkácsynak, azaz Cécile Papier-nak. Azt ajánlotta, hogy a férj dolgozzon úgy, mint egy szerezsen rabszolga. Úgy is történt.)

„Négy elismerési kör: az egyenrangú művészek, a kritikusok, a műpártolók, végül a közönség elismerésének feltárása Munkácsy pályáján a művész sikereit új összefüggések mentén, új fénytörésben mutatja be” – írja a vezérfonalat megtaláló bevezető tanulmányában Krasznai Réka, aki a brit Alan Bowness művészettörténész terminológiáját sikerrel alkalmazta a nehezített terepen. Azért működhetett ez a rendszer, mert a fenti kérdésekre adandó válaszok jól megfogalmazódhatnak, amennyiben a „négy kör” kreálta rubrikát a befogadó helyesen tölti ki az időtengely függvényében. Merthogy a „négy kör” a három évtizednyi pálya alatt háromszor változott. Nem utolsósorban azért, mert Munkácsy képzeletbeli rabszolgatartója, az e világi sikervágy, rendre elhagyatta vele korábbi pályatársait, bírálóit, csodálóit. A váltásokat pedig nemcsak a téma és a stílusváltások, hanem az egyre mívesebb érmekek és egyre cirkalmasabb oklevelek jelzik.

Három pillantás három évtized fontos műveire, melyben nem szerepelnek sem az asztalosinasmúltat éppen csak elhagyó gátlásos magyarországi zsengek, sem a bécsi és müncheni átlagteljesítmények. A *Siralomház* után vagyunk.

A rőzsehordó, 1873. Már Düsseldorfot is maga mögött tudhatja, már megcsinálta magát a Szalonban elnyert (és itt kiállított) aranyéremmel, már le vannak rakva az egzisztencia

alapjai, már nemcsak a nagy Courbet-t méltató Castagnary szegődik hívének, de szétküldheti képeit Európa nagy mustráira is. Párizs és a biztos egzisztenciát jelentő házasság kapujában áll, de még csak a kapuban. Még nem világosítja meg a bitumentől mélysötét (sajnos hibásan használt) festékanyagát, nem ágaltatja (mint korábban az *Asító inasnál*) a modelljét, nem játszat a szegényemberrel népszínművet (mint sokkal később a *Sztrájkban*). A képnek nincs más vagyona, csak a vörös fejkendő, a kék kötény és az ólomfehérrel hősínűre festett ingváll, mely szinte francia trikolórrá lényegíti az erdei magányba vetett három árnyalatot. Snitt.

Két család a szalonban, 1880. Már nagy házat visz (pontosabban vitetnek vele) az avenue de Villiers-n, péntekenként fogadónapja van, most már nemcsak a „futottak még” kis aranyéremmel, de a Nagy Arannyal is gazdagabb a később világsikerig köröztetett Milton-kompozíció révén. (Szintén kiállítva a tárlaton.) A nemeslevél is megérkezik Ferenc Józseftől. (Hogy örült volna ennek a hajdan tömlöcbe vetett negyvennyolcas apja.) A szín(pad) barna árnyai visszavonulva berlini kék selyemköntöst, nedvzöld legyezőpálmát, égetett sienna kaspót kínálnak azzal a hellyel, amelyet a négy kutyus, a három gyerek és a két nő (a hölgy és cselédje), ezek az elegáns lakberendezési kellékek, meghagytak nekik. A frontálisan – sohasem béka- vagy madárperspektívában, sohasem skurcban vagy az impresszionistáknál gyakori véletlen kivágatú – kompozícióban ábrázolt enteriőr-zsáner festmények száma háromjegyű. Ma is lappang belőlük jó néhány az akkor gyorsan gazdagodó friss burzsoák dédunokáinál, főleg

Amerikában, de szerte a világ plutokratáinál. Én például a legfinomabb tárgyú művecskével Eisenachban találkoztam, pedig egyetlen Munkácsy-monográfiában sem szerepel a mű. Nem is nagyon hiányzik onnan, sokadik előadásban azon is csak a Szép Élet című darabot játsszák, és szinte sejteni, hogy ott is majd egyszer legördül a láthatatlan függöny. Taps.

1884, *Golgota*. (Meg persze 1881, *Krisztus Pilátus előtt*, 1896, *Ecce homo*). Ekkor már „egyetlen festménye került annyiba, mint Claude Monet vagy Camille Pissarro nyolc-tíz impresszionista képe... 1887-ben ő volt a világ legdrágábban fizetett élő művésze” – írta Bellák Gábor *Munkácsy Mihály „értéke” egykor és most* című, fanyar hangvételű katalógustulmányban. Aligha jut idáig, ha nem fogja meg az isten lábát, ráadásul a szó szoros értelmében.

A kicsiben és sorozatban előadott Szép Élet ugyanis veszélyek forrása. Ő is érzi ezt, de vele is éreztetik. Ahhoz a művésztilushoz, amelyet Munkácsy megcéloz (és vele megcéloztatnak), gyorsan devalválódna, előbb-utóbb a démodée kísértete fenyegetné – de legyen egy pályájához kiváltképpen illő harmadik külföldi kifejezés is – csak middle-brow igényeket elégíthetne ki, amennyiben beleragad a budoárba. Tudta ezt a kor egyik legnépszerűbb francia festője, Ernest Meissonier is, aki térdnadrágos sakkozói mellett mindig festett harcoló Napóleonokat, vagy kortársa a német-cseh Cornelius Max, aki divatos majomzsánerei ellenére nem feledkezett meg a Nagy Témákról, leginkább Jézusról, az Emberről.

Akárcsak Munkácsy, akit Sedelmeyernek nem is kell sokáig kapa-

citálnia, hogy a partikuláris festett világot kiegyensúlyozza a nembeli, a fenséges, a lényegi látvánnyal. Richard Wagner kora ez, a nagy formáé, a nagy mítoszé, a nagy ügyek megjelenítéseie. A bökkenő csupán az, hogy a Munkácson születő, Békéscsabán cseperedő, Aradon asztaloskodó, sok bajt, bánatot, nyomorúságot látó – családi nevén – Lieb Mihály még sosem festett „természetfeletti dolgot”. Sem mesét, sem oltárt, sem allegóriát. Csak a látottat, csak a megtapasztaltat, csak az érzékekkel letapogathatót. Genetikusan pozitivista és pragmatista, képességei szerint akár egy impresszionista is kitelt volna belőle. Ízlése, helyzete, habitusa azonban ezt a kitörést nem engedélyezi. Kognitív diszsonanciája miatt más utat választ, mint ahogy sokan mások is így tesznek. Ha ugyanis nem válik kultkönyvvé Ernest Renan német filozófus, teológus, író *Jézus élete* című, és bizonyos körökben felforgatónak számító műve az 1860-as években, akkor nincs Fritz von Uhde, nincs Vaszilij Szurikov, nincs nazarénus és nincs preraffaelita festészet sem, nem beszélve arról a hatalmas műtárgyhalmazról, amely ott terpeszkedik a párizsi Musée d'Orsay földszintjén a második császárság és a burzsoá köztársaság nagyobb dicsőségére. És nincs Munkácsy Krisztus-trilógiája sem. Azaz Renan nélkül senki sem mert volna csoda, angyal, glória és más metafizikus asszisztencia nélkül a szent tárgyhoz hozzányúlni.

A Nagy Terv megvalósítása első pillanatban jó ötletnek számít. A 19. század második felében ez a műfaj, azaz a „colossalkép” egyszerre elégíti ki egy kicsinységbe süppedő polgá-

ri világ számára a „méret a lényeg” iránt feltámadó igényt és egy értékeiben elbizonytalanodó társadalomban az egyháztól függetlenített erkölcs feltámasztásának kísérletét. Nagyon erős, néha remekmű is születik e szándék jegyében.

Munkácsy nem ilyen. Akkor sem az, ha illet írni szentségtörésnek számít a teljes Trilógia hazatéréseért egy vagyont kifizető és csúcsra járatott kultúrpolitikai gépezetet működtető országban. Nem azért, mert túlméretezett a Trilógia, nem is azért, mert a műfajban rejlő szenzációt sokszorosán kiváltotta később a színes, szélesvásznú plázamozi-látvány. Inkább azért, mert ezek a gigafestmények felerősítették Munkácsy összes szakmai korlátját (a kimódolt kompozíciót, a teátrális gesztusrendszert, a kívülről kapott megrendeléshez illő simulékonyságot) anélkül, hogy őrizhették volna mindazt az erényt, amellyel Munkácsy élete végéig rendelkezett (a páratlanul erős koloritot, az abból fakadó expresszív szenvedélyességet, megélt világából fakadó őszinteséget). Rövidebben: Munkácsy szeretett volna, de nem tudott jól művésziesen hazudni.

Igen bölcsen tette a kurátor, hogy az ideidézett nagy képek után – melynek mélypontja a hányatott sorsú *Honfoglalás* és csúcspontja egy Makart utáni szerepjátéknak is felfogható kompozíciós tanulmány a bécsi múzeum számára, *A reneszánsz apoteózisa* – szinte rezervátumban, a 9., 10., 11. oldaltermekben helyezte el azt a Munkácsyt, akit talán kevésbé értékel a mindenkori magyar hivatalosság, de akit a mindenkori magyar progressziónak mindig érdemes újra és újra rehabilitálnia. A kamardarabokról van szó, az élete végéig

barbizoniasan festett nagyszerű tájképekről, a dúlt lelkeket dúlt virágokkal kifejező kócos csendéletekről és néhány önnön lehetőségeit is felülmúló, már-már impresszionisztikus zsánerfestményről (legjobb közülük az Albanyból idehozott *Reggel a nyaralóban*, 1881. Nem véletlen, hogy e mű posztterváltozata reklámozta a Dózsa György úton magát az egész kiállítást).

És hogy miért keletkeztek ezek a torzult arányok? Puskás Öcsi kultuszának e 19. századi elősejtései? Megválaszolja ezt a kurátor a tárlat utolsó termében. Az ezüstkoszorúkkal, az hommage-művekkel, a pompás rendezvények muzealizált tételeivel, a művészetten kívüli mutatványok dokumentálásával, amelyek anno leginkább alkalmasnak látszottak arra, hogy a sértett nemzeti büszkeség általuk végre elégtételt szerezhessen, és hogy a festő szomorúan megsérült egója végre nyugodalmat leljen. Siker a nagyvilágban, siker a hazában, siker a műteremben. Kudarcc a jövő számára.

„A művész szemléletmódja emberi, mélyen megrázóan emberi” – olvasható a nagybetűkkel falra másolt idézet James Joyce-tól, a modern próza mesterétől. A kiállításból az jön le, hogy ez nem Krisztus alakjára vagy Árpád vezér figurájára, netán a szép szakállasra festett reneszánsz mesterekre, tehát a nagy vállalkozások hőseire vonatkozik. Inkább Munkácsy teljesítményének nagy egészére, az álarc szomorúságára.

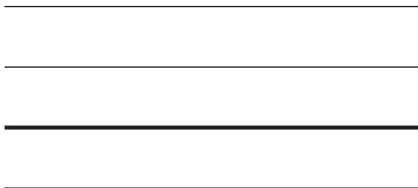
Munkácsy. Egy világsiker története. A kiállítás kurátora **Krasznai Réka**. Szépművészeti Múzeum – Magyar Nemzeti Galéria, 2024. november 27. – 2025. március 30.

Csató József (1980)
Órség (2024)
technika olaj, akril, vászon
méret: 150 x 175 cm
fotó: A Tóth Dávid
gyűjtői magántulajdon

MOZGÓ VILÁG

1051 BP. NÁDOR U. 26.

Csató József (1980)
Kanyarvonalak különböző színekben (2023)
olaj, akril, vászon
méret: 140 x 160 cm
fotó: Joost Jossten
gyűjtői magántulajdon

Mozgó világ

1051 BP. NÁDOR U. 26.

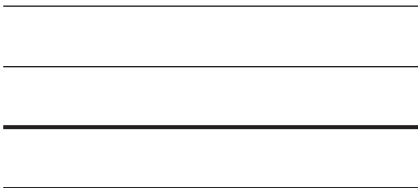
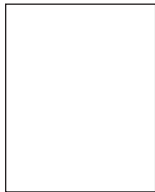

Csató József (1980)
Reggeli fény (2023)
olaj, akril, vászon
méret: 89 x 81 cm
fotó: A Tóth Dávid
gyűjtői magántulajdon

Mozgó világ

1051 BP. NÁDOR U. 26.

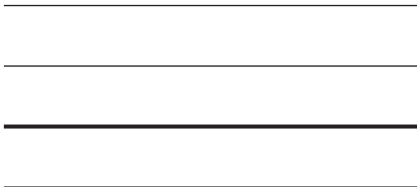
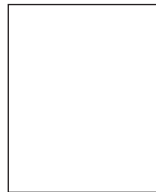

Csató József (1980)
Otthon (2024)
technika olaj, akril, vászon
méret: 160x140cm
fotó: A Tóth Dávid
gyűjtői magántulajdon

Mozgó világ

1051 BP. NÁDOR U. 26.

Kérjük, támogassa személyi jövedelemadójának 1%-ával
a Mozgó Világ folyóirat kiadását! Adószámunk: 19650414 2 41

Mozgó-lexikon
A-Z

CSENGERY KRISTÓF 1957-ben született Budapesten. Déry Tibor- és Szabolcsi Bence-díjas költő, zenetörténész, zenekritikus. Legutóbbi verseskötete: *Dalok könyve* (2012).

CSEPELI GYÖRGY 1946-ban született Budapesten. Szociálpszichológus, egyetemi tanár. Legutóbbi könyve: *Értékek ébresztése* (2023).

DALOS GYÖRGY 1943-ban született Budapesten. Író, történész, publicista; 1995 óta Berlinben él. Legutóbbi könyve: *Három Berlin – Barangolások a Fal körül* (2023).

EGRESSY ZOLTÁN 1967-ben született Budapesten. Író, költő. Legutóbbi könyve: *Attenborough reflektora* (2024).

GÁRDONYI LÁSZLÓ 1986-ban született Budapesten. Művészettörténész, esztéta.

GERGELY ÁGNES 1933-ban született Endrődön. Kossuth-díjas költő, prózaíró, esszéista, műfordító, pedagógus. Legutóbbi könyve: *A szomjú-ság ára* (2018).

HARGITAI MIKLÓS 1969-ben született Budapesten. 1994-től a lap bezárásáig a Népszabadság újságírója volt, Hevesi Endre-, Bossányi Katalin-díjas. Legutóbbi könyve: *És bocsásd meg vétkeinket* (2018).

ISTÓK ANNA 1977-ben született Budapesten. Könyvtáros, író, költő. Legutóbbi kötete: *Elejétől a végéig* (2022).

IVÁNYI GÁBOR 1951-ben született Szolnokon. Lelkészs, országgyűlési képviselő (1990 és 1994, illetve 1998 és 2002 között). 1981-től a Magyarországi Evangéliumi Testvérközösség alapító lelkesze, 1989-től az Oltalom Karitatív Egyesület elnöke. Legutóbbi műve: *Imádság csöndes dögvészért* (2011).

KISS JUDIT ÁGNES 1973-ban született Budapesten. Költő, író, középiskolai tanár. Legutóbbi könyve: *Egy nőalak szürke kontúrja* (2023).

KÖRISZ IMRE 1970-ben született Budapesten. Költő, egyetemi oktató. Legutóbbi kötete: *Szárnyalni gyalog. A félhosszú vers poétikája* (2023).

NYILAS ATILLA 1965-ben született Budapesten. Költő, szerkesztő, nevelőtanár.

PETŐ IVÁN 1946-ban született Budapesten. Levéltáros, történész. 1990 és 2010 között az SZDSZ országgyűlési képviselője.

RÉVÉSZ SÁNDOR 1956-ban született Budapesten. Pulitzer-éremdíjas újságíró, a Népszabadság volt főszerkesztője, a HVG munkatársa. Legutóbbi könyve: *Húzzuk a keresztűnk* (2022).

F. SZABÓ EMESE 1980-ban született Budapesten. Újságíró, a Magyar Narancs munkatársa.

STUBER ANDREA 1960-ban született Budapesten. Színházi kritikus, újság- és naplóíró. A Spiritusonline.hu gyermek- és ifjúsági színházi portál főszerkesztője.

P. SZÜCS JULIANNA 1946-ban született Budapesten. Művészettörténész, kritikus, egyetemi tanár, lapunk főszerkesztője. Legutóbbi könyve: *Nagytotál* (2019).

VADAS JÓZSEF 1946-ban született Budapesten. Művészettörténész, egyetemi tanár. Legutóbbi könyve: *A magyar iparművészet története* (2014).

VÁSÁRHELYI MÁRIA 1953-ban született Budapesten. Szociológus, az MTA tudományos főmunkatársa. Legutóbbi könyve: *Valahogy megvagyunk* (2019).

VÉGEL LÁSZLÓ 1941-ben született Szenttamáson (ma Szerbia). Kossuth-díjas író, kritikus. Legutóbbi könyve: *Peremvidéki palackposta* (2021).

A borítót Váli Dezső tervezte.

Színes melléklet: Csató József munkái

fonte
vitaminvizek

Feltölt.
Frissít.
Egyensúlyba
hoz.

CINK

B3
vitamin

C
vitamin

KOLLAGÉN

fonte
boost
EXOTIC VITAMIN WATER
1000 mg C
VITAMIN

fonte
active
LEMON - LIME VITAMIN WATER
B3
VITAMIN
E
VITAMIN
B5
VITAMIN
MAGNEZIUM
CINK

fonte
beauty
PEACHY PEAR VITAMIN WATER
3000 mg KOLLAGÉN
FALCOKOLMÉN
C-VITAMIN
CINK
B2/B6/B12

ZÉRÓ
CUKOR ÉS
ASZPARTÁM